

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 22(25)

Київ 2009

УДК 32: 159.9 (082)

ББК 88.5 я 43

Н 12

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології АПН України
(протокол № 4/09 від 26 березня 2009 р.)

Редакційна колегія:

С. Д. Максименко, дійсний член АПН України,
д-р психол. наук (голов. ред.);

М. М. Слюсаревський, член-кореспондент АПН України,
канд. психол. наук (заст. голов. ред.);

В. О. Татенко, *Т. М. Титаренко* – члени-кореспонденти АПН
України, доктори психол. наук; *В. О. Васютинський*,

В. П. Казміренко, *Н. Ф. Каліна* – доктори психол. наук;

О. А. Донченко – д-р соціол. наук; *П. П. Горностай*,

Л. А. Найдьонова, *П. Д. Фролов* – кандидати психол. наук

Постановою Президії ВАК України № 1-03/8 від 11.10.2000 р.
збірник визнано фаховим виданням із психологічних наук

Цей випуск збірника підготовлено за результатами наукового семінару “Розуміння життєвого досвіду та конструювання майбутнього”, проведеного в Інституті соціальної та політичної психології АПН України лабораторією соціальної психології особистості спільно з лабораторією когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка 12 червня 2008 р.

Висвітлюється інтерпретація особистісного досвіду у контексті постнекласичної парадигми, соціально-психологічні проблеми самоздійснення особистості на різних вікових етапах, специфіка конструювання майбутнього шляхом постановки життєвих завдань.

Для соціальних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів, студентів.

ISBN 978-966-8063-802

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
АПН України, 2009

ОСОБИСТІСНИЙ ДОСВІД У ПОСТНЕКЛАСИЧНІЙ ПАРАДИГМИ

Н. В. Чепелєва

РОЗУМІННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ДОСВІДУ В КОНТЕКСТІ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

Розглядаються процеси розуміння та інтерпретації соціокультурного досвіду в рамках постнекласичного методологічного підходу, який тлумачить особистість як культурний об'єкт, що формується завдяки процесам самотворення і самодетермінації. Пропонується характеристика основних напрямів некласичної трансформації психології, а також особливостей засвоєння соціокультурного досвіду через взаємодію з текстами культури. Показано, що розуміння та інтерпретація соціокультурного досвіду сприяють формуванню особистості як дискурсивного суб'єкта, що, у свою чергу, є однією з умов особистісного зростання.

Ключові слова: постнекласична психологія, текст, культура, нарратив, досвід, розуміння, інтерпретація.

Рассматриваются процессы понимания и интерпретации социокультурного опыта в рамках постнеклассического методологического подхода, трактующего личность как культурный объект, формирующийся благодаря процессам самосозидания и самодетерминации. Предлагается характеристика основных направлений неклассической трансформации психологии, а также особенностей усвоения социокультурного опыта посредством взаимодействия с текстами культуры. Показано, что понимание и интерпретация социокультурного опыта способствуют формированию личности как дискурсивного субъекта, что, в свою очередь, является одним из условий личностного роста.

Ключевые слова: постнеклассическая психология, текст, культура, нарратив, опыт, понимание, интерпретация.

The article deals with the processes of understanding and interpretation of socio-cultural experience within post-non-classic approach. It construes personality as a cultural object being formed thought the processes of self-creation and self-determination. The main trends in the non-classic transformation of psychology are described; peculiarities of socio-cultural experience appropriation in the process of interaction with texts of culture are highlighted. Understanding and interpretation of socio-cultural experience further formation of personality as a discoursing subject, thus providing certain conditions for personal growth.

Key words: post-non-classic psychology, text, culture, narrative, experience, understanding, interpretation.

Актуальність дослідження *проблеми* зумовлена сучасним станом розвитку науки у зв'язку з переходом її на постнекласичний етап розвитку. Це стосується і психології, для якої вже традиційною стала проблема співвідношення природничо-наукової і гуманітарної парадигм, усе більшого поширення методологічного плюралізму та інших тенденцій, характерних для сучасного "постмодерністського" стану розвитку як культури загалом, так і науки зокрема. У зв'язку із цим актуальною, на наш погляд, є спроба розглянути одну з проблем психологічної науки, зокрема проблему розуміння та інтерпретації особистого досвіду, у контексті постнекласичної парадигми. Саме в цьому й полягає основна *мета* цієї роботи.

Розуміння та інтерпретація соціокультурного досвіду ведуть до створення власного внутрішнього світу особистості, власної реальності, що вибудовується як неповторний особистісний витвір за допомогою авторського ставлення як до оточення, так і до власної особистості, власної ідентичності. Таке тлумачення особистісного функціонування відповідає методологічному підходу, який дістав назву постнекласичного. Постнекласичний підхід передбачає активне включення до розгляду та дослідження особистості соціально-історичного і культурного контекстів.

Постнекласична психологія спирається на гуманітарну парадигму, яка тлумачить особистість не як природний, а насамперед як культурний об'єкт, як твір. При цьому людина розглядається як укорінена у світі культури, з яким вона взаємодіє і за допомогою якого вона себе творить. Ключовим для некласичної психології є також розгляд особистості як творця власного життя, активного самодетермінованого суб'єкта.

Як зазначає В. В. Знаков, класична парадигма втілювалася в ідеї пізнання об'єктивних законів природи та прискіпливій увазі дослідників до проблеми детермінізму, а також у пошуку причинно-наслідкових зв'язків за допомогою переважно природничо-наукових методів [1].

На некласичному, а особливо на постнекласичному етапі на перший план виходить врахування суб'єктивної точки зору спостерігача. Учені виразно усвідомили, що об'єкти та події, які відбуваються у світі, не можуть бути визначені незалежно від контексту розуміння того, хто їх спостерігає. Поняття мають передувати спостереженням, а не впливати з них. Отже, поняття і наукові теорії є наслідком спостереження, а не розуміння. У результаті на некласичному етапі розвитку науки було піддано сумніву положення про те, що наукові теорії можуть точно й однозначно описувати те, що відбувається у світі та існує в ньому. Це скоріше результат домовленості, як вважає Кеннет Джерджен [див. там само].

Д. О. Леонтьєв виділив напрями некласичної трансформації психології. Розглянемо їх докладніше:

1) від пошуку знань до соціального конструювання. Цей напрям базується на ідеї Л. Вінтегштейна про вплив слів, які ми використовуємо, на характер тієї реальності, з якою маємо справу;

2) від монологізму до діалогізму. Означене положення спирається на некласичну ідею діалогу як особливої смислопороджувальної реальності, що не зводиться до передавання інформації та інших односпрямованих процесів. При цьому діалог розглядається не лише як форма міжособової взаємодії, а і як форма взаємодії з об'єктивованим світом культури, а також як форма взаємодії із самим собою;

3) від ізольованого індивіда до життєвого світу, що означає неможливість вивчення людини ізольовано від контекстів її життєдіяльності. У зв'язку із цим у сучасній психології предметом досліджень усе частіше стають життєвий шлях, стиль життя, життєві стратегії, життєві цілі та сенс життя;

4) від детермінізму до самодетермінації. Ключову роль у самодетермінації відіграє рефлексивна свідомість, за допомогою якої особистість не дозволяє обставинам керувати власним життям;

5) від потенціалізму до екзистенціалізму. Потенціалізм зводить розвиток людини до повного розгортання вроджених потенцій, що від початку закладені в ній на біологічному рівні. Екзистенціалізм же вважає, що головним фактором розвитку особистості є сама особистість;

6) від кількісного підходу до якісного. Людську реальність створюють життєві світи, сенси, цілі та інші елементи, котрі неможливо описати через набір кількісних показників; вона потребує якісної характеристики змісту. Інакше кажучи, описуючи психічні явища, слід спиратися на змісти, що підлягають не вимірюванню, а розумінню та інтерпретації;

7) від констатуючої стратегії до дієвої. Під цим позначенням об'єднуються всі методологічні традиції, що базуються на ідеї некласичного дослідження, яке змінює реальність або породжує нову реальність на противагу класичному типу дослідження, спрямованому на констатацію того, що є [2].

У межах постнекласичного підходу соціокультурний світ можна розглядати як світ значень, що транслиуються культурою та інтерпретуються людьми в їхньому повсякденному житті. При цьому поведінка людини, ситуація, в якій вона опинилася (точніше, її інтерпретація), задаються насамперед мовою як важливим атрибутом культури. Саме означування реальності, тобто заміщення її певними культурно заданими схемами, дає змогу не лише обдумувати, осмислювати те, що відбувається, аналізувати й переживати ті чи інші події, а й упорядковувати їх, творячи для себе нову психічну реальність, новий досвід.

Тут ми спираємося на поняття схеми, запропоноване В. М. Розіним, який під схемою розуміє засіб організації діяльності та розуміння, вияв нової реальності. Як зазначає дослідник, схеми, як і знаки, означають певну предметну сферу, але ця їхня функція не головна, а підпорядкована. Більш важливими є дві інші функції: організація діяльності та розуміння, вияв нової реальності. Тут немає вихідної предметної сфери, яка підлягає означуванню. Навпаки, створюється нова об'єктна і предметна сфера [3]. На наш погляд, у культурі найпоширенішими видами таких схем є концепції, наративи та міфи, тобто текстові утворення.

У цьому ж аспекті можна розглядати і поняття фрейму, запропоноване І. Гофманом для пояснення того, яким чином людина сприймає, осмислює та організує свій повсякденний досвід [4]. Під фреймом Гофман розуміє широке коло понять, пов'язаних із структуруванням реальності. І хоча сам автор визначає фрейм як процедурне знання, тобто знання того, в якій послідовності слід діяти, насправді аналіз його концепції свідчить, що фрейм – це насамперед схема інтерпретації, яка накладається людиною на ту чи іншу подію її повсякденного життя.

Причому, на думку Гофмана, у людини існує одна чи декілька систем фреймів, або схем інтерпретації, які він називає первинними. Вони розрізняються за ступенем організації. Деякі з них є добре розробленою системою постулатів та правил, інші – їх більшість – не мають, на перший погляд, чітко вираженої форми і задають лише найзагальніше розуміння, певний підхід, перспективу. Однак незалежно від ступеня своєї структурної оформленості первинна система фреймів дає змогу локалізувати, сприймати, визначати практично безмежну кількість одиничних подій та присвоювати їм найменування.

Первинні системи фреймів певної соціальної групи конституюють центральний елемент її культури, особливо тією мірою, якою породжуються зразки людського розуміння, поєднані з основними схемами сприймання, співвідношення цих типів та усіма можливими силами й агентами, які тільки допускаються цими інтерпретативними формами [там само].

Отже, культурно задані схеми не лише означають певні події, дії, предметну сферу, а й слугують основою для організації діяльності й розуміння, виявлення та створення нової реальності, насамперед реальності особистого досвіду. На основі моделей осмислення реальності, які надає культура, особистість створює приватні схеми та сценарії самоорганізації психіки, що стають основою для формування самостійної поведінки, психічної реальності як здатності мислити та усвідомлювати культурними текстами [3].

Тож соціокультурний світ можна розглядати як дискурсивний простір, що складається з окремих дискурсивних сфер, які є основою для формування основних наративів культури, котрі потім, з розвитком особистості, трансформуються в особисті наративні тексти. До таких дискурсивних сфер, у яких формується базові культурні наративи та сценарії, належать насамперед література, ЗМК, сім'я з її історіями та міфами, а також вікові, професійні та інші соціальні групи.

Тексти, що створюються в дискурсивному просторі культури, не просто дають можливість закарбувати в соціальній пам'яті найбільш значимі під кутом зору культури події, а й дають змогу ранжувати їх за ступенем важливості, наділяти їх оцінювальними характеристиками, а також забезпечувати їх трансляцію кожній окремій особистості – членові цієї культури. Урешті-решт, ті чи інші значимі культурні події починають сприйматися і як частина зовнішнього середовища, і як невід'ємна складова власне людського світу. При цьому дискурсивний простір, з одного боку, є умовою стабільності культури, оскільки ство-

рювані в ньому тексти є носіями культурної традиції. З іншого боку, створюються умови для виникнення нових культурних сенсів і, відповідно, породження нових культурних повідомлень.

Отже, найбільш прийнятною формою трансляції норм, цінностей, смислів культури є, безперечно, текстова форма, яка дає змогу не тільки чітко означувати ці правила, норми, цінності, а й пов'язувати їх з особистим досвідом людей, їхніми конкретними життєвими ситуаціями, загалом – з їхнім життєвим контекстом. Причому найбільш поширеними видами текстів, що транслують соціокультурний досвід, особливо на ранніх стадіях соціалізації, є наративи, котрі й дають можливість пов'язувати повідомлення, що транслуються культурою, з реальним життєвим контекстом суб'єктів культури.

До основних типів текстів культури можна віднести символічні, метафоричні і теоретичні (концептуальні) тексти. Усі вони можуть бути представлені в оповідній (наративній) або описовій формах. Якщо йдеться про перші два типи текстів, то наративна форма, на нашу думку, є більш поширеною, враховуючи ту роль, яку відіграє наратив у культурному семіотичному просторі. Що стосується теоретичних текстів, які містять основні концепти культури, то тут може використовуватися як наративна форма (насамперед щодо історичних текстів), так і форма, яку умовно можна назвати ненаративною.

Ми виділили основні функції, які ці тексти виконують у сучасній культурі. До них належать:

- трансляційна, що забезпечує трансляцію культурних цінностей, норм, правил, смислів, схем інтерпретації тощо;
- регулятивна, за допомогою якої відбувається регуляція поведінки, діяльності, оцінок, інтерпретацій членів культурної спільноти;
- когнітивна, завдяки якій люди засвоюють певні знання, традиції тощо. Сюди ж слід віднести мнемонічну функцію, що зберігає в часі певну культурну інформацію, забезпечуючи таким чином неперервність культурної традиції;
- афективна, яка забезпечує засвоєння досвіду культури на емоційному рівні завдяки переживанню, що супроводжує процес взаємодії з текстами культури (насамперед символічними і метафоричними). Переживання, у свою чергу, сприяє глибшому засвоєнню культурних цінностей, норм, традицій, які закладено в текстах культури;
- розвивальна, за допомогою якої відбувається розширення дискурсивного простору особистості, тобто збагачення репертуару дискурсів, а також формування соціальної і культурної ідентичностей особистості.

Освоюючи тексти культури, особистість розвивається як дискурсивний суб'єкт, що і є основою для засвоєння соціокультурного досвіду через розуміння, інтерпретацію та інтерналізацію основних текстів культури.

Дискурсивний суб'єкт – це суб'єкт, що є певним інтегрованим семіотичним утворенням із центром “Я”, утворення, яке не існує саме по собі поза символічною взаємодією з іншими людьми. Він живе у

просторі мовних практик, тобто фактично являє собою місце зустрічі різних дискурсів [5]. Стаючи дискурсивним суб'єктом, особистість набуває здатності створювати дискурси, а не підкорюватися їм або репродуктивно їх відтворювати. Інакше кажучи, дискурсивна суб'єктність передбачає авторство, тобто здатність виразити себе в тексті. Такий текст дістав назву “я-тексту особистості”. Означені тексти будуються на основі культурно заданих дискурсивних моделей, найбільш поширеною серед яких є наративна модель. Наративна модель передбачає відтворення певної історичної канви життя особистості за законами створення оповіді [там само]. Отже, відбувається “впрощування” особистості в наративну структуру; наратив є вираженням перетину індивідуальних та соціальних полюсів людського життя і дає змогу на основі осмислення соціокультурного досвіду, співвіднесення його з досвідом особистості вибудовувати власну біографію, власну долю.

Наративні шаблони структурування життєвого досвіду стають життєвими зразками, згідно з якими структуруються не лише оповіді, а й вчинки людей. Відтак можемо навіть говорити про нарративний принцип, який сповідує постнекласична психологія. Цей принцип, як зазначає В. В. Знаков, базується на чимало разів доведеному у психології факті: там, де немає чітких зв'язків між емпіричними подіями, людина свідомо або несвідомо організує їх у цілісні структури, що відповідають культурним нормам. Оповідана історія та конкретна ситуація, в якій відбувається розповідь, завжди пов'язані з базовими культурно-історичними структурами. Найявний у суб'єкта репертуар фреймів, сценаріїв, нарративних форм, що переплітається з культурними нормами, визначає, яку історію, коли й кому можна і треба розповісти [1].

У зв'язку із цим усе більшу роль у психологічних дослідженнях починають відігравати культура, культурний контекст. Увага психологів звертається до наративу. Так, для Д. Арсен психологія становить оповідну дисципліну; вона розглядає всі психологічні теорії як історії або оповіді, оскільки в них відображується як життєвий досвід авторів, так і культурно-історичний контекст [див. там само].

Трансляція культурних метаповідомлень допомагає сприймати створене людьми (культурне) як природне, тобто таке, що є само собою зрозумілим, незмінним. Це відбувається завдяки неусвідомленому перенесенню того, що дістало назву “лінз культури” [6], у психіку і свідомість. Лінзи культури готують наперед визначені соціальні стратегії життєдіяльності та поведінки, які здаються настільки нормальними і природними, що якісь інші життєві спрямування навіть не спадають на думку. Інакше кажучи, лінзи культури можна розглядати як інтерпретаційні рамки, що відображають наявні в культурі цінності, норми, правила поведінки, оцінювання тощо.

На думку К. Гірца, ознакою “природної” свідомості є нездатність розрізняти реальність і той спосіб, яким дана культура створює саме цю

реальність. Іншими словами, реальність, котру хтось сприймає, і лінзи культури, через які ця реальність сприймається, є нероздільними [7].

Отож у метанаративах як важливих атрибутах культури акумулюється соціальний досвід, соціально та культурно прийнятні схеми інтерпретації і сценарії дії в типових не лише соціальних, а й буденних ситуаціях. У свою чергу ці метанаративи багаті в чому є акумуляцією та типізацією як індивідуальних досвідів, так і досвідів окремих соціальних груп (субкультур). Вони таким чином задають конгруентні схеми інтерпретації, які є основою соціальної взаємодії та взаєморозуміння не лише окремих особистостей у культурі, а й важливою передумовою взаєморозуміння культур. Отже, соціальний досвід є культурною конструкцією, на основі якої вибудовується індивідуальний досвід особистості.

Осмислення соціокультурного досвіду, розуміння реальності та себе в цій реальності є однією з важливих умов особистісного розвитку. Д. О. Леонтьев розглядає ці процеси як герменевтичне завдання, однією із характерних особливостей якого є розщеплення розуміння реальності іншого і реальності загалом, з одного боку, та розуміння себе, своєї власної реальності, з іншого, – “екстрарозуміння” та “інтрарозуміння” [8].

Важливість завдання спеціального герменевтичного виховання особистості, що призводить до формування її як дискурсивного суб'єкта, який здатний самостійно орієнтуватися в дискурсивному семіотичному просторі культури, породжувати власні я-тексти, що є втіленням ставлення особистості до світу і до себе, зумовлена мозаїчним характером сучасної культури. Першим на це звернув увагу А. Моль, який визначив мозаїчну культуру як культуру, що засвоюється не через систему освіти, а в результаті впливу засобів масової комунікації [9].

Мозаїчність сучасної культури, занурюючи особистість у досить різноманітні, а часто й суперечливі, не пов'язані між собою в певну цілісність дискурсивні сфери, сприяє породженню особистих наративів (їх точніше було б назвати квазінаративами), що є не результатом осмислення індивідуального та соціокультурного досвіду, а “проковтуванням” зразків, які породжуються ЗМК та зчіплюються між собою за мозаїчним принципом. Результатом цього є не породження наративів і, як наслідок, створення смислового особистого простору людини, а міфологізація свідомості. Інакше кажучи, такі квазінаративи скоріше є особистими міфами, що відображають основні міфи сучасної культури. У цьому випадку у свідомості особистості існують не наративи, які є відображенням її ідентичності, а мозаїка різноманітних типових сюжетів. Це, у свою чергу, створює сприятливе підґрунтя для маніпулювання свідомістю. Здійснюється таке маніпулювання за принципом гіпнотичного впливу – коли поява якогось типового сюжету, ситуації, ключового слова запускає увесь міфологічний ланцюг. Іншими словами, накладання на ситуацію міфологічних інтерпретаційних схем або ж типової стереотипної поведінки не завжди відповідає вимогам тієї чи іншої конкретної ситуації.

На наш погляд, ефективне подолання такої ситуації можливе за умови герменевтичного виховання, адже розуміння – це шлях, котрий веде не просто до накопичення знань і поглиблення картини світу, а й до трансформації та розвитку базових механізмів стосунків особистості зі світом, до сходження її на якісно нові рівні особистісного зростання.

Висновки. Застосування постнекласичної парадигми у психологічних дослідженнях дає змогу розглядати особистість у соціально-історичному та культурному контекстах. При цьому особистість тлумачиться як творець власного життя, активний самодетермінований суб'єкт.

Культура постає як концентрований, організований досвід людства, основа розуміння та осмислення навколишньої дійсності. Важливою змістовою компонентою культури є соціальний досвід – культурна конструкція, на основі якої вибудовується індивідуальний досвід особистості.

Засвоєння способів осмислення досвіду, що здійснюється завдяки зміщенню соціокультурної реальності певними культурно заданими схемами, не лише дає можливість означувати певні події, дії людей або ті чи інші предметні сфери, а й слугує основою для організації діяльності та розуміння оточення, а також побудови нової реальності, насамперед реальності особистісного досвіду. Найбільш поширеними культурними схемами є текстові утворення, насамперед у вигляді наративів – оповідей, казок, міфів тощо, які утворюють певні дискурсивні простори, що через відповідні соціокультурні інституції транслюються особистості.

Провідною формою реалізації текстів культури є наратив, у якому відбито перетин індивідуального і соціального полюсів людського життя, що, у свою чергу, дає змогу особистості на основі осмислення соціокультурного досвіду вибудовувати власну біографічну історію.

Осмислення соціокультурного та особистого досвіду відкриває психологічний простір для саморозвитку людини, формування її персональної, соціальної та культурної ідентичностей. У зв'язку із цим одним з важливих призначень наративу є підтримка персональної, культурної та соціальної ідентичностей та узгодження їх в індивідуальній свідомості.

Література

1. *Знаков В. В.* От психологии субъекта к психологии человеческого бытия // Теория и методология психологии: Постнекласическая перспектива / Отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юркевич. – М.: Ин-т психологии РАН, 2007. – С. 330–351.
2. *Леонтьев Д. А.* Некласический вектор в современной психологии // Постнекласическая психология. – 2005. – № 1. – С. 51–71.
3. *Розин В. М.* Личность как учредитель и менеджер “себя” и субъект культуры // Человек как субъект культуры. – М.: Наука, 2002. – С. 42–112.
4. *Гофман И.* Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта. – М.: Ин-т социологии РАН, 2003.
5. *Масієнко Ю. О.* Структурно-динамічні ознаки “я-тексту” особистості: Дис... канд. психол. наук. – К., 2006.
6. *Бем С.* Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. – М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004.

7. *Гирц К.* Интерпретация культур. – М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004.
8. *Леонтьев Д. А.* Понимание смысла и смысл понимания // Понимание: опыт мультидисциплинарного исследования / Под ред. А. А. Брудного, А. В. Уткина, Е. И. Яцуты. – М.: Смысл, 2006. – С. 20–27.
9. *Моль А.* Социодинамика культуры. – М.: Прогресс, 1973.

© **Чепелева Н. В.**

Т. М. Титаренко

НАРАТИВНІ ПРАКТИКИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСНОГО МАЙБУТНЬОГО

Розглянуто життєві завдання як наративні практики організації особистістю свого майбутнього. Визначено залежність футуристичної життєвої історії від таких магістральних культурних сюжетів, як альтруїстичний, конкурентний, еротичний, креативний, екологічний. Проаналізовано вплив дискурсів Христа, Олександра Македонського, Казанови, Колумба, Будди на постановку життєвих завдань на різних вікових етапах та в різних сферах життя.

Ключові слова: наративні практики, організація майбутнього, магістральні сюжети, дискурс, життєве завдання.

Рассмотрены жизненные задания как нарративные практики организации личностью своего будущего. Определена зависимость футуристической жизненной истории от таких магистральных культурных сюжетов, как альтруистический, конкурентный, эротический, креативный, экологический. Проанализировано влияние дискурсов Христа, Александра Македонского, Казановы, Колумба, Будды на постановку жизненных задач на разных возрастных этапах и в разных сферах жизни.

Ключевые слова: нарративные практики, организация будущего, магистральные сюжеты, дискурс, жизненная задача.

Narrative practices of the personality's future organization are considered. Dependence of Futuristic life history from such main subjects as: altruistic, competitive, erotic, creative, ecologic are determined. Influence of such discourses as Christ, Alexander Macedonian, Casanova, Columbus, Buddha on the life tasks statement on different age stages in different life spheres are analyzed.

Key words: narrative practices, future organization, main subjects, discourse, vital task.

Проблема. Сучасну науку можна охарактеризувати як “темпорально заклопотану”, прийняту ідеєю “часовості”. Психологія теж уже вкотре повертається обличчям до загадкового феномену часу, наголошуючи на важливості проблеми життєвого планування, прогнозування, передбачення.

“Час набуває історії, – пише З. Бауман, – коли швидкість його руху через простір... стає питанням спритності, уяви і кмітливості лю-

дини” [1, с. 15]. Сучасність, як її характеризує Бауман, втрачає важкість, твердість, щільність, системність і стає гнучкою, легкою, експансивною, випадковою. У такій неавторитарній, нерегламентованій сучасності людина вже не може і не хоче залишатися непомітним спостерігачем (згадаймо М. Фуко, який вважав головною метою людини спостерігати, залишаючись невидимою).

Якщо нова сучасність поступово народжувалася на Заході наприкінці “блискучих трьох десятиріч” по закінченні Другої світової війни, знаменуючись безпрецедентним розвитком багатства та економічної безпеки, то на теренах України ці процеси лише розпочинаються. У нас тепер теж не зовсім сучасно стояти на місці, не розвиваючись та не випереджаючи самих себе. Ми вже майже згодні з тим, що немає ніякого Великого Брата, на якого можна покладатися чи списувати свої невдачі. І ми вже відчуваємо, що за власним бажанням обираємо моделі благополуччя та своє майбутнє достойне життя.

Отже, *актуальність* пошуку шляхів наближення і моделювання особистістю свого майбутнього пов’язана передусім з бажанням людини бути господарем свого життя, втілювати свої бажання, реалізувати домагання, контролювати несподівані стихійні впливи. Лише відчуття хоча б часткової впорядкованості, “приборканості” майбутнього забезпечує довіру до світу, переживання внутрішньої свободи при організації сьогодення.

Але безмежність варіантів розвитку подій, багатосенсове віяло можливостей нерідко гальмує активність нашої людини, стримує її самопрояви, вмикаючи режим обережності, нерішучості, перечікування. Щоб впоратися із “плинною сучасністю” (термін З. Баумана), людина має використовувати певні індивідуальні практики, які допомагатимуть їй шукати суто біографічні, а не групові, не класові, не соціальні рішення, конституюючи себе і своє майбутнє.

Постає питання: що це за практики і яким чином вони виробляються?

Соціальні науки останнім часом усе більше уваги приділяють так званому наративному повороту, що відбувся у 80-ті роки ХХ ст., повернувши увагу до наративної, оповідальної природи різних форм знання. У психології, як відомо, одним з ініціаторів наративного підходу став Дж. Брунер, здійснивши разом із колегами так звану другу когнітивну революцію. Брунер стверджував, що у нас немає іншого способу опису прожитого часу, крім наративу. Хочеться додати, що не лише людське минуле чи теперішнє, а й майбутнє також усвідомлюється і певним чином тлумачиться тільки в межах певного оповідання про себе, своє життя, свої плани. У нас немає іншого способу описання свого грядущого, свого прийдешнього, ніж продовження історії, розпочатої сьогодні чи вчора.

Чим відрізняються ненаративні жанри? Вони відтворюють світ крізь призму лише теперішнього часу, що триває вічно. Відсутність часового вектора створює логічну, а не темпоральну послідовність [див.: 3, с. 68]. Безумовно, досліджувати спосіб особистісної організації майбутнього має сенс передусім наративно, у перервній біографічній динаміці.

Вивчаючи життя як наратив, Дж. Брунер пропонує розглядати автобіографію як ряд процедур (чи практик. – Т. Т.) “створення життя”. “Практика” (поняття, що прийшло з етнометодології) передбачає постійне створення людиною певного тексту та його обробку, редагування під час мовної взаємодії. Людина, як “тварина, що сама себе глу-мачить”, досягає саморозуміння через безперервну наративну самоінтер-претацію [там само, с. 62]. Завдяки наративу ми надаємо практикам форми і сенсу, упорядковуємо наш досвід темпорально і логічно, виділяючи в ньому початок, середину, передчуття фіналу, центральну тему.

“Історії не відбуваються в реальному житті, вони радше кон-струюються людьми в їхніх головах”, – цю конструктивістську істину Брунер поширює на створення наративу про себе [2, с. 10]. Продовжу-ючи його думку, зауважимо, що майбутнє складається з двох слів: “Най (май) буде!” Прийдешнє приходить, наближається, конструюється само-ю людиною, створюється нею в теперішньому і навіть у минулому, яке постійно переінтерпретується.

Таким чином, *метою статті* є розгляд наративних практик створення особистістю свого майбутнього життя.

Критично налаштований читач відразу скаже, що людські фантазії про майбутнє не мають ніякого значення в його моделюванні. Мало що ми можемо комусь під настрій розповісти! Завтра історія буде супроводжува-тися іншим настроєм і зміниться на протилежну. Але, слухаючи протягом багатьох років численні клієнтські історії, я поступово набувала впевне-ності, що людські видумки певною мірою творять реальність. Особливо якщо вони відповідно емоційно заряджені, не ситуативні, а досить стійкі та побудовані на основі відповідних інтерпретацій взаємозв’язків власного минулого, теперішнього і майбутнього.

Як це відбувається? Схоже, що такі невимушені історії, за умови, що вони подобаються їх авторові чи дуже потрібні йому для самоствердження або самовиправдання, непомітно вибудовують життєвий контекст, у якому здійснюються відповідальні вибори, реалізуються найпотаємніші дома-гання, формулюються маленькі і великі рішення. Саме історії про себе і своє життя стають своєрідними смисловими домінантами, маркуючи й організуючи, спрямовуючи нашу плинну, гнучку реальність.

У кожному оповіданні можна знайти частки правди і вимислу, реальності і фантазії. Т. Сарбін підкреслює, що будь-які історії, чи то виражені у формі живої, прозорої ідіоми казки, чи у формі нудної, непрозорої ідіоми психологічних теорій, складені з поєднання того, що трапилось, і чогось уявного [4, с. 16–17]. Важливо “забезпечувати чита-ча чи глядача всіма необхідними для прямування за сюжетом історії контекстуальними маркерами” [там само, с. 22].

Описувати власне майбутнє у формі історії, не забуваючи про контекстуальні маркери, означає не лише знаходити слова для своїх ба-жань, домагань і передчуттів, а й вдаватися в художні деталі, щось важ-ливе конкретизувати, загострювати увагу на можливому, дуже ймовір-

ному повороті сюжету, шукати приводи для вчинків близьких і рідних, які очікуються. Розвинена уява, володіння мовою та наявність різних слухачів, яким довіряють, дають нам змогу безболісно змінювати наративні способи представлення прийдешнього, здійснюючи таким чином репетиції майбутньої реальності.

Один із засновників наративної психотерапії М. Уайт вважав, що перевагою наративної метафори є те, що будь-яка історія – це карта, яка простягається в часі [див.: 5, с. 36]. Історія має початок, середину і кінець (відчуття кінця, як уточнював Кермод). Вона набуває цілісності завдяки впізнаваним патернам подій, що мають назву сюжету. Центральними в структурі сюжету є утруднення, які переживають і намагаються розв'язати герої оповідання [4, с. 7].

Наратив є способом організації життєвих епізодів, дій і вчинків, засобом органічного поєднання непримітних фактів буденного життя і фантазійних утрень. На думку Т. Сарбіна, наратив є принципом, що організовує людські дії і вчинки, включаючи в себе як смисли вчинків, так і причини подій, що відбуваються [там само, с. 13]. Наратив передбачає нескінченну кількість можливих способів представлення подій і розповіді про них [6, с. 35]. Мова дає нам змогу представляти світ різними способами, і в кожному з них закладений потенціал для вчинку [там само, с. 37].

Якби була можливість, наприклад, проаналізувати різні варіанти майбутнього заміжжя, яке молода дівчина обговорює з бабусею, мамою, психотерапевтом та подругами, можна було б виявити певні риторичні засоби та лінгвістичні стратегії, які вона по-різному використовує для доведення та кристалізації власної думки, формулювання позиції. Відповідно до стосунків із слухачем/слухачкою, його/її прогнозованої реакції, свого актуального емоційного стану дівчина частково редагує свій текст, а інколи переробляє його кардинально.

Коли людина вчиться втілювати свої несподівані бажання, ірраціональні почуття, швидкоплинні фантазії і туманні мрії у послідовну розповідь, вона створює додаткові ступені свободи для життєвого вибору. Як пише О. В. Улибіна, якщо почуття втілені у слова, вибудовується дистанція щодо відображеної в мові реальності, що припускає варіативне, неоднозначне ставлення до неї [7, с. 63]. Лише відокремивши себе від своєї подією насиченої життєвої історії, почувши її зі сторони як чийось розповідь, людина відчувається спроможною взяти на себе відповідальність за реалізацію поставленого життєвого завдання.

Особистість дійсно можна визначити слідом за Г. Хермансом як “вмотивованого оповідача”. Навряд чи хтось буде заперечувати, що у всі часи і у всіх культурах люди використовували різноманітні історії – від міфів до анекдотів для того, щоб надати сенс власному життю. Кожну історію (навіть дисертацію) людина створює як діалогічну взаємодію, орієнтуючись на слухача, читача, критика, опонента. У кожній історії, присвяченій якійсь проблемі (навіть у сухому дисертацій-

ному тексті), можна знайти щось дуже важливе про її автора, зрозуміти його життєву позицію, ставлення до світу і себе.

Коли ж головним персонажем життєвої історії людина добровільно робить саму себе, її автонаратив відразу набуває статусу найбільш значущого серед усіх інших історій, автором яких людина себе вважає. Написання чи усне створення власного Я-наративу потребує, крім довіри до світу, постійної уваги до свого внутрішнього життя, поглибленого самоусвідомлення, безперервних роздумів про себе та свою долю.

У різних соціальних і приватних контекстах одна й та сама історія, плинна, як сучасність, живе і звучить по-різному. Адже афективно заряджене ставлення оповідача до себе, що передається в тексті, відтворює просторово-часову структуру його життєвого світу. Простором життєвого світу в цьому контексті є ставлення до значущих інших як потенційних слухачів, а психологічним часом – міра самопроявленості на даному етапі сьогодення відповідно до асимільованого минулого і прогнозованого майбутнього.

“Із психологічного погляду такої речі, як “життя саме по собі” не існує, – пише Дж. Брунер. – У крайньому випадку – це результат вибіркової роботи пам’яті; у залишку ж оповідання про своє життя є мистецтвом інтерпретації” [2, с. 11]. Наратив про себе завжди і привілейований, і дуже проблематичний, оскільки рефлексивний: адже наратор (той, хто оповідає) і головний герой наративу – одна й та сама особа. Від того, як змінюється спосіб розповідати про себе, залежить регуляція способу життя і, відповідно, організації майбутнього.

Кожна подія життя, що прогнозується, по-різному оцінюється і трактується людиною відповідно до вже пережитого. На думку Д. Полкінгхорна, значення окремої події стає зрозумілим унаслідок її взаємодії із сюжетом. Самі події ніякого сюжету не задають, і не кожний сюжет підходить до певного набору подій. Щоб виникла усвідомлена структура сюжету, необхідним стає рух від сюжету до подій і навпаки. Запропонована структура сюжету порівнюється з реальними подіями і кількаразово переглядається. Загальна тема зводить до купи окремі події, що й виробляє певну послідовність і взаємозв’язок частин історії [див.: 8, с. 12].

При створенні історії про себе не такого, як сьогодені, а себе-прийдедшого, значущими виступають різні мотиви, що відтворюють домінуючу спрямованість особистості, її ціннісну ієрархію. Це може бути *альтруїстичний* мотив життя для інших, допомоги, самопожертви (його інколи називають дискурсом Христа), *конкурентний* мотив самоствердження, перемоги, влади (назвимо його дискурсом Олександра Македонського), *еротичний* мотив бажання близькості, зачарованості, закоханості, злиття (дамо йому ім’я дискурсу Казанови). З наративної позиції кожен з таких мотивів відповідає магістральним культурним сюжетам: наприклад, героїчній історії, історії завоювання, love-story.

Безумовно, цими класичними сюжетами далеко не вичерпується тезаурус життєвих історій, на які неусвідомлено орієнтується людина при створенні власного Я-наративу. Важко проігнорувати *креативний*

мотив творіння, пошуку, ризику, новизни, якому відповідає магістральний культурний сюжет Першовідкривача, Першопроходця (такий дискурс може бути дискурсом Колумба). Для деяких людей найголовнішим є такий необхідний сьогодні *екологічний* мотив збереження навколишнього середовища, статус-кво, вічних цінностей, людської самобутності. І цьому мотивові також відповідає певний культурний сюжет Охоронця, Спостерігача, витоки якого легко знайти ще у Лао Цзи (цей дискурс, напевно, можна назвати дискурсом Будди).

Відповідно до основних, класичних сюжетів, що транслюються культурою, людина створює і редагує наративи про власне майбутнє. Саме в таких традиційних сюжетних побудовах можна побачити витоки індивідуальних наративних практик організації людиною різних часів свого життя. В юнацькі роки чимало людей будують свої майбутнє за романтично-героїчним сюжетом, який у часи пізньої молодості трансформується у войовничо-переможний або любовно-еротичний. У зрілі роки бажання шукати щось нове, творити, віддавати акцентує увагу людини на креативних наративних практиках. У пізній зрілості перевага надається споглядальним екологічним сюжетам.

Практиками самоконституювання, концептами життєвої історії, що мають відчутну перевагу над іншими, є саме життєві завдання. Ці практики найбільш значущого для людини самопрогнозу виявляються переможцями над численними іншими способами моделювати майбутнє. Завдання, які людина ставить перед собою на перспективу, є футуристичними наративами, що наближають індивідуальне майбутнє, приборкують його, формуючи водночас і актуальне поле сьогодення.

Наявність провідного життєвого завдання контролює різні дискурси, в яких проявляється особистість та організується її майбутнє. Дискурс основного на даному етапі завдання стає головною темою життя і набуває влади над людиною, як домінанта О. А. Ухтомського, підпорядковуючи собі всі інші сфери активності. Саме провідне завдання визначає і суб'єктивний зміст, глибинну цінність майбутнього процесу життєздійснення, і зусилля особистості.

Життєві завдання є одиницями смислового структурування майбутнього, способами самопрогнозування, що надають численним особистісним інтенціям певну спрямованість, масштабність, фазність. Через адекватно поставлені життєві завдання людина обирає із спектру варіантів майбутнього той, що сприяє досягненню бажаної ідентичності і має найреальніше підґрунтя для втілення.

Життєві завдання – це енергоємні, цілеспрямовані футуристичні наративи, що складаються в умовах завершення певного життєвого етапу з метою передбачення та наповнення сенсом етапу наступного. Під час постановки життєвих завдань особистість, що потрапляє у стан нарації, створює тексти про власне майбутнє, поєднуючи їх сюжетно з історіями про своє минуле і теперішнє.

Усі ми прогнозуємо майбутні події, враховуючи їх імовірність, і кожен має індивідуальний поріг імовірнісного прогнозу, що спирається на прогностичний потенціал та набутий досвід. Якщо суб'єктивна ймовірність бажаної події видається нам нижчою за цей прогноз, ми низько оцінюємо можливість її здійснення і не включаємо її у свій футуристичний сюжет. Але надзвичайно значущі події для нас усе ж враховуються, незважаючи на їх низьку ймовірність. Отже, життєві завдання, що прогнозують майбутні події дуже високого рівня персональної значущості, інколи ніби "ігнорують" невисоку ймовірність їх досягнення. Людина впевнена, що вона підключить наполегливість, терпіння та інші додаткові ресурси, посилить заангажованість, активізує своє оточення, і все буде гаразд.

Життєве озадачування, безумовно, має стратегічний і тактичний аспекти. Стратегічні завдання, породжуючи нові історії і нові смисли, визначають глобальні за перспективами і масштабні за змістом завдання. Тактичний аспект передбачає операціоналізацію завдань, тобто уточнення, деталізацію текстів розповіді про себе відповідно до ситуації, реальних умов життя, власних можливостей, передбачуваних ускладнень, несподіваних перешкод та очікуваних результатів. Стратегічні нарративні практики можуть бути короткими, але інтенсивними, змістовними текстами-мапами, текстами-схемами, тоді як тактичні практики мають розкривати, як саме досягатимуться поставлені завдання.

Життєве завдання як нарративна практика має чітку персональну належність, діапазон вживаності у межах конкретного періоду індивідуального життя. Прогностична ефективність життєвого завдання різко падає, якщо воно виходить за межі сюжету, який відповідним чином поєднував певні події та задавав логіку його подальшого розгортання.

Будучи передусім нарративною, сюжетно обумовленою практикою, кожне конкретне завдання на майбутнє має свій фокус вживаності, тобто у професійній сфері воно може звучати як креативне, створене в дискурсі Колумба, у спорті – бути конкурентним і формулюватися в дискурсі Олександра Македонського, а у сфері батьківських стосунків це буде альтруїстичний текст у дискурсі Христа. Відповідно до значущості тієї чи іншої сфери на кожному життєвому етапі певний дискурс стає домінуючим, найсуттєвішим чином впливаючи на бачення людиною свого майбутнього.

Життєве завдання, що існує у формі наративу, як і кожний текст, зазвичай відкрите для подальших редагувань відповідно до зовнішніх і внутрішніх умов. Щоправда, інколи завдання на майбутнє може залишатися жорстко незмінним, незважаючи ні на що. Таке незмінне завдання, практично закрите для інтерпретації нового досвіду, завмираючи у своїй фанатичній цілеспрямованості, стає частково неживим, поступово втрачаючи свою енергетику і прогностичну силу.

Висновки. В умовах нової сучасності, що поступово втрачає визначеність, щільність, системність, стаючи гнучкою, легкою, випадковою, особливого значення набувають індивідуальні практики створен-

ня життя. Спрямоване біографічне конструювання майбутнього здійснюється особистістю шляхом розповідання історій про себе. Такі історії, чи Я-наративи, стають смисловими домінантами, що маркірують, упорядковують плинну сучасність.

Життєвий світ особистості постійно перебудовується відповідно до актуальної життєвої історії, головним персонажем якої є сама людина. Ставлення її до себе, що відтворюється в наративі, акумулює особливості просторово-часової структури життєвого світу. Простір світу в цьому контексті стає ставленням героя оповідання до значущих дійових осіб, а психологічний час – мірою самопроявленості на певній віковій сходинці відповідно до проінтерпретованого минулого і прогнозованого майбутнього.

При створенні історій про себе-майбутнього велику роль відіграє домінантна спрямованість особистості, пов'язана з магістральними культурними сюжетами типу героїчної драми, історії завоювання, love-story тощо. Футуристичний наратив як життєве завдання формується в межах конкретного сюжету, набуваючи креативності, конкурентності, еротичності, екологічності. При організації майбутнього на різних вікових етапах провідними стають різні дискурси.

Життєві завдання як наративні, сюжетно обумовлені практики мають персональну належність, стратегічність, імовірність, діапазон і фокус уживаності. У найбільш значущих сферах життя (для когось професійній, а для когось, наприклад, сімейній) організація майбутнього відбувається з урахуванням домінантних дискурсів, ірадіюючи на бачення людиною свого майбутнього в цілому.

Література

1. Бауман З. *Текущая современность*. – СПб., 2008.
2. Брунер Дж. *Жизнь как нарратив* // *Постнеклассическая психология*. – 2005. – № 1. – С. 9–30.
3. Троицк И. В. *Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках* // *Вестн. РУДН. Сер.: Социология*. – 2004. – № 6–7. – С. 56–74.
4. Сарбин Т. *Нарратив как базовая метафора для психологии* // *Постнеклассическая психология*. – 2004. – № 1. – С. 6–28.
5. Фридман Дж., Комбс Дж. *Конструирование иных реальностей. Истории и рассказы как терапия*. – М., 2001.
6. Барр В. *Социальный конструкционизм и психология* // *Постнеклассическая психология*. – 2004. – № 1. – С. 29–44.
7. Улыбина Е. В. *Психология обыденного сознания*. – М., 2001.
8. Херманс Г. *Личность как мотивированный рассказчик: теория валуации и метод самоконфронтации* // *Постнеклассическая психология*. – 2006–2007. – № 1 (3). – С. 7–53.

© Титаренко Т. М.

М. Л. Смутьсон

ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ СХЕМИ ОПРАЦЮВАННЯ ОСОБИСТОГО ДОСВІДУ В СТАРОСТІ

Проведено теоретичний аналіз зв'язку ментальних моделей світу особистості з нарративом. Ментальні моделі розглянуто як парадигми, як інтерпретаційні схеми (фільтри), як згорнуті ментальні структури, як репрезентанти ригідності або гнучкості в конституюванні світу, як ментальне підґрунтя розпізнавання образів. Проаналізовано поняття компетентності і мудрості в похилому віці, специфіку відповідних ментальних моделей та їх переструктурування, тобто реінтерпретаційні можливості.

Ключові слова: ментальна модель світу, нарратив, інтерпретаційні схеми, реінтерпретація, мудрість.

Проведен теоретический анализ связи личностных ментальных моделей мира с нарративом. Ментальные модели рассмотрены как парадигмы, как интерпретационные схемы (фильтры), как свернутые ментальные структуры, как репрезентанты ригидности или гибкости в конституировании мира, как ментальная основа распознавания образов. Проанализированы понятия компетентности и мудрости в пожилом возрасте, специфика соответствующих ментальных моделей и их переструктурирование, то есть реинтерпретационные возможности.

Ключевые слова: ментальная модель мира, нарратив, интерпретационные схемы, реинтерпретация, мудрость.

The paper contains the theoretical analysis of association between personal mental models of the world and narrative. Mental models are construed as paradigms, as interpretation patterns (filters), as convolution of mental structures, as representations of rigidity or flexibility in constituting the world, and as a mental basis for pattern recognition. Analyzed were the notions of competency and wisdom at old age, as well as specificity of relevant mental models and their restructuring, i. e. re-interpretational potential.

Key words: mental model of the world, narrative, interpretation patterns, reinterpretation, wisdom.

Проблема. Старість є досить неоднозначним життєвим періодом, проблемам якого в сучасній віковій психології приділяється недостатньо уваги. Разом з тим опрацювання особистого досвіду в старості, його асиміляція і перетворення на особистісний мають певну специфіку. По-перше, у похилому віці внаслідок відомих причин суттєво обмежені можливості набуття нового досвіду, тому на перший план виходить необхідність переробки (реінтерпретації) досвіду старого. По-друге, новий досвід, якщо і набувається, то досить важко сприймається і складно асимілюється, особливо якщо він безпосередньо не відповідає уже сформованим ментальним моделям. Тому теоретичне та експериментальне дослідження інтерпретаційних схем опрацювання особистого досвіду в старості є актуальним, особливо в сучасний період значного постаріння суспільства як у нашій країні, так і в усьому світі.

Метою дослідження є теоретичний аналіз інтерпретаційних схем опрацювання особистого досвіду в похилому віці і зокрема розгляд особливостей ментальної моделі світу як форми фіксації життєвого досвіду в старості.

Сучасна психологічна герменевтика стверджує, як відомо, що розуміння світу та відповідні дії визначаються не самими подіями, а їх інтерпретаціями, або, інакше, інтерпретаційними схемами [1-3]. У свою чергу, внутрішнім психологічним механізмом інтерпретаційного процесу є ментальні моделі світу, а провідні напрями побудови ментальної моделі світу відбиває зміст автонаративу [2; 4]. Саме наші індивідуальні або групові ментальні моделі (результат суб'єктивного відображення та інтерпретації власного досвіду або досвіду групи, популяції, суспільства) конструюють (конституують) наш світ, причому не абстрактно, а абсолютно конкретно, безпосередньо втручаючись у питання життя і смерті.

Початок нового століття з його бурхливими змінами пропонує великий арсенал відповідних різнопланових прикладів. Багато з них наведено в серйозному огляді Уінда та його співавторів [5].

Так, за кілька останніх років у США 150 дітей померли тільки тому, що їхні батьки не звернулися до лікарів через ригідну релігійну ментальну модель світу.

Інший приклад. Глобальна мережа інтернету спочатку сприймалася як виключно позитивне досягнення людства – сьогодні ж не до кінця зрозуміло, як впоратися з негативними наслідками впливу мережі: доступністю порно- і терористичних сайтів, розповсюдженням через неї комп'ютерних вірусів, провокуванням інтернет-залежності заради великих грошей тощо.

Часто адекватні вчора ментальні моделі, як досить поширені, так і індивідуальні, сьогодні стають морально застарілими, причому зовсім не обов'язково це пов'язано зі старінням носіїв цих моделей.

Найбільш яскравим прикладом з не такого вже й далекого минулого фахівці вважають події 11 вересня 2001 р. [5]. Конгрес США провів розслідування, що саме і яким спецслужбам було відомо *напередодні* подій. З'ясувалося, що була інформація щодо підготовки терористичного акту з використанням літака (літаків), орієнтовної дати теракту і навіть щодо потенційних учасників. Однак ця інформація фільтрувалася (ми сказали б, *інтерпретувалася*) через існуючі ментальні моделі щодо тероризму загалом і тому не викликала відповідних анти-терористичних дій. Це, зокрема, такі ментальні моделі.

По-перше, молоді “нормальні” представники середнього класу не відповідали поширеній ментальній моделі терориста. Саме тому вони могли без перешкод вивчати льотну справу, збирати інформацію про авіаперельоти будь-якого характеру і не викликали жодної підозри, інакше кажучи, не було *жодної спроби реінтерпретації*.

По-друге, відомим на той момент був найчастіше застосовуваний план захоплення літаків терористами. Вони брали пілотів і пасажирів у заручники, утікали за кордон і звідти повідомляли про свої вимоги. Вважалося, що за таких умов найбезпечніше для пілотів і пасажирів і найефективніше для антитерористичних операцій – не чинити жодного опору. Інформація ж про реальні події 11 вересня важко проходила існуючі інтерпретаційні фільтри, а потім уже стало надто пізно. Сенатор США, дружина якого летіла в одному з літаків, розповідає у спогадах, що вона встигла йому зателефонувати із запитанням, що він порадив би робити пілотам (щодо власної та інших пасажирів пасивної поведінки у неї не було сумнівів!). Він відповів: “Не чинити жодного опору!”.

Нарешті, існує *міф* про четвертий літак, який нібито летів у напрямку Капітолію. Пасажири якимось чином дізналися, що сталося із Всесвітнім Центром торгівлі, зрозуміли, що це не “звичайний” терористичний акт, і миттєво переглянули власні ментальні моделі, тобто реінтерпретували події. Далі вони діяли відповідно до нового (адекватного) бачення ситуації, нової ментальної моделі світу, намагалися зупинити терористів, унаслідок чого літак не досяг мети і розбився в західній частині штату Пенсильванія. Цей міф, якщо вірити в нього, переконливо свідчить про вирішальну роль в ефективності дій *ментальної моделі (ММ) як інтерпретаційного фільтру*.

На сьогодні існує багато підходів до розгляду поняття “ментальна модель світу” [2; 5–11]. Вважають, що першим, хто ще 1943 року писав про ментальні моделі як психологічні репрезентації реальних, гіпотетичних та уявних ситуацій, був шотландський психолог К. Крейк. Пізніша його праця визначає ментальні моделі як “глибоко вкорінені передбачення, узагальнення або навіть картини та образи, які впливають на наше розуміння світу і поведінки” [цит. за: 5, с. 249].

Розуміння ментальної моделі світу, у свою чергу, пов’язане із загальнонауковим розумінням поняття *моделі*. Так, наприклад, усі виділені Н. Мулудом [12] характеристики моделі як загальнонаукового поняття (семіотичне підґрунтя моделі, задіяність різних пізнавальних процесів у її побудові, інструментальна і прагматична функції, динамічність та операціональність, які виявляються в процесі перетворення, конституюючий характер, перспективність і постійний пошук смислу в процесі моделювання) видаються нам принциповими також і для визначення та аналізу ментальної моделі світу [більш докладно див. 2].

Заслуговує на увагу тлумачення поняття моделі в контексті ментального моделювання, запропоноване М. Вартофським [13]. Він розглядає проблему моделювання взагалі і світу зокрема надзвичайно широко. Одним з принципово важливих, як на нашу думку, аспектів тут є аналіз моделі як способу дії, тобто наголошується на дієвості створеної моделі, її прогностичності та відповідних можливостях.

Наші уявлення про майбутнє, наша винахідливість, творчість, вільне мислення, за Вартофським, обмежені вже створеною ментальною моделлю світу. Однак динамічність цієї моделі, її прогностична цінність (моделі планування і досягнення цілей) дають можливість створювати уявлення про довготривале майбутнє (часова координата є, як ми вже неодноразово зазначали, провідним складником ментальної моделі світу [2; 4]). “Людина створює майбутнє в сучасному... сучасне є чимось більшим, ніж простий результат минулого, оскільки створення сучасного містить у собі щонайменше і рівень усвідомлення людської активності, й елементи передбачення. Гносеологічний аспект цих тверджень полягає в нашій здатності уявляти собі майбутнє” [13, с. 123].

Для М. Вартофського принципово наголосити на помилковості поглядів на майбутнє як на “іграшку уяви”, “фантастичне життя неадекватно зрозумілого сучасного”. Адже саме “*прототип орієнтованої в майбутнє дії*”, в якому майбутнє видається чимось більшим, ніж сліпа невідворотність руху в часі, і містить у собі певні передбачувані цілі як зміст цього прототипу”, дослідник і називає *моделлю* [там само, с. 124]. Під моделлю він має на увазі не просто певну сутність, а скоріше спосіб дії, який виражає цю сутність. У такому розумінні моделі - це і втілення цілей, і водночас інструменти здійснення цих цілей.

Для витлумачення в цих поняттях не просто певної ментальної моделі, а *ментальної моделі світу* надзвичайно важливим є введене Вартофським поняття модельної дії. Модельна дія розглядається як нормативний прототип, функції якого не просто описові, а й імперативні. Ми маємо дію або спосіб дії, який може бути раціонально й універсально відтворений. Отже, модельна дія – більш ніж дія, вона також і *заклик до дії*.

І ще одна властивість моделей за Вартофським. Моделі спеціально створюються як репрезентаційні артефакти і тому мають рефлексивну і метакогнітивну функції, тобто служать тим знаряддям, завдяки якому свідомість стає самосвідомістю. Тут під самосвідомістю слід розуміти не просто усвідомлення себе, а скоріше усвідомлення власної діяльності, “когнітивне присвоєння світу”, яке суттєво опосередковується репрезентацією [там само].

Отже, підсумовуємо внесок філософського розуміння М. Вартофським поняття “модель” в аналіз ментальної моделі світу. ***Модель є репрезентаційним артефактом***, який організує людську діяльність (модельна дія, модель як спосіб дії, заклики до дії) і людську самосвідомість, рефлексивні процеси. Крім того, моделі цілеспрямовані і нормативні. Дуже важливим у цьому контексті нам видається також розгортання дієвості моделі в часі та просторі, адже *модель розглядається як прототип спрямованої в майбутнє дії*.

Не викликає сумнівів також наявність глибинного зв'язку між ментальною моделлю світу і мовою (мовленням), або, ширше, семіотичними засобами усвідомлення та опису світу. Так, Т. В. Цив'ян розглядає мову як універсальний код моделі світу. Відповідно, мова формує модель світу і формується нею, вона одночасно є її суб'єктом і об'єктом [14]. У такому контексті автор визначає ментальну модель як “скорочене і спро-

щене відображення всієї суми уявлень про світ у даній традиції, взятих у їх системному та операційному аспекті” [там само, с. 5]. Поняття “світ” при цьому розуміють як людину і середовище в їх взаємодії або як результат переробки інформації про середовище і людину.

Принциповим моментом є те, що ментальна модель реалізується як поєднання різних семіотичних утілень, причому всі вони скоординовані між собою та утворюють єдину універсальну систему, якій підпорядковані.

Вивчаючи архетипну, або, інакше, міфологічну, ментальну модель, Т. В. Цив'ян розглядає її як орієнтовану на опис основних параметрів Усесвіту: часово-просторових, причинних, етичних, кількісних, семантичних та персонажних. Способом описання є система бінарних опозицій з 10–20 пар протилежних ознак, які мають відповідно позитивні і негативні значення. Якщо йдеться про структуру простору, прикладом таких бінарних опозицій є верх – низ, небо – земля, правий – лівий та ін., якщо ж про структуру часу, то це день – ніч, літо – зима тощо. Кольори, природа, культура, соціальні категорії та інше теж відображаються в ментальних семіотичних структурах на основі наборів двоїчних ознак. Відповідно конструюються універсальні знакові комплекси, за допомогою яких засвоюється світ. Усі ліві і праві частини опозицій утворюють єдності, співвідношення між якими може бути описано за допомогою більш загальних опозицій: щастя – нещастя, життя – смерть.

Звернімо увагу на те, що в цій концепції ментальної моделі суб'єкт конструює не сам світ (середовище), як у більшості постмодерністських підходів, а універсальні знакові комплекси, за допомогою яких цей світ засвоюється і транслюється. Універсальні знакові комплекси ментальної моделі реалізуються в різних кодових системах (кольоровий, числовий, музичний коди тощо). Цей складний конгломерат на семантичному рівні є єдиним, оскільки описує той самий об'єкт – світ з погляду того ж самого суб'єкта – людини. Тому можливим є “переклад” з однієї семіотичної системи на іншу.

Однак саме мова розглядається як *метамова ментальної моделі*. Перелічені нижче властивості мови забезпечують її виняткове місце в системі кодів ментальної моделі:

- мова і тільки мова може описати ММ у всій її сукупності і з будь-яким ступенем докладності;
- мова може описати не тільки власну ММ, а й будь-яку іншу, чужу;
- мова є посередником при переході з одного коду ММ на інший [14, с. 32].

Без мови наші уявлення про ментальну модель загалом, про власну ментальну модель і тим більше про чужі моделі, як образно каже автор, “зависають у повітрі”, тобто не можуть бути адекватно відрефлексовані і, відповідно, трансльовані.

Отже, не тільки психологічний, а й лінгвістичний підхід теж дає можливість відчутти суб'єктивний характер ментальної моделі, її залежність від семіотичної системи, якій надається перевага, специфіки мо-

ви і мовлення, чіткості або розмитості усвідомлення бінарних опозицій, децентраційних складових інтелекту. Останній чинник є принциповим, оскільки навіть автор описаного підходу визнає, що при всій практичності і необхідності засобів – опозицій вони недостатні для того, щоб виразити сенс життя, сенс світу, котрі потребують для свого опису і існування засобів, які “переборюють і навіть спростовують детермінованість” [там само, с. 6]. Відповідно провідним шляхом переборення детермінованості є позначення об’єкта через *інше*, а визначення ставлення до нього – через ставлення *значущого іншого*.

Проаналізовані вище підходи переконливо свідчать про роль складників і функцій інтелекту (репрезентаційної, децентраційної, смислової, прогностичної функції, рефлексії та інших метакогніцій тощо) у побудові ментальної моделі світу [15].

Крім того, наявність у людини ментальної моделі світу є принциповим доказом її дієвості і дієздатності, навіть при зовнішній пасивності та, можливо, навіть певній неадекватності. Останнє прямо стосується старих людей. При цьому проблема “викривлення” ментальної моделі літньої людини є такою, що потребує окремого розгляду (Щодо чого? Кого?). Так, М. Епштейн у полемічній статті “Безумство як екстаз і доктрина” вводить поняття так званого доктринального безумства – не як відсутності розуму, а певного післярозумового стану: “безумство... так відноситься до розуму, як мовчання до мовлення... поділяє з ним інтенціональну оберненість свідомості на щось...” [16, с. 165]. Однаково “безрозумною” є як ригідна, негнучка ментальна модель, так і модель дуже сильно викривлена, збочена. При цьому контроль за кривизною ментальної моделі, її відхиленням від об’єктивної дійсності автор покладає на рефлексію (він називає цей процес “самокритикою чистого розуму”). Ця порівняно нова функція рефлексії видається нам дуже цікавою, однак визначення такого рівня адекватності, як на нашу думку, теж є відносним. Критерій збігу, скажімо, з поглядами інших не витримує критики з позиції децентрації. Разом з тим очевидно, що вихідними даними для побудови ментальної моделі світу є, безумовно, об’єктивні характеристики останнього, однак сприйняті і перетворені через суб’єктивні, специфічні параметри когнітивної та метакогнітивної сфер особистості, а також погляди (ментальні моделі) значущих інших.

Уїнд зі співавторами [5] пропонують досить цікаву аналогію між поняттями *ментальна модель* і *парадигма*, за Куном [17]. Кун вважав, як відомо, що наука часто робить не еволюційні, а революційні стрибки до нового світогляду, що зумовлено різкою зміною наукових парадигм. Айзенк вважає парадигмою теоретичну модель, з якою погоджується більшість працівників цієї галузі і яка охоплює узгоджені методи дослідження, прийняті норми доведення і спростування й процедури експериментальної перевірки. Такі моделі і методи розробляються в сучасних наукових книгах, саме їх навчають студентів, вони утворюють

основу емпіричних досліджень. Парадигми завжди містять аномалії, і основна частина наукових зусиль періоду “нормальної науки” спрямована на те, щоб розв’язувати проблеми, що їх утворюють аномалії, у поняттях самої моделі. Там, де це виявляється неможливим, де аномалії накопичуються, відбуваються наукові революції, що висувають інші парадигми [18]. Однак парадигма може бути для вченого джерелом нових пошуків, коли усвідомлюється неадекватність парадигми в тому вигляді, у якому вона спочатку формулювалася і приймалася, її грубість, незадовільність її прогностичної сили, обмеженість її сфери охоплення. Коли вчені погоджуються з парадигмою, вони не приймають ще остаточного продукту, скоріше вони погоджуються прийняти її як підставу для майбутньої роботи і погоджуються розглядати її дефекти як переборні. Парадигми потребують “очищення і перетворення” нормальною наукою, вони використовуються для розвитку подальших засобів розв’язування проблем і тим самим розширюють обсяг процедур і наукової компетентності.

Отже, *парадигма* – це зразок, або модель, який має інтерпретувати (пояснити) те, що ми намагаємося зрозуміти, особливо коли йдеться про інтелектуальну діяльність [5, с. 90].

Наукові парадигми, упевнені Кун та його однодумці, не можуть співіснувати, вони обов’язково замінюють одна – одну, нова – стару, і тому їх зміна являє собою вулицю “з одностороннім рухом”. Однак це не зовсім правильно, тому що ментальні моделі мають мирно співіснувати, утворюючи певну узагальнену ментальну метамодель (інструментарій моделей), підсистеми якої дають можливість подивитися на проблеми під різним кутом зору. Кожна ментальна модель стає при цьому своєрідним інтерпретаційним фільтром, через який однакові проблеми виглядають по-різному.

Згорнуті ментальні моделі, тобто інтерпретаційні фільтри, на думку багатьох фахівців, є підґрунтям нашої інтуїції [5; 10]. На інтуїції будується процес попередньої селекції варіантів (не має значення, усвідомлений він чи ні), хоч остаточне рішення може бути зумовлене проведеним аналізом. Довіра до інтуїції уможливорює термінове прийняття рішення, однак її перевірка є також обов’язковою, адже середовище і ситуація можуть принципово змінитися і минулий досвід може не спрацювати. Отже, незалежно від того, у згорнутому (інтуїція) чи розгорнуто-усвідомленому вигляді спрацьовують ментальні моделі, їх ригідність, негнучкість заважають асиміляції та опрацюванню нового досвіду, а також реінтерпретації досвіду старого і, відповідно, особистісному розвитку. Сказане найбільшою мірою стосується людей похилого віку.

У проблемі ставлення старих людей до свого минулого багато хто з фахівців виділяє як основний аспект стан пам’яті людини похилого віку. Показано, наприклад, що в старості страждає пам’ять короткочасна та оперативна, однак довготривала, як правило, зберігає більш ранні спогади, особливо в їх зв’язку зі значущими життєвими подіями [19–21]. Запам’ятовування також диференціюється залежно від змісту запам’ято-

вуваного: семантична пам'ять працює краще, ніж, скажімо, числа або формально-логічна. Однак, на нашу думку, принциповим моментом у старості є не власне часові або змістові аспекти пам'яті, а потенціал реінтерпретаційного опрацювання запам'ятованого. У романі Борхеса "Фунес. Той, хто пам'ятає" герой пам'ятає **всі** події свого життя до найменших подробиць. Однак над ним тяжіє прокляття: йому не дано змінити (реінтерпретувати) жодну деталь своїх спогадів. Тут напрошується аналогія з відомим парадоксом життя і смерті Ніцше. Його Заратустра пропонує людині замислитися над ідеєю вічного повторення (проживання) власного життя, без жодних змін, у постійній, однакової послідовності. І. Ялом вважає, що ідея повторення того самого життя є певним різновидом "екзистенційної шокової терапії" і примушує людину задуматися над тим, яким чином вона проживає своє єдине життя [22].

Отже, практично не має значення, що саме пам'ятають старі люди. Важливо насамперед, як саме вони осмислюють, розуміють, інтерпретують та реінтерпретують власний досвід, як старий, так і новітній, свіжий. Ми показали вище, що такими інтерпретаційними схемами є гнучкі *ментальні моделі*. Вони формуються протягом життя і є *підґрунтям розпізнавання образів* (це здатність розпізнавати новий об'єкт або нову проблему як елемент уже знайомого класу об'єктів або проблем).

За Е. Голдбергом, ментальні моделі і є основою мудрості людей похилого віку, яку він визначає як "здатність поєднувати нове зі старим, використовувати старий досвід для розв'язування нової проблеми" [6, с. 98]. Мудрість – це найвищий рівень компетенції, тобто особливої здатності розпізнавати схожі елементи між новими і попередньо розв'язаними задачами. Останнє передбачає, що компетентна (мудра) людина має у своєму розпорядженні великий набір розумових образів, кожний з яких фіксує сутність широкого діапазону специфічних ситуацій і найефективніші дії, пов'язані із цими ситуаціями. Компетентність і мудрість, на думку Голдберга, це не тільки глибока здатність проникати в суть речей, а й розуміння того, яку саме дію потрібно здійснити, щоб змінити їх. Тому як мудрість, так і компетенція ціняться за їх прескриптивні можливості (більш докладно про мудрість як кристалізований інтелект [див.: 10; 15; 23].

Більшість людей асоціює мудрість із похилим віком. Г. Гекгавзен, Р. Діксон і П. Болтс запитували в учасників експерименту, які властивості з'являються в людей у різному віці. Практично всі вважали, що мудрість стає домінуючим атрибутом людей після п'ятдесяти років. Під кутом зору бажаності мудрість також була розташована серед най-більш бажаних рис. М. Перлматер з колегами теж з'ясували, що більшість людей вважають мудрість бажаною властивістю [цит. за: 6]. Виходить, як слушно зауважує Е. Голдберг: "якщо люди вірять у те, що мудрість – це нагорода старості, а також розглядають мудрість як одну з найбажаніших рис, тоді вони також мають вірити в те, що старіння має свої переваги, свою позитивну сторону і свої унікальні і цінні активи" [там само, с. 105].

Проведений аналіз дає змогу зробити певні *висновки*.

Особистий світ людини конструюють (конституують) ментальні моделі, які є результатом суб'єктивного відображення та інтерпретації власного досвіду або досвіду групи, популяції, суспільства. Вони і є внутрішнім психологічним механізмом інтерпретаційного процесу. Ментальна модель як адекватний або неадекватний інтерпретаційний фільтр відіграє вирішальну роль в ефективності рішень і дій. Вона залежить від специфіки когніцій та метакогніцій суб'єкта, семіотичної системи, якій надається перевага, специфіки мови і мовлення, а також децентраційних складових інтелекту. Незалежно від того, у згорнутому (інтуїція) чи розгорнуто-усвідомленому вигляді спрацьовують ментальні моделі, їх ригідність і негнучкість заважають асиміляції та опрацюванню нового досвіду, а також реінтерпретації досвіду старого і, відповідно, особистісному розвитку. Сказане найбільшою мірою стосується старих людей. Водночас гнучкі ментальні моделі, які формуються протягом життя, є підґрунтям розпізнавання образів і ментальною основою мудрості людей похилого віку.

Література

1. Проблеми психологічної герменевтики: Монографія // За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2004. – 276 с.
2. *Смульсон М. Л.* Специфіка ментальної моделі світу в старості // Наук. студ. із соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2006. – Вип. 13(16). – С. 139–155.
3. *Чепелева Н. В.* Психологические механизмы понимания и интерпретации личного опыта // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2002. – Т. 2. – Вип. 2. – С. 3–13.
4. *Смульсон М. Л.* Екзистенційне наповнення наративу старості // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005. – Т. 2. – Вип. 3. – С. 106–119.
5. *Уинд Й., Крук К., Гюнтер Р.* Как изменить свою жизнь и свой бизнес. Психология восприятия мира. – М.: И. Д. Вильямс, 2008. – 272 с.
6. *Голдберг Э.* Парадокс мудрости. – М.: Поколение, 2007. – 384 с.
7. *Львіна Ю. М.* СМД-тренінг по трансформації ментальних (розумових) моделей дорослих. – К.: ЦТІ, 2007. – 80 с.
8. *Ланыгин Ю. Н.* Системное решение проблем. – М.: Эксмо, 2008. – 336 с.
9. *Стернберг Р.* Практический интеллект. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.
10. *Холодная М. А.* Психология интеллекта. Парадоксы исследования. – М.; Томск: Изд-во Том. ун-та, 1997.
11. *Шадриков В. Д.* Ментальное развитие человека. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 284 с.
12. *Мулуд Н.* Анализ и смысл: Очерки семантических предпосылок логики и эпистемологии. – М.: Прогресс, 1979. – 348 с.
13. *Вартофський М.* Модели. Репрезентация и научное понимание. – М.: Прогресс, 1988. – 507 с.
14. *Цивьян Т. В.* Модель мира и ее лингвистические основы. – М.: КомКнига, 2006. – 280 с.
15. *Смульсон М. Л.* Психология развития интеллекту. – К.: Нора-друк, 2003.
16. *Эпштейн М.* Безумие как экстаз и доктрина // Nota Bene: Лит.-публ. журн. – Иерусалим, 2004. – № 3 (май). – С. 165–181.

17. Kuhn T. S. Second Thoughts paradigms // In: Suppe F. (Ed.). The structure of scientific theories. – London: University of Illinois Press, 1974. – P. 459–517.

18. Eysenck H. J. Is there a paradigm in personality research? // Journal of Research in Personality. – 1983. – № 17. – P. 369–397.

19. Смульсон М. Л., Ратушний І. О. Оповіді старих людей про своє життя: психологічний аналіз // Мова і культура. – К.: Вид. Дім Дмитра Бурого, 2003. – Вип. 6. – Т. II. Психологія мови і культури. Мова і засоби масової комунікації. – С. 19–25.

20. Стюарт-Гамільтон Я. Психология старения. – СПб.: Питер, 2002. – 256 с.

21. Baltes P. B. The aging mind: Potential and limits // Gerontologist. – 1993. – № 33(5). – P. 580–594.

22. Ялом И. Вглядываясь в солнце. Жизнь без страха смерти. – М.: Эксмо, 2008. – 352 с.

23. Horn J. L. The theory of fluid and crystallized intelligence in relations to concepts of cognitive psychology and aging in adulthood. Aging and cognitive processes / F. I. M. Craik & S. Trehuh (Eds). – New York: Plenum, 1989.

© Смульсон М. Л.

В. В. Андрієвська

РЕФЛЕКСІЯ ПРОФЕСІЙНОГО Я В НАРАТИВІ ПЕДАГОГА: МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статтю присвячено розглядові методологічного підґрунтя дослідження професійної самосвідомості. Зокрема, показано застосовність деяких понять нарратології для психологічного аналізу рефлексії професійного Я в наративі педагогів.

Ключові слова: професійна самосвідомість, професійне Я, наратив, нарратологія.

Статья посвящена рассмотрению методологических основ исследования профессионального самосознания. В частности, показана применимость некоторых понятий нарратологии для психологического анализа рефлексии профессионального Я в нарративе педагогов.

Ключевые слова: профессиональное самосознание, профессиональное Я, нарратив, нарратология.

The article deals with methodological grounds of professional self-consciousness research. In particular the applicability of some narratological concepts to psychological analysis of professional self-concept reflection in teacher's narrative is represented.

Key words: professional self-consciousness, professional self-concept, narrative, narratology.

Проблема. Адекватне уявлення про себе як про суб'єкта професійної діяльності справедливо вважається не лише одним із найважливіших аспектів професіоналізму, елементом загальної професійної культури спеціаліста, а й запорукою його психічного здоров'я та осо-

бистісного зростання [1; 2]. Ці уявлення, як основний компонент професійної самосвідомості індивіда, знаходять вияв у різних формах його комунікативної діяльності, зокрема в наративі як оповіді про своє професійне життя та професійний досвід.

Відображення професійної самосвідомості педагога в його наративі – певною мірою нова сфера наукових досліджень. Це відображення викликає інтерес насамперед з огляду на конструктивні функції самого наративу як інтерпретаційної канви, на основі якої професійний досвід особистості не просто екстеріоризується чи маніфестується, а й певним чином організується, структурується, осмислюється. Останнє неминуче чинить вплив, зокрема, і на рефлексію педагогом його професійного Я. Питання про зміст і напрями цього впливу наразі залишається відкритим.

Узагалі самосвідомість виявляється в самопізнанні, емоційно-ціннісному ставленні до себе та саморегуляції поведінки. Професійна самосвідомість, на думку, наприклад, Є. О. Климова, охоплює: 1) усвідомлення своєї належності до певної професійної спільноти; 2) знання ступеня своєї відповідності професійним еталонам; 3) знання про свої сильні і слабкі сторони, шляхи самовдосконалення; 4) знання своїх способів успішної діяльності, індивідуального стилю професійної діяльності; 5) знання про ступінь свого визнання в професійній групі; 6) уявлення про своє майбутнє в професії [2].

Ми досліджували особливості усвідомлення та інтерпретації педагогами свого професійного досвіду, причому професійний досвід розглядався не вузько – як досягнута педагогічна компетентність, а широко – як багатоманітно закодована в ментальному просторі індивіда екзистенційна історія його буття в професійному контексті. Вважалося, що розуміння цього особистісного професійного досвіду детермінується інтерпретаційними рамками мови, культурними нормами, метанаративами конкретної епохи, здагністю суб'єкта до рефлексії. Як основний метод було застосовано якісне дослідницьке інтерв'ю [докладніше див. 3], в якому стимулювалася рефлексія вчителя.

Рефлексія вчителя – це процес пізнання ним самого себе як професіонала, свого внутрішнього світу, аналіз власних думок і переживань у зв'язку з професійно-педагогічною діяльністю, роздуми про самого себе як про особистість, усвідомлення того, як тебе сприймають й оцінюють учні, колеги, інші оточуючі [4].

Відповідаючи на численні запитання нашого інтерв'ю, педагоги фактично розкривали всі зазначені вище складові своєї професійної самосвідомості. Крім того, проблема ставилася й ширше: йшлося про те, щоб з'ясувати розуміння й оцінювання ними впливу професійної діяльності на їх особистість, усвідомлення питомої ваги професійної діяльності в усьому рольовому спектрі їхнього життя, ступеня особистісної залученості до професії, з'ясування обставин вибору професії, травматичних моментів професійного життя, подій, які спричинили приємні чи неприємні переживання. Крім того, пропонувалось оці-

нити динаміку свого професійного становлення, розвиток мотивів своєї діяльності, подати загальне її бачення у символічно-метафоричній формі тощо. Отримані матеріали характеризують як суб'єктно-діяльнісні, так і особистісні риси педагога, що фактично складають в цілісну концепцію професійного Я. Адже, як пишуть Е. Ф. Зеєр і Е. Е. Симанюк, визначення місця і ролі професії в контексті всієї життєдіяльності людини – це визначення смислу професії, під впливом якого і формується професійна Я-концепція [5].

Оскільки в ході інтерв'ювання педагога дуже часто вдавалися до наративів, відповідаючи на поставлені запитання історіями із свого професійного життя, отриманий матеріал відкриває можливість для з'ясування особливостей рефлексії педагогами свого професійного Я саме в наративі, проте реалізація цієї можливості потребує дальшого вдосконалення методичного забезпечення дослідження.

Оцінювання аналітичного потенціалу різних підходів до інтерпретації наративів, по-перше, під кутом зору рефлексії в них професійного Я і, по-друге, під кутом зору того, який вплив має самонаратування на професійну самосвідомість суб'єкта, – основний предмет цієї статті. Ми говоритимемо як про вже випробувані підходи, так і про ті, які можуть бути застосовані в подальшому.

Як уже зазначалося вище, у дослідженні було використано метод якісного дослідницького інтерв'ю. Валідність і надійність цього методу всебічно обґрунтовано в літературі [6]. Це ж можна сказати і про наративне інтерв'ю [7]. Особливості застосування названих методів у нашому дослідженні з'ясовано у [8]. У нашому варіанті метод якісного дослідницького інтерв'ю апелює до самоспостереження суб'єкта, він є одночасно і суб'єктивним, і об'єктивним. Цей метод дає змогу поєднати номотетичний (зорієнтований на узагальнення) та ідеографічний (зорієнтований на досягнення індивідуальної неповторності людини) підходи, або уникнути обох, як влучно висловлюється Є. О. Климов, абсурдів: абсурду унікальності кожної людини і абсурду загальної однаковості всіх людей.

Водночас цей метод, звичайно, певною мірою обмежений наперед через те, що сам метод самоспостереження не має абсолютної, безпосередньої вірогідності. Як пише Л. Терлецька, самоспостереження залежить як від індивідуальних особливостей особистості, так і від індивідуалізованості самого процесу самопізнання, зокрема від ступеня спрямованості особистості до свого внутрішнього світу, а також від розвитку потреби особистості в рефлексії та самопізнанні [9]. Крім того, як слушно зауважує Д. О. Леонтьєв, розуміння себе – непросте герменевтичне завдання [10]. Л. І. Анциферова підкреслює, що вербальна інтеракція, в якій би довірчій формі вона не здійснювалася, не може повністю розкрити ідеоматичність особи: ментальність людини вміщує силу-силенну "мовчазного знання", невербалізованих почуттів, які перешкоджають перекладові ідеоматичності життєвих світів [11].

До того ж не слід забувати, що в дослідженнях зазначеного типу можна виокремити не один, а два рівні інтерпретації: досліджуваний передає в слові й інтерпретує окремі аспекти свого професійного досвіду, а дослідник інтерпретує цю інтерпретацію. Тут можливі прояви особистісної упередженості, особистих очікувань, неправомірного накладання власного досвіду, тобто вплив соціально, національно й професійно обумовлених інтерпретаційних схем дослідника, оскільки останній не просто реконструює задум автора тексту (досліджуваного), а й конструює його смисл. Оцінюючи когнітивні інтерпретаційні схеми досліджуваного, експериментатор повинен робити поправку на власні когнітивні перед-структури, тобто постійно перебувати в стані внутрішнього діалогу і перманентної рефлексії [3].

Більш об'єктивні результати при аналізі наративів було отримано завдяки застосуванню методу контент-аналізу. Зокрема, було виокремлено найпоширеніші трактування вчителями фігури школяра і доведено, що вони залежать від стажу й гендерної належності вчителя, а також впливають на визначення ним цілей своєї діяльності. Так, було показано, що школяр в оповідах педагога виступає головним чином як *дитина*, тобто як суб'єкт розвитку (і об'єкт виховання), а не як суб'єкт учіння (і об'єкт навчання), і суто людські особистісні риси школяра домінують над його функційними характеристиками як суб'єкта учіння [12].

Застосування контент-аналізу має перспективу і в дослідженні рефлексії професійного Я педагога, але тут має бути розв'язана основна проблема – виокремлення релевантних смислових категорій, на основі яких опрацюватимуться тексти.

Проте оцінювання й інтерпретація матеріалу наративів не можуть вважатися повними без аналізу основних дискурсивних параметрів саме наративу як такого. Потреба з'ясувати існуючі підходи до аналізу наративу спонукала нас пильніше придивитися до методичного інструментарію наратології – літературознавчої дисципліни, що досліджує “наративну мову” – тобто код чи сукупність принципів, які лежать в основі всіх наративів і цим самим можуть допомогти описанню і розумінню індивідуальних наративів.

Термінологічна система наратології утворена великою кількістю понять, структурованих у систему різними наратологічними концепціями, що доповнюють одна одну. Зафіксовані в цій системі опозиції понять відкривають можливість долати початковий дескриптивний рівень аналізу наративу, досягаючи більш науково строгих його кваліфікацій. До таких категорій належать передусім поняття *наратив* і *наратор*.

На відміну від наукової доповіді, критичного есе чи поезії наратив подає не обговорюваний (коментований), а розповідуваний, описуваний, наратований світ. Визначення наративу в наратології фіксує всі ті канонічні його ознаки, з яких виходить і наративна психологія (наратив передає одну або кілька подій; представляє певний вид знань; не просто відзеркалює те, що трапилось, але досліджує й розробляє те, що може тра-

питися; не просто називає окремі видозміни стану, але інтерпретує їх як значущі частини значущого цілого тощо). Оповідь про самого себе, свої думки у викладі від першої особи, яка найчастіше трапляється в психологічних дослідженнях, тут є лише одним із варіантів наративу (це так звана самонарація, або самовідображальний наратив).

Крім самонарації, у наратології ще протиставляються наративи *гомодієгетичний* і *гетеродієгетичний* *: у першому сам оповідач (наратор) є учасником описуваних подій; у другому – ні.

Самонарації (або *психонарації*, коли йдеться про відображення думок персонажа в третьоособовому викладі) протистоїть так званий *бігевіористичний*, або *об'єктивний*, наратив, який обмежується відтворенням поведінки, тобто дій і слів, а не думок і почуттів персонажів. Сюди можна долучити також так званий *ненаратований* наратив – наратив з відсутнім наратором, тобто без вираженої оцінкової позиції, точки зору, ставлення оповідача до описуваної ситуації.

Йому протистоїть опозиція *монологічного* і *поліфонічного* (як конкретного випадку – діалогічного) наративів. У *монологічному* наративі існує якийсь об'єднуючий голос чи свідомість, вищі щодо інших голосів чи свідомостей. У *поліфонічному* (і *діалогічному*) наративі взаємодіють кілька рівноправних голосів, свідомостей, світобачень, жоден з яких не вивищується над іншими, не має переваги.

Що стосується дискурсної організації темпоральної структури презентованої історії, то тут розрізняється *ітеративний* наратив, коли йдеться про одноразову згадку про те, що відбувалося багаторазово, і *сингулятивний* наратив, коли частота подій збігається з частотою розповіді про неї.

Наратив, у якому повідомляється лише про одну подію, кваліфікується як *мінімальний*. Наратив, який обговорює або описує сам себе, дістав назву *метанаративу*, а той, що є вставленим в інший наратив, наратив у наративі, названо *метадієгетичним*.

Цікавим з погляду психологічного аналізу наративу є вироблена в наратології опозиція *атомарної* і *молекулярної* (складеної) оповіді. Ідеться про модальну однорідність оповіді, тобто про те, чи належать усі модальні формули оповіді до однієї чи до різних модальностей. Наприклад, в атомарній оповіді (чи розповіді) модально однорідні мотиви можуть бути: *алетичними* (можливість, неможливість, необхідність); *деонтичними* (дозвіл, заборона, зобов'язання); *аксіологічними* (добро, зло, індиферентність); *епістемічними* (знання, незнання, віра). У моделі наративу А. Греймса модалізація проходить уздовж осей *здатності*, *бажання*, *знання*, *зобов'язання*.

Сам факт *атомарності* розповіді в зазначеному розумінні для психологічного аналізу може бути дуже цікавим і показовим як прояв домінуючої мотивації суб'єкта оповіді (розповіді), його основних мотиваційних координат і настановлень. Не менш показовою може бути

* Від “дієгезис” – оповідь на протизагагу “мімезису” (показу).

і її *молекулярність*, зокрема кількість і характер переходів і зв'язків між різними мотиваційними модальностями.

Має свою назву і той наратив, що продукується спонтанно, без обдумування: він зветься *природним*. Власне, з такими наративами психолог має справу при інтерв'юванні, у процесі консультування чи психотерапії. Звичайно, він відрізняється від ситуації писемного наративу, коли суб'єкт має можливість попередньо зважити, обдумати свій текст.

Велику сітку категорій у наратології розроблено і для кваліфікації автора наративу, *наратора* (як текстової структури). *Нараторові* протистоїть *наратор* – той, кому адресовано розповідь.

Як і наратив, наратор може бути *гомодієгетичним* і *гетеродієгетичним*. Перший є персонажем ситуацій і подій, про які йдеться, другий – ні. Наратор може бути *відсутнім* (безособовим, максимально прихованим, невторгальним) і явним (більш-менш експліцитним, вторгальним), виступати в ролі *агента*, *свідка*, *Я*.

Для характеристики відносин між наратором і поданою в наративі інформацією вводяться такі його означення, як *обізнаний*, *усезнаючий* (розповідає більше, ніж знають усі персонажі), *всюдисутній* (здатен бути одночасно у двох і більше місцях, вільно рухатися між епізодами і сценами – що типово, наприклад, для історіографічного наративу).

Наратор може бути як *головним* (повністю відповідає за весь наратив), так і *другорядним* (наприклад, виступає в ролі простого спостерігача).

Для характеристики наратора важливим є параметр його *дистанції від подій*. Ця дистанція може бути *часовою* (віддаль між описуваними подіями і моментом мовлення), *дискурсивною* (вона менша, коли мовлення учасників подій наратор переповідає власними словами, і більша – коли він відтворює пряму мову персонажів), *інтелектуальною* (наратор може позиціонувати себе розумово вищим чи нижчим від наратора).

Корисне термінологічне розрізнення вводиться і щодо того, від якої особи, під яким кутом зору подаються події: першоособовий наратор називається *оповідачем*, третьоособовий – *розповідачем*. Таким чином, характерний для психології виклад індивідом своєї життєвої історії в рамках автобіографічного методу коректно називати “оповіддю”, а більш “об'єктивне” переповідання подій під кутом зору спостерігача – *розповіддю*.

Для того наратора, який не просто переповідає історію, а ще й коментує свої наративні операції, прийнято термін *самосвідомий наратор*.

Важливим, на наш погляд, є використовуване в наратології поняття *фокус нарації*, а також співвідносні поняття *фокалізація* і *фокалізатор*, *фокалізований*. *Фокус нарації* – це голос і точка зору, що керують представленими подіями і ситуаціями. К. Брукс і Р. Воррен розрізняють чотири наративні ситуації, які відповідають чотирьом основним *фокусам нарації*: 1) перша особа (персонаж, *гомодієгетичний наратор*, розповідає власну історію); 2) першоособовий спостерігач (персонаж розповідає історію, яку він спостерігав); 3) автор-спостерігач (*гетеродієгетичний наратор* обмежує те, що він спостерігає, до слів і дій персонажа);

4) *усезнаючий автор* (*гетеродієгетичний наратор* розповідає, що трапляється, він вільно входить у розум персонажів і коментує їхні дії). Типи 1 і 2 відповідають *гомодієгетичному наративу із внутрішньою фокалізацією*, тип 3 – *гетеродієгетичному наративу із зовнішньою фокалізацією* (*біхевіористичний наратив*) і тип 4 – *гетеродієгетичному наративу із нульовою фокалізацією* (*усезнаючий наратор*) [див.: 13, с. 148].

Узагалі для наратології важливим є розрізнення точки зору (хто бачить, хто сприймає, чия точка зору керує наративом) і голосу (хто говорить, хто є наратором).

Суб'єкт фокалізації, утримувач точки зору або персонаж, з погляду якого представляються наратовані ситуації й події, називається *фокальним персонажем*, або *фокалізатором*. *Фокалізатор* не обов'язково збігається з наратором: наратор може презентувати події через чийсь погляд, тобто делегує *фокалізацію фокалізатору*.

Коли перспектива, з якої представляються наратовані ситуації і події, змінюється або є невизначеною, вважається, що наратив має *нульову фокалізацію* (вона пов'язана з так званим *усезнаючим наратором*). Коли перцептивна чи концептуальна позиція здійснюється на якомусь одному з персонажів і тягне за собою концептуальні або перцептивні обмеження, говорять про *внутрішню фокалізацію*. Остання може бути *фіксованою* (вибирається одна й тільки одна перспектива), *змінною* (для представлення різних ситуацій і подій вибираються різні перспективи), *множинною* (ті самі ситуації й події представляються кілька разів, щоразу в іншій перспективі), *колективною* (події відображаються з погляду множинного наратора).

У випадку *зовнішньої фокалізації* (показ обмежено лише зовнішньою поведінкою: передаються слова і дії, але не думки і почуття), *фокалізатор* розміщується поза будь-яким персонажем [там само, с. 147].

Категорія *фокалізації* розроблена в наратології в рамках кількох моделей, які в головному збігаються, але відрізняються одна від одної кількістю понять і, відповідно, дрібністю класифікації [там само, с. 137–139].

Події (“акції”), що їх передає наратив, описуються як “*зовнішні*” і “*внутрішні*”, а твердження, за допомогою яких це робиться, також як “*статичні*” (кваліфікаційні) і “*процесуальні*”.

Героям представлених у наративі подій на глибинному рівні відповідають конкретні наративні ролі. Головна опозиція тут – *агент* і *пацієнт*. *Агент* – це діючий персонаж (не обов'язково антропоморфний), який впливає на розвиток подій, *пацієнт* – той, на кого впливає агент чи агенти, змінюючи чи підтримуючи їх ситуацію. Наратологічний аналіз пропонує широку номенклатуру ролей *агента*: по-перше, це “*агенти-модифікатори*” (як покращувальники, так і погіршувальники), по-друге – “*підтримуючі агенти*” (захисники і фрустратори). Крім того, на пацієнти можуть діяти такі особи або фактори, як *інформатори/дисимулятори* (лицеміри), *седюцери* (спокусники)/*інтимідатори* (залякувальники), *облігатори* (спонукальники, примушувачі)/*інтердиктори* (забороняльники) тощо.

І агенти, і пацієнти (як глибинні нарративні ролі) в реальному нарративі *модифікуються* в героїв та антигероїв (*протагоністів* і *антагоністів*), тобто *персонажів*, які можуть бути *головними/другорядними, динамічними/статичними, сумісними/несумісними, плоскими/об'ємними* тощо.

Узагалі систематичне розрізнення глибинного і поверхневого рівнів нарративу – прикметна особливість паратологічного аналізу. Ця опозиція проходить через більшість існуючих наратологічних моделей, вона систематизує, організовує і поляризує більшість основних понять, уживаних у наратології. Протиставлення глибинного і поверхневого рівнів нарративу запозичено з теорії Н. Хомського (Чомського), так званої генеративної (або трансформаційної) граматики, яка описує процес породження вислову. За Хомським, перехід від глибинного до поверхневого рівня вислову здійснюється шляхом спеціальних трансформацій. Опозицію глибинного-поверхневого в наратології проілюструємо на прикладі кількох пар понять (перше поняття стосується глибинного рівня нарративу, друге – поверхневого):

глибинний рівень

- *макроструктура нарративу*;
- *наратоване*;
- *план змісту* (без зазначення відправника-одержувача);
- *розповідь, історія, “що” нарративу* (матеріал упорядковано лише хронологічно чи каузально);
- *актант* (а також функція, драматична персона, архіперсона) – фундаментальна роль. Актантом може бути як людина, так і тварина, річ чи поняття.

У різних наратологічних актантних моделях виокремлюється різна кількість актантів. Найголовніші з них: *суб'єкт* (ще: *лев, герой*), який шукає об'єкт; об'єкт (ще: *сонце, шукана особа*) – у казках це найчастіше принцеса, у випадку Емми Боварі – щастя; *відправник* (ще: *урівноважувач, баланс, відсилач*) – власник цінностей, що відраджає героя на пригоду. У випадку Емми Боварі таким відправником буде романтична література; *одержувач, адресат* (ще: *земля*); *помічник* (ще: *місяць, дарувальник*); *опонент* (ще: *Марс, лиходій, фальшивий герой*).

– *фабула* (основний матеріал розповіді з наголосом на причинності; нарис ситуацій і подій, які мисляться окремо від залучених до них персонажів чи тем).

поверхневий рівень

- *мікроструктура нарративу*;
- *наратування*;
- *план вираження* (із зазначенням відправника-одержувача);
- *дискурс, “як” нарративу* (матеріал упорядковано лише з певної точки бачення).

Дискурс має субстанцію і форму;

- *актор* (конкретизація актанта), фігуральна (зооморфна, антропоморфна – індивід, колектив) чи нефігуральна. Антропоморфний *актор* отримує назву *персонаж*.

Головні персонажі, на яких зосереджено основний інтерес і які мають протилежні наміри, дістали назви *протагоніст* і *антагоніст*. *Протагоніст* (герой) зазвичай представляє позитивні цінності, *антагоніст* (ворог) – негативні. *Герой* із негативними атрибутами без героїчних рис – *антигерой*.

– *сюжет* (сукупність наратованих ситуацій і подій у порядку їх представлення одержувачеві, з наголосом на хронології).

У наратології на основі аналізу літературних творів розроблено детальну типологію фабул. Наприклад, розрізняються фабули: *ейфоричні-дисфоричні, зовнішні-внутрішні, прості-складні, епічні-драматичні*. Р. С. Крейн виокремлює три типи фабул: *фабули дії* (включають зміну в ситуації протагоністів); *фабули персонажа* (включають зміни в характері протагоніста); *фабули думки* (включають зміну думок і почуттів протагоніста). Докладну типологію фабул розробив Н. Фрідман. Він, зокрема, виокремлює: 1) *фабулу успіху* (фабула дії, а також патетична, трагічна, каральна, сентиментальна, приваблива фабули); 2) *фабулу характеру* (фабула дорослішання, фабула реформування, фабула випробування, фабула дегенерування); 3) *фабула думки* (фабула освіти, фабула одкровення, фабула дії, фабула втрати ілюзій) [13].

На цю типологію фабул можна, на наше переконання, орієнтуватись і для кваліфікації тих наративів, які ми отримуємо від досліджуваних у психологічних інтерв'ю: більш точна характеристика текстів може правити за надійну відповідну точку для подальшої суто психологічної інтерпретації змісту наративу.

Висновок. У короткій статті неможливо, звичайно, дати вичерпну характеристику основних наратологічних понять, схем та опозицій. Ми зупинилися на тих з них, які, на наш погляд, можуть стати не тільки корисними, а й до певної міри евристичними в теорії і практиці наративної психології. Навіть на перший погляд виглядає очевидним, що наведені тут характеристики наративу є потенційно співвідносними із психологічними поняттями. Наприклад, наратологічні глибини категорії *агент-пацієнт*, або поняття *фокусу наративу, фокалізації, фокалізатора* можуть бути співвіднесеними з поняттями внутрішнього і зовнішнього локусу контролю тощо.

Розглянуті тут наратологічні поняття мають, на наше переконання, серйозний потенціал для психологічного аналізу, і їх ширше використання може збагатити останній новими продуктивними координатами й векторами.

У всякому разі, наші перші спроби застосувати деякі елементи концептуального апарату наратології для інтерпретації рефлексії професійного Я в наративі педагогів виглядають обнадійливо.

Література

1. Маркова А. К. Психология профессионализма. – М.: Знание, 1996. – 308 с.
2. Климов Е. А. Психология профессионала. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: МОДЭК, 1996. – 400 с.
3. Андрієвська В. В. Усвідомлення та інтерпретація педагогом свого професійного досвіду: перспектива герменевтичного досвіду // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К., 2002. – Т. 2. – Вип. 2. – С. 33–43.
4. Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А. Краткий психологический словарь: Личность, образование, самообразование, профессия. – Минск: ХЭЛТОН, 1998. – 399 с.
5. Зеер Э. Ф., Сьманюк Э. Э. Психология профессиональных деструкций: Учеб. пособ. для вузов. – М.: Академ. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2005. – 240 с. – (“Gandeamus”).

6. Квале С. Исследовательское интервью / Под ред. Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2003. – 301 с.
7. Скурат М. В. Нарративное интервью. Нарративный анализ // Постмодернизм. Энциклопедия. – Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001. – С. 493–494.
8. Андрієвська В. В. Інтерпретація індивідом свого професійного досвіду: проблема методу дослідження // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005. – Т. 2. – Вип. 3. – 212 с.
9. Терлецька Л. Технологія самоаналізу. – К.: Главник, 2005. – 96 с. – (Сер. “Психол. інструментарій”).
10. Леонтьев Д. А. Понимание смысла и смысл понимания // Понимание: опыт мультидисциплинарного исследования. – М.: Смысл, 2006. – С. 20–27.
11. Анцыферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтологии. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Ин-т психологии РАН, 2006. – 213 с.
12. Андрієвська В. В. Фігура школяра в оповідях педагогів про свій професійний досвід // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2006. – Т. 2. – Вип. 4. – С. 89–97.
13. Ткачук О. М. Наратологічний словник. – Тернопіль: Астон, 2002. – 173 с.

© Андрієвська В. В.

С. Ю. Гуцол

ЕСЕЇЗМ ЯК ЗАСІБ ВІДРОДЖЕННЯ МІФОЛОГІЧНОЇ ЦІЛІСНОСТІ В СУЧАСНІЙ КУЛЬТУРІ

Висвітлено засади вивчення міфологічних особливостей есе. Представлено і проаналізовано теоретичні підходи до дослідження феномена есеїзму як засобу відродження міфологічної цілісності в сучасній культурі.

Ключові слова: міфологічний наратив, есе, есеїзм, цілісність.

Освещены основания изучения мифологических особенностей эссе. Представлены и проанализированы теоретические подходы к исследованию феномена эссеизма как средства возрождения мифологической целостности в современной культуре.

Ключевые слова: мифологический нарратив, эссе, эссеизм, целостность.

The article deals with the analysis of research principles of essay's mythological features. Theoretical approaches to the research of phenomenon of essayism as a mean of mythological integrity revival in contemporary culture have been presented and analyzed.

Key words: mythological narrative, essay, essayism, integrity.

Проблема. Наратологією, починаючи з класиків російської гуманітарної науки О. М. Веселовського, В. Я. Проппа, О. М. Фрейденберг, М. М. Бахтіна і закінчуючи такими провідними дослідниками нашого часу, як В. Шмід, Ж. Женетт, Дж. Прінс, П. Рікер, напрацьовано значні ресурси аналізу й інтерпретації наративних дискурсів. Особливого

значення в цьому аспекті набуває вивчення особливостей міфологічних наративів у сучасній культурі [1-3]. Численні дослідники цієї проблеми найчастіше спрямовують свою увагу на три основні типи неоміфологізмів. Перший тип – це авторитарний міфологізм, притаманний тоталітарним ідеологіям із характерними для них образами вождів, пропагандистськими емблемами й гаслами. Другий – вульгарний міфологізм, типовий для різних галузей масової культури, зафіксований в образах кінозірок, фотомоделей, героїв детективів і бойовиків, а також у рекламних кліше, словесних штампах та ін. Третій тип – авторський міфологізм (модерністський), який міцно вкоренився в культурі ХХ ст. і “виражає безсилля й незначущість особистості перед натиском відчужених, надособистих структур навколишнього суспільства або власної підсвідомості” [4, с. 350].

Утім, незважаючи на істотні розбіжності, ці міфологізми є носіями загальних “схем”, які або індиферентні до індивіда, або відкрито протистоять йому, персоналізуючи владу соціальних законів, космічних стихій, психічних інстинктів. Отже, ці неоміфологізми не виконують “основної функції” міфології, яка, на думку Є. М. Мелетинського, “є орієнтованою на подолання фундаментальних антиномій людського існування, на гармонізацію особистості, суспільства й природи” [цит. за: 5, с. 377].

Позаособистісний характер традиційної міфології забезпечував їй гармонійну відповідність культурному станові первісного колективу, з якого особистість ще не виділилася. Різнопланові спроби відтворити або створити деперсоналізовану, масову неоміфологію позбавляють її основної властивості – “цілісного характеру, здатності всебічно втілювати духовне життя нового культурного суб’єкта, яким замість людської маси стає індивід” [4, с. 351].

З позицій викладеного вище актуальним завданням психологічної герменевтики є ідентифікація міфологічної цілісності в сучасній культурі, пошук культурно-історичних феноменів, що повертають людство до втраченого синкретизму свідомості, мислення, самовираження.

Для позначення культурних модусів, що претендують на цей статус, у науковій літературі трапляються різні варіанти, на наш погляд, досить несподіваних дефініцій: “новий автобіографізм” (Д. Биков, В. Чайківська), “неосентименталізм” (М. Н. Золотоносов, Н. Б. Иванова, І. Кузнецов), “есеїзм” (М. Н. Епштейн), “актуалізм”, “неотрадиціоналізм” (В. І. Тюпа).

Метою статті є дослідження засад концепції М. Н. Епштейна, відповідно до якої “есеїстичне прагнення до цілісності, об’єднання різних культурних рядів виникло на місці централізуючої тенденції, що раніше належала міфологічній свідомості” [4, с. 349].

Досліджуючи есе в парадигмі психологічної герменевтики, ми намагалися насамперед виявити ключові особливості есеїстичного дискурсивного мислення (що припускає характерну для нього специфічну модель відносин між тим, що означається, і тим, що означає). Зіставлення цих особливостей з базовими властивостями міфологічної сві-

домості (що об'єктивуються через традиційні міфологічні наративи) дає нам змогу осмислити засади концепції М. Н. Епштейна. Щоб розв'язати цю проблему, зупинімося на основних теоретичних підходах до розуміння есеїстичного наративу; особливостях виникнення есе; його жанроутворювальних складових, що перебувають у двосторонньому зв'язку з основними атрибуціями есеїстичного мислення.

Дійсно, у наративних тенденціях культури ХХІ ст. багато вчених відводять есеїзму провідну роль. У сучасних дослідженнях есеїстичного наративу чітко простежується багатоаспектний підхід до його вивчення, що свідчить про поліфонійність есе. Так, жанроутворювальні особливості цього наративного феномена розвиваються в працях Б. Бергера, Дж. Броуді, О. П. Зикової, Н. Б. Іванової, В. О. Канторович; есе як оповідальну структуру розглядають Є. О. Журбіна, Д. Драрі; як композиційний елемент – І. В. Арнольд, Р. Інгарден.

У посвяченному розумінні есе (фр. *essai* – досвід, проба, нарис) – невеликий прозаїчний текст, що виражає підкреслено індивідуальну точку зору автора. Жанрові джерела есе беруть свій початок з епохи зародження мистецтва від традиційних міфологічних наративів (через “фантастико-генетичні пояснення світу”, Г. М. Поспелов [6]), потім проявляються в грецькій античності у вигляді діалогічного начала (серйозно-сміхового), більшою мірою в народній творчості.

Есе як жанр (так само, як і його назва) виник у Франції наприкінці епохи Відродження, у своєму характерному вигляді сформувавшись у творчості М. Монтеня, який 1580 року випустив літературну працю “Les Essais” (“Досвіди”). На думку О. П. Зикової, “індивідуалізація образу людини захопила й перебудувала всі жанри ренесансної літератури. Есе як самостійний жанр з'являється в цю епоху, індивідуалізація сприйняття лежить у його основі” [7].

М. Монтень уважав своє знання настільки обмеженим, що будь-яке обговорення того або іншого питання повинно було сприяти відкриттю в ньому самому чогось нового. Головним предметом свого дослідження Монтень вважав самого себе – хотів довідатися, що він за людина, і через себе пізнати природу всього людства.

Слід зазначити, що подібний жанр існував і на Сході – в Японії, причому він з'явився там набагато раніше, у Х ст., під назвою “дзуйхіцу”. Його засновницею вважають Сей-Сенагон (фрейліну імператорської свити), що назвала свій літературний твір “Записки в узголів'ї” [див. 8].

Спрямованість слова на самого себе, на “самого мовця” – визначальна ознака есеїстичного жанру, однією з основних складових феноменальності якого є те, що індивідуум, який підлягає обґрунтуванню, обґрунтовується самим собою. Есе виражає свого роду циклічність: його кінцівка збігається з його початком (індивід “виходить” від себе і до себе повертається). У наративах цього жанру особистість (автор) сама визначає себе, однак при цьому вона ніколи не може бути повністю визначеною: як суб'єкт вона щоразу виявляється більшою за себе

як за об'єкт, і наступного моменту вона знову об'єктивує своє буття, знов-таки не вичерпуючись ним [4].

На сьогоднішній день актуальна ситуація дослідження есе характеризується паралельним існуванням суперечливих підходів до розуміння його сутнісних характеристик. Зокрема, Д. Лукач вважає, що цей жанр є вторинним, він “нічого не створює за допомогою творчої уяви” [9, с. 69]. Протилежну думку обстоює Дж. Броді, стверджуючи, що есе “відтворює людський вигляд епохи” [10, с. 100]. Ряд зарубіжних довідників трактують есе як щось таке, що не підпадає під жодну дефініцію. Так, у “Словнику світових літературних термінів” стверджується: “Що таке есе, ніколи точно не було визначено” [11], а в “Довіднику загальнонавчаних літературних термінів” підкреслюється, що “есе не може бути зведене до якоїсь дефініції” [12, с. 106].

Гносеологічною основою есе, згідно з Т. Адорно, є “сумнів” і “бунт”: сумнів у правильності наукових методів і бунт проти існуючої системи цінностей. Оскільки неправда є інституційованою в систему суспільної влади й догматичної науки, то в есе розум, що пізнає, – це суб'єктивне зусилля, спрямоване на подолання неправди. Адорно вказує на внутрішню “безпритульність” есе, яка, на його погляд, означає “необмежену волю думки” [див. 13, с. 16].

Відповідно до поглядів М. Н. Епштейна, “у глибині есе закладено певну концепцію людини, що і надає єдність усім тим ознакам жанру, які перераховуються в енциклопедіях і словниках: невеликий обсяг, конкретна тема й підкреслено суб'єктивне її трактування, вільна композиція, схильність до парадоксів, орієнтація на розповідне мовлення тощо” [4, с. 334]. Суть цієї концепції Епштейн (услід за Монтенем) визначає в такий спосіб: людина – носій не знань, а думок. Дослідник наголошує, що есе оперує саме метафізичними питаннями, які можуть бути задані тільки так, щоб і сам той, хто запитав, “потрапив під запитання”. Таким чином, розгляд метафізичної проблеми крізь призму індивідуально-авторської свідомості, проведений на фактологічній основі (причому не тільки на матеріалі суто “зовнішніх”, “об'єктивних” фактів, а й фактів внутрішнього, духовного досвіду), є однією з основних жанроутворювальних ознак есе.

Наступним ключовим чинником є міжжанровість, міждисциплінарність есе, однак за умови неухильного збереження есеїстичної “внутрішньої міри”, що Епштейн розуміє як авторський сумнів у непохитності результатів пізнання дійсності. Тож, персоніфікуючи свої світоглядні позиції, автор есе безперервно верифікує усталену “правду” про світ [4].

У контексті поставленого нами завдання актуальним залишається питання: на яких підставах ряд дослідників (О. Б. Іванов, А. Л. Дмитровський, М. Н. Епштейн) наполягають на тому, що есеїстика, котра є за своєю суттю антиміфологічною (виникає з авторської рефлексії), бере на себе ту функцію консолідації різних галузей культури, що в давнину виконувала міфологія. Щоб розв'язати означену про-

блему, детальніше зупинімося на ідентифікації спільних і несхожих атрибутів есеїстичного та міфологічного мислення.

Так, на думку Епштейна, феноменальна особливість есеїстичного мислення полягає в тому, що цілісність створюється не виключенням (відчуженням) особистості, як у неоміфологічних конструктах, а “поступовим її саморозкриттям, опануванням усіх способів світорозуміння як можливостей її власного зростаючого буття” [4, с. 351]. В есе чітко простежується збіг загальної ідеї і чуттєвого образу (ключова характеристика міфологічного мислення), однак ця тотожність не є первинною: ідея не персоніфікується в образі (що є визначальною властивістю міфологеми), а вільно поєднується з ним (як сентенція і приклад, факт і узагальнення). Яку кількість образів не використовував би автор в есеїстичному наративі на підтвердження певної думки, вони ніколи не зможуть бути тотожні їй, і скільки не залучалося б понять для інтерпретації конкретного образу, вони також не зможуть до кінця його вичерпати. Ця перманентна напруга, неповнота, “несамодостатність” есеїстичного мислеобразу (він вимагає все нових і нових “показань” з боку образу і все нових і нових “доказів” з боку поняття) і провокують його саморозвиток.

Отже, в есеїстичному мисленні поняття й чуттєвий образ уже виділилися з міфосинкретичної тотожності, оформилися в самостійні реалії, які нескінченно “пояснюють” одна одну, але ніколи не зливаються остаточно. І якщо складові міфологеми зв’язані синкретично, то в “есеї” (есеїстичному мислеобразі, за М. Н. Епштейном) вони поєднуються не єдино-обов’язковим способом (через особистісний досвід автора). Очевидно, що есема може нескінченно наближатися до міфологеми (свого граничного мислеобразу), однак ніколи не може повністю збігтися з нею, будучи породженням рефлексивної свідомості, що “не видає поняття за образ, образ за дійсність, не стверджує їх тотожність як аксіому, але припускає як гіпотезу. Есеїстична свідомість, залишаючись відкритою і творчою, не піддається спокусам псевдоміфологізування, вона розкриває сам процес своєї діяльності – і водночас не впадає в нескінченну рефлексію, а знімає її через образи, розширені до узагальнень. При цьому проміжні ланки не приховуються, вони опосередковують гранично часткове і гранично загальне. Есема – це потенційна міфологема, показана у своєму зростанні” [4, с. 361].

Можна припустити, що механізм породження есеїстичного мислеобразу у зворотному порядку відтворює процес розщеплення міфологем на поняття й образ при деміфологізації свідомості, коли міф метафоризувався, перетворюючись на іносказання (рос. *иносказание*). Так, відповідно до поглядів О. М. Фрейденберг, кризу синкретивності (що виражається в процесі метафоризації міфу) можна охарактеризувати в такий спосіб: “Старий образ – це образ міфологічний, конкретний, з одномірним одиничним часом, із застиглим простором, нерухливий, без’якісний і результативний, тобто “готовий” без причинності й становлення. Ось цей самий образ починає набувати ще й другого

значення, “іншого” <...>. Іносказання образу має поняттєвий характер: конкретність набуває рис, які відхиляються, одиничність – рис багаторазовості...” [14, с. 189].

Серед загальних властивостей есеїстичного і традиційного міфологічного нарративу також виділити “правдивість”. Є. М. Мелетинський і С. О. Токарев підкресливали, що зміст міфу сприймається первісною свідомістю як цілком реальний [15, с. 13]. Відповідно до концепції М. Н. Епштейна, есеїстичні мислеобрази є істинними не умовно, а постійно підтверджуються досвідом авторського життя. Для визначення есеїстики можна висунути тезу: “Правда як жанр” [16, с. 418]: правда про себе, свою сутність, пошуки, сумніви, втрати і здобутки.

Есеїстичний нарратив подібно до міфологічного не тільки поєднує загальну ідею із чуттєвим образом, а й синтезує їх із навколишньою реальністю. Однак цей синтез абстрактного, конкретного і реального в есе має більш вільний, рухливий характер. Тут мається на увазі не “вища реальність”, до якої причетні всі члени колективу, а реальність особистого досвіду, що є достовірною лише остільки, оскільки свідомо підкреслює свою обмеженість і відносність. На відміну від традиційного міфологічного нарративу есе розгортається в ситуації культурної диференціації, коли поруч із думкою автора існує величезна різноманітність інших думок, які також включаються в есе у вигляді спільних думок або сумнівів (рос. *со-мнений* або *сомнений*).

“Сумнів – це ніби совість думки, її усвідомлення власної неостаточності, відносності, що визначається новим, більш рухливим, ніж у міфі, співвідношенням суб’єкта й об’єкта. Між ними вже не тотожність, а простір припущення й можливості, у якому есеїстична істина розкриває себе. Об’єктивність досягається не відмовою від суб’єктивності, а повним визнанням і виявленням її як такої <...>. Але так і досягається справжнє знання – через визнання його неповноти, через думку, до якої додається сумнів” [4, с. 354].

Настанову на мислеобразну цілісність розкриває ще одну істотну схожість між міфологічним нарративом і есе – парадигматичний спосіб організації тексту. Відповідно до поглядів К. Леві-Строса, конструкцію міфологічного оповідання становлять пучки відносин, у результаті комбінації яких і формуються значеннєві одиниці. Леві-Строс вважав, що структура міфологічного нарративу має не відособлене значення щодо змісту – вона сама є укладеним у логічну форму змістом, який слід розуміти як властивість реальності [17, с. 9]. У своєму відомому аналізі міфу про Едіпа дослідник показав, що міфологічний текст може читатися не тільки по горизонталі (як послідовність розказаних у ньому подій), але й по вертикалі (де ряд подій стає варіацією певного інваріантного смислу) [18, с. 19].

Безумовно, парадигматична побудова традиційного міфологічного оповідання не усвідомлюється його носієм, і її може виявити лише дослідник. В есе автор може рефлексувати свої наміри щодо структури створюваного нарративу. Спочатку структура есе являла собою каталог, перелік різно-

манітних суджень, що стосуються одного або декількох фактів, які, у свою чергу, підтверджували певне судження. Цю есеїстичну парадигматику, що скасовує часову послідовність, у явному вигляді можна простежити в китайських і японських дзуйхіцу. Як ілюстрацію наведемо уривок із “Записок в узголів’ї” Сей-Сенагон “Те, що дороге як спогад”: “Засохле листя мальви. Грашківі речі для ляльок. Раптом помітиш поміж сторінками книги колись закладені туди шматочки бузкового або пурпурного шовку. У тужливий день, коли ллють дощі, зненацька знайдеш старий лист від того, ким ти колись дорожив. Вяло “кажан” – пам’ять про минуле літо” [19].

Очевидно, що частини цього тексту не пов’язані ні часовим, ні причинно-наслідковим зв’язком, але співвідносяться як варіанти одного інваріантного смислу (те, що дороге як спогад), який винесено в заголовок. Таким чином, можна стверджувати, що стовпчики значимих елементів, які можна виділити з міфологічного наративу в процесі структурного аналізу, у композиційній схемі есеїстичних текстів є від початку.

Можна припустити, що саме така специфічна парадигматика зумовлює жанроутворювальну стислість есе й міфологічного оповідання порівняно з наративними формами “лінійного” типу (епопеєю, романом), для яких часовий фактор є обов’язковою атрибуцією розвитку дії. “Якщо для оповідальних жанрів основна одиниця – подія, те, що відбулося в певний момент часу, то для “пояснювальних”, якими є міф і есе, – звичай, те, що відбувається завжди, властиво тій або іншій людині, народові, укладові життя. Тут істотно не те, що було одного разу, а те, що буває взагалі, регулятивний принцип індивідуальної або колективної поведінки” [4, с. 356].

На думку М. Н. Епштейна, міфологічний наратив оперує переважно “прецедентами”, якими минуле задає зразок сьогоденню, а есе – “прикладками”, за допомогою яких сьогодення використовує минуле. Якщо в міфологічному оповіданні опис обряду постає як норма (що регулює поведінку колективу), то в есе “ніби здійснюється саморегуляція авторської особистості, “вдача” якої не стільки описується як зразок, скільки досліджує й перетворює себе за допомогою даного опису-міркування, самовизначається через порівняння з характеристиками інших людей, часів і народів, виявляється у своїй нездійсненності й відкритості перед майбутнім” [там само, с. 357]. Однак виділені вище диференційні ознаки есеїстичного і міфологічного наративів, на наш погляд, ніяк не можуть знецінити їхню об’єднувальну спрямованість на звичай як на один із найбільш цілісних модусів культури, що охоплює різноманітно можливі, багаторазові патерни проявів колективу й індивіда.

“Есеїзм – це і є щось подібне до “гуманістичної міфології”, причому не просто гуманізованої, а зародженої в самому лоні гуманізму, у надрах тієї епохи, де розкалися останні органічні залишки міфології старого зразка” [там само, с. 376].

Висновки. Отже, за підсумками нашого дослідження можемо виділити ряд істотних ознак, що зближують есе з традиційними міфологічними наративами:

- поєднання чуттєвого образу і загальної ідеї оповідання;
- “правдивість” мислеобразів (включеність у реальність);
- парадигматична організація наративу;
- ритуальність (тематична орієнтація на обряд, звичай, традицію).

Разом з тим важливо підкреслити, що саме спільність цих культурних феноменів одночасно розкриває і ряд їхніх фундаментальних розбіжностей, зумовлених синкретизмом міфологічного й синтетичним характером есеїстичного мислення:

- рухливість складових есеми на відміну від їх сталості в міфологемі;
- авторський (особистісний) досвід в есемі (“достовірність лише в момент теперішнього”, за М. Н. Епштейном) протистоїть позасобистісному характерові міфологем (мислеобраз належить до вищої реальності, звідси абсолютна достовірність, правдивість);
- парадигматична структура міфологічного наративу формувалася несвідомо (її було виявлено лише в процесі аналізу міфологічного матеріалу), тоді як автор, створюючи есе, може рефлексувати свої наміри щодо структури наративу;
- якщо традиційний міфологічний наратив транслює сакральний зразок (ритуал), то в есе він осмислюється як звичай (один з багатьох).

Таким чином, виразна виділеність авторського Я і загальна культурна диференціація (рос. *расщепленность*) зумовлюють формування в есеїстичному мисленні нової, складної за своєю конфігурацією, цілісності, що як пізнавально-творчий феномен відкриває широкі перспективи для розвитку особистості в сучасній культурі.

Література

1. Баранов В. И., Бочаров А. Г., Суворцев Ю. И. Литературно-художественная критика. – М.: Высш. шк., 1980.
2. Гроссман Л. П. Искусство. – М.: Петроград, 1925. – Т. 2.
3. Эльяшевич А. Четыре октавы бытия // Октябрь. – 1998. – № 4. – С. 15–19.
4. Эпштейн М. Н. На перекрестке образа и понятия // Парадоксы новизны. – М.: Прогресс, 1987. – С. 334–380.
5. Философский энциклопедический словарь / Под ред. Е. М. Мелетинского. – М.: Сов. энцикл., 1983.
6. Постелов Г. Н. Проблемы исторического развития литературы. – М.: Наука, 1972.
7. Зыкова Е. П. “Опыты” М. Монтеня и проблема зарождения жанра эссе // Филологические науки. – 1980. – № 4. – С. 1–21.
8. Горегляд В. Н. Дневники и эссе в японской литературе X–XIII веков. – М.: Просвещение, 1975.
9. Lukach D. Selected Literary Forms. – New York, 1974.
10. Brody J. Montaigne: philosophy, philology, literature // Philosophy a lit. – Baltimore, 1998. – Vol. 22. – № 1. – P. 98–111.
11. Current Literary Terms. A Concise Dictionary of their Origin and Use. – London, 1980.
12. Dictionary of world literary terms / Ed. by J. T. Shipley. – London, 1970.
13. Дурова О. И. Норвежское эссе 1960–90-х годов: Автореф. дис. д-ра филолог. наук. – Воронеж, 1996.

14. *Фрейденберг О. М.* Миф и литература древности. – М.: Вост. лит., 1978.
15. *Токарев С. А., Мелетинский Е. М.* Мифология // Мифы народов мира: В 2-х т. – М.: Сов. энцикл., 1980. – Т. 1. – 341 с.
16. *Битов А. Г.* Неизбежность ненаписанного. – М.: Вагриус, 1998.
17. *Леви-Строс К.* Структура и форма. Размышление над одной работой Владимира Проппа // Зарубежные исследования по семиотике фольклора. – М.: Наука, 1985. – С. 9–34.
18. *Леви-Строс К.* Структурная антропология. – М.: Академ. проект, 2008.
19. *Сэй-Сенагон.* Записки у изголовья. – СПб.: Кристалл, 1999.

© **Гуцол С. Ю.**

О. В. Полунін

КОНЦЕПЦІЯ СУБ'ЕКТИВНОГО ТЕПЕРІШНЬОГО Е. ПЬОППЕЛЯ: КРИТИЧНИЙ ПОГЛЯД

Розглянуто концепцію суб'єктивного теперішнього Е. Пьоппеля, її базові феномени та основні положення. В експерименті порівняно механізм, що відповідає за відтворення часових інтервалів, і той, що визначає часову динаміку зміни ракурсу бачення подвійної фігури (куба Неккера). З'ясовано, що механізм, який лежить в основі зміни перспективи бачення подвійної фігури, істотно відрізняється за своїми параметрами від механізму відтворення часових інтервалів, а процес переходу від однієї перспективи бачення куба Неккера до іншої є менш стабільним і, скоріше за все, не спирається на механізм відтворення часових інтервалів. Тим самим поставлено під сумнів аргументи Е. Пьоппеля щодо розуміння теперішнього як стабільного 3-секундного інтервалу.

Ключові слова: психологічний час, суб'єктивне теперішнє, тривалість теперішнього.

Рассмотрена концепция субъективного настоящего Э. Пёппеля, ее базовые феномены и основные положения. Проведено экспериментальное сравнение механизма, отвечающего за воспроизводство временных интервалов, и механизма, определяющего временную динамику изменения ракурса видения двойной фигуры (куба Неккера). Выяснено, что механизм, лежащий в основе изменения перспективы видения двойной фигуры, существенно отличается по своим параметрам от механизма воспроизводства временных интервалов, а процесс перехода от одной перспективы видения куба Неккера к другой представляется менее стабильным и, вероятно, не опирается на механизм воспроизводства интервалов. Тем самым поставлены под сомнение аргументы Э. Пёппеля о понимании субъективного настоящего как стабильного интервала длительностью, равной 3 секундам.

Ключевые слова: психологическое время, субъективное настоящее, длительность настоящего.

The concept of subjective present time developed by E. Pöppel was analysed. The basis phenomenon and ideas of E Pöppel are presented and criticised. The Pöppel's assumption about equality of the mechanism of interval reproduction and the timing mechanism for the change of perspective of double-figure (the Necker's cube) was examined. According to the results these mechanisms differ in the parameters of their functioning. The change of perspective of view of Necker's cube relies on the less stable and less precise timing mechanism than the interval reproduction. Therefore there are arguments for doubting on the Pöppel's assumption about the representation of subjective present time as an interval with the constant duration of 3-seconds.

Key words: psychological time, subjective present time, duration of present time.

Проблема. Суб'єктивне теперішнє як своєрідні “ворота” до всього, що відбувається і відображається в досвіді індивіда, цікаве для психологів, психіатрів і філософів. Воно привертає увагу тих, хто досліджує проблеми когнітивної обробки інформації, працює в галузях прикладної і клінічної психології. Темі психологічного часу і теперішнього присвятили свої праці такі відомі дослідники, як В. Джеймс, В. Штерн, П. Фресс, Дж. А. Мішон, Р. Блок, Б. Й. Цуканов та ін. Науковці головним чином намагаються розкрити сутність теперішнього, з'ясувати питання його тривалості. Це важливо не тільки для розуміння суб'єктивного досвіду переживання теперішнього і плину часу, а й для вдосконалення системи підтримки оптимального прийняття рішень, повторного опрацювання індивідом минулого досвіду та оптимізації інформаційного навантаження в межах суб'єктивного теперішнього.

У психології сприймання часу існують різні підходи до дослідження суб'єктивного теперішнього. Розроблено чимало концепцій теперішнього. Одну з таких запропонував наш сучасник німецький психолог Ернст Пьоппель. Вона привернула до себе широку увагу колег, а тому стала предметом висвітлення в цій статті.

Мета статті: розглянути концепцію теперішнього Е. Пьоппеля як один з підходів до дослідження суб'єктивного теперішнього; експериментальним шляхом порівняти механізм, що відповідає за відтворення інтервалів, і той, що визначає часову динаміку зміни ракурсу бачення подвійної фігури (куба Неккера).

Концепція теперішнього Ернста Пьоппеля. Цілий ряд експериментів з вивчення суб'єктивного теперішнього був поставлений нашим сучасником німецьким психологом Ернстом Пьоппелем і його співробітниками [1-8]. Обґрунтовуючи свої дослідження, Пьоппель в першу чергу визнає реальність переживання теперішнього, суб'єктивну реальність відчуття моменту “зараз” [8]. Реальність переживання теперішнього перетворює для нього суб'єктивне теперішнє на об'єкт досліджень. Однак у разі переходу до спостережень і експериментів зазначена суб'єктивність переживання теперішнього втрачається як центральна складова предмету

дослідження. Вона набуває певної імпліцитності, тоді як різні акти поведінки виступають на перший план. У процесі побудови своєї концепції Пьоппель відхиляється від початково означеної суб'єктивності теперішнього і приходиться до дещо іншої інтерпретації. Зокрема, він стверджує: “Таким чином ми надаємо пережитому “тепер” нового значення. Зараз, суб'єктивне теперішнє, не є чимось самостійним, воно є атрибутом свідомості. Кожний зміст свідомості неодмінно завжди існує в “тепер”, звідси і почуття моменту тепер. Але “тепер” не є змістом свідомості, воно видається ним, бо в рефлексії ми атрибуємо момент тепер до цього змісту” [там само, s. 73]. Тут виникає певна суперечність. Реальність, якою було проголошено почуття теперішнього, уже визнано за атрибут. Перехід від “тепер” як самостійного феномена до “тепер” як атрибуту щонайменше вказує на подвійне розуміння сутності переживання теперішнього. Якщо розглядати “тепер” як атрибут свідомості, то воно має бути лише певною, нехай і невід'ємною, але лише характеристикою свідомості. Тож цей перехід від теперішнього як суб'єктивної реальності до теперішнього як атрибуту свідомості потребує щонайменше додаткових пояснень. Якщо під атрибутом розуміти невід'ємну властивість, то в цьому випадку теперішнє має завжди проявлятися, коли проявляється свідомість. Але ж якщо звернутися до становлення людини, особливо в доісторичний час, наприклад, у період міфології [9], то в такому випадку не можна говорити про переживання теперішнього як про атрибут свідомості. Свідомість сучасних людей з різних культур також описується різним часовим досвідом і різним переживанням теперішнього [10]. У свідомості дитини переживання теперішнього викристалізовується в міру її розвитку під впливом культури, суспільства і родини, а не є даним як безпосередній атрибут свідомості [11–16]. Тож постає питання: переживання часу і теперішнього – це атрибути чи все ж таки продукти свідомості і її розвитку? Якби вони були б атрибутами, то мали б місце завжди, коли проявляється свідомість. Але часовий досвід саме набувається, а не з'являється сам собою. Він істотно залежить від культури і набув свої сучасні сутність і форму в ході історії людства. У різних фазах онтогенетичного розвитку спостерігаються також принципи відмінності в переживанні часу [12; 13; 17]. Тому слід визнати, що часовий досвід і переживання теперішнього – це продукт функціонування когнітивної системи і водночас форма утримання й розуміння наявного досвіду; це рамки, створені свідомістю, в яких вона існує, в яких осягає саму себе і сама ж змінюється.

Визнавши реальність почуття теперішнього, Е. Пьоппель прагне з'ясувати, як ми можемо пояснити це почуття теперішнього: “Якщо ми звертаємося до проблеми часу, то повинні також пояснити це почуття теперішнього” [8, s. 61]. Здавалось би, звідси і має розпочатися феноменологічне дослідження переживання теперішнього. Однак тут науковець обирає більш прагматичне підґрунтя для своїх дослідів і вже цілком спирається на тезу “теперішнє – це атрибут свідомості”. У своїх експериментах Пьоппель виходить з припущення, “що існує певний

механізм інтеграції, завдяки якому послідовні події поєднуються в цілісний гештальт” [там само]. Своїми дослідженнями він підтверджує це припущення, але йде дещо іншим шляхом, ніж коли досліджує безпосередній досвід переживання теперішнього.

Функціонування механізму інтегрування інформації Пьоппель робить наочним завдяки таким прикладам. “Коли ми читаємо або чуємо слово “зараз”, то читаємо або чуємо ціле слово “зараз”. Ми читаємо чи чуємо не послідовність п’яти різних букв або звуків з-а-р-а-з. Очевидно, що послідовність букв поєднується в нашому переживанні в цілісно сприйняте” [там само]. Такі приклади демонструють функціонування інтеграційного механізму, але ж чи це говорить нам щось про суб’єктивне теперішнє? Не все, що за допомогою якогось інтеграційного механізму поєднується в єдине ціле, відразу можна інтерпретувати як суб’єктивне теперішнє.

Однак Пьоппель, спираючись на функціонування механізму інтеграції інформації, формулює власну відповідь на питання про тривалість теперішнього. Він описує цілий ряд спостережень, які, на його думку, однозначно вказують на те, що “тепер спирається на механізм інтеграції, який поєднує сукупність послідовних подій у цілісний гештальт” [там само, s. 63]. У власних експериментах дослідник продемонстрував, що в людській поведінці спостерігається постійний 3-секундний такт. Цей такт певним чином визначає нашу поведінку. У дослідках Пьоппеля записувалася на відеоплівку поведінка (діалоги як мовна активність; різна діяльність; соціальні інтеракції). Потім на основі часового аналізу поведінки в ній виділялися певні патерни, які як загальну рису мають практично однакову тривалість. Ця тривалість, за результатами Пьоппеля, стабільно відтворюється в різних актах поведінки й утворює певну часову одиницю в поведінці, яку Пьоппель називає суб’єктивним теперішнім [3]. Однак слід подивитися на ці результати і з іншого боку. Так, можливо, й існує певна кореляція між переживанням теперішнього і поведінкою, але ж чи можна ці поведінкові кореляції називати теперішнім? До того ж, щоб вести мову про кореляції теперішнього, слід спочатку визначити суб’єктивне теперішнє як таке. Інакше як можна вести мову про кореляцію, коли один з корелятивів не визначено? Потрібно було б спочатку знайти шлях до суб’єктивного теперішнього випробуваного, чого однак не було зроблено в означених експериментах. Тому не існує однозначних підстав стверджувати, що між знайденими секвенціями поведінки і переживанням теперішнього існує зв’язок.

В іншому випадку Е. Пьоппель апелює до феномена акцентуації ударів метронома. Два послідовні удари метронома не утворюють цілісну пару “тік-так”, якщо відрізок часу між ними перевищує 3 секунди. У цьому сенсі 3-секундний інтервал інтерпретується як межа інтеграції інформаційного потоку і відповідно до цього подається Пьоппелем як тривалість теперішнього. Але цей результат зовсім не узгоджу-

ється з 2-секундним інтервалом, який за схожих умов спостерігав П. Фресс [18]. Однак більш важливою є концептуальна розбіжність між Е. Пьоппелем і П. Фрессом. Для Фресса таке порушення цілісності акустичної пари “тік-так” не вказує на межу теперішнього. Він виходив з того, що в межах теперішнього може існувати більш складна організація стимулів, при цьому організація стимулів (її вид і складність) визначають тривалість теперішнього.

Аналіз поезії і часового перебігу вербальних висловлювань також привели Пьоппеля до виділення 3-секундного темпу [2; 6]. Отримані результати говорять про те, що як під час розмови, так і під час написання і читання поезії спостерігається досить стабільна 3-секундна часова секвенція. Тож дослідник наполягає, що 3 секунди є еквівалентними суб'єктивному теперішньому. Навіть якщо цей 3-секундний інтервал дійсно виکارбує часовий перебіг поведінки, ми маємо спитати, а чи дійсно описані спостереження відбивають сутність переживання теперішнього.

Аналіз часового виміру діяльності, яку Пьоппель спостерігав у різних культурах, привів його до того ж самого результату. Людська поведінка в різних культурах (європейці, японці, племена на Балі) визначається 3-секундним тактом [19]. Дослідник інтерпретує це як ще одне підтвердження того, що тривалість теперішнього дорівнює 3 секундам. Звичайно, наведені результати можуть бути пов'язані з тривалістю суб'єктивного теперішнього, але залишається відкритим питання: а чи питали в цих дослідах випробуваного про його досвід переживання теперішнього? Чи переживає випробуваний знайдені дослідником секвенції в поведінці як власне теперішнє? Позитивна відповідь на ці запитання означала б, що в дослідженнях дійсно вивчалось суб'єктивне теперішнє, а не інші часові аспекти поведінки. Але відповіді на ці запитання в згаданих експериментах не існує. З іншого боку, не все, що має подібну і досить постійну тривалість, повинно мати також однакове походження, а тому і не повинно бути одним і тим самим за своєю сутністю.

Як ще один аргумент на користь 3-секундної тривалості теперішнього Пьоппель використовує відомий феномен, а саме тривалість індиферентного інтервалу. З цього приводу він пише: “Здатність до інтеграції послідовних подій у цілісну одиницю сприйняття, яка завдяки цьому проявляється як теперішнє, можна перевірити і в іншому досліді, який був описаний ще 1868 р. Карлом Верордтом в його дисертації. Дослід полягає у відтворенні часових інтервалів різної тривалості. Демонструється певний звук або демонструється світловий стимул, і випробуваний отримує завдання якомога точніше відтворити тривалість презентації останнього” [8, s. 70]. У результаті виходило, що інтервали тривалістю до 3 секунд відтворюються як більш тривалі, а інтервали тривалістю понад 3 секунди – як коротші. За тривалості стимулу 3 секунди він відтворюється майже 1:1, тобто відтворений

інтервал дорівнює стимульному інтервалу, тому цю тривалість називають “індиферентним інтервалом”. Відтворення більшої тривалості для стимулів до 3-секундної межі і скорочене відтворення для стимулів за 3-секундною межею називають відповідно позитивною і негативною часовою помилкою. Це Пьоппель інтерпретує тим, що 3-секундний інтервал є найбільш зручним для запам’ятовування і відтворювання. На його думку, цей феномен пояснюється тим, що інформація як ціле лише до певної часової межі може бути доступною для “огляду” у свідомості. У разі перетину цієї часової межі інформація вже не вміщується у визначених часових рамках, що спричиняє її помилкове часове оцінювання. Скорочене відтворення тривалих інтервалів відображає в цьому сенсі спроби системи утримати інформацію в належних часових рамках [там само, s. 71]. До певної міри ця теза узгоджується з особливостями функціонування часового механізму (Полунін, 2008), а саме з припущенням про парціальність відтворення тривалих інтервалів [20; 21]. Але навіть якщо це саме так, то чи має звідси впливати, що індиферентний інтервал є суб’єктивним теперішнім? Такий висновок може, але не повинен бути правильним. Відкритим залишається також питання про те, а що саме визначає ці 3-секундні часові рамки. Чи це є лише один з параметрів функціонування інтеграційного механізму, що вказує на обмеженість його потужності, чи це обмеження зумовлено іншими причинами? Тож ми маємо в цьому випадку справу швидше з припущеннями, а не з перевіреними експериментальними фактами, які пояснювали б існування індиферентного інтервалу. Нещодавно цілком інше пояснення феномена 3-секундного індиферентного інтервалу запропонував британський дослідник Дж. Веарден [22]. Він звертає увагу на те, що індиферентний інтервал за певних експериментальних умов може дорівнювати і 1 секунді або ж взагалі лежати між 0,5 і 1 секундою. Стосовно цього Веарден дає такий коментар: “існування індиферентного інтервалу значним чином привертає до себе увагу дослідників психологічного часу (наприклад, П. Фресс, 1964), і цьому феноменові надавалося неабияке значення. Але це моделювання показує, що індиферентний інтервал може мати будь-яку тривалість за умови відповідного вибору порогу чутливості (часового механізму. – О. П.) і тому немає потреби у виділенні і наголошенні розбіжності між інтервалами, які “переоцінюються”, і тими, що “недооцінюються” [там само, p. 35]. Стає зрозуміло, що індиферентний інтервал не є достатнім аргументом на користь 3-секундного суб’єктивного теперішнього. До того ж концепція Пьоппеля не видається такою вдалою у моделюванні процесів для відтворення інтервалів, як, наприклад, модель Р. Блока і Д. Цакая, що істотно ускладнює експериментальну перевірку запропонованих ним пояснень” [15].

Як ще один аргумент на користь 3-секундної тривалості теперішнього Пьоппель використовує феномен зміни перспективи бачення подвійних фігур. Він досліджує тривалість між змінами перспективи бачення куба Неккера, і цю тривалість інтерпретує як теперішнє [3; 8].

Вивчення динаміки сприймання подвійних фігур (куб Неккера, малюнок “професор – пацюк” та ін.) показало, що перехід від однієї перспективи бачення фігури до іншої відбувається в середньому кожні 3 секунди [3]. Саме це і дало підстави стверджувати, що тривалість утримання однієї з перспектив бачення подвійної фігури презентує суб’єктивне теперішнє. Але ж погляньмо ще раз на куб Неккера (рис. 1). Спостерігаючи за зміною перспективи бачення куба, слід запитати, а чи дійсно ці зміни відбивають наше суб’єктивне теперішнє? Чи дійсно перехід від однієї перспективи до іншої сприймається нами як межа теперішнього?

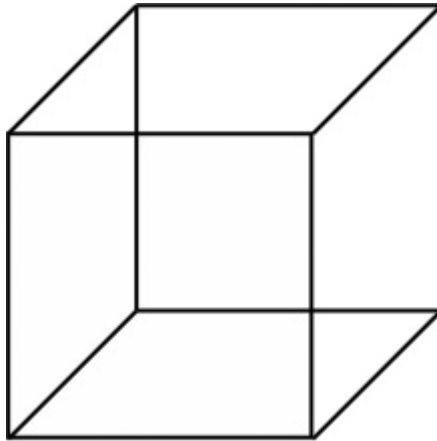

Рис. 1. Куб Неккера: якщо куб розташувати в центрі візуального поля і дивитися на нього, то через певний час відбувається спонтанна зміна перспективи бачення куба

Інше критичне зауваження щодо цього аргументу Пьюппеля полягає в тому, що хоч зміна перспективи подвійної фігури і відбиває інтеграцію інформації, але ця інтеграція відбувається на різних рівнях. У випадку з кубом Неккера інтеграція інформації відбувається на рівні організації складових стимулу. Якщо ж узяти малюнок “професор – пацюк”, то тут змінюється смисл картинки. В одній перспективі спостерігач бачить професора, а в іншій – пацюка, і інтеграція відбувається на семантичному рівні (*ambiguity in the recognition stage*) [23]. Отже, слід очікувати розбіжності в переході від однієї перспективи до іншої в цих двох стимулів. Також спостерігач може, наприклад, прискорити темп зміни перспективи куба Неккера, що зазначає і сам Пьюппель. Але ж чи може спостерігач так само прискорити власний часовий механізм і тим самим змінити межі теперішнього? Що він має

в цьому випадку робити? Цей контраргумент, однак, Е. Пьоппель залишив поза увагою. А це одна з істотних розбіжностей між процесами, що лежать в основі переживання теперішнього, і тими, що зумовлюють зміну перспективи бачення подвійної фігури.

Безумовно, важко заперечити, розглянувши наведені вище феномени, реальність такого механізму інтеграції, але чи має цей механізм безпосередній стосунок до інтеграції інформації, яка відбувається саме в межах суб'єктивного теперішнього? Чи є основою переживання теперішнього описані феномени? Також незрозуміло, чим аргументує Е. Пьоппель, коли розглядає теперішнє як цілісне утворення досвіду. Експериментально він так і не продемонстрував, що саме суб'єктивне теперішнє, а не певний, наприклад, патерн поведінки утворює цілісну одиницю. Тож визнавши існування інтеграційного механізму, не можна з упевненістю стверджувати, що у всіх вищенаведених феноменах ми маємо справу (а) з одним і тим самим механізмом інтеграції, і що (б) цей механізм має відношення до суб'єктивного теперішнього особи і механізму обробки часової інформації. У наведених Пьоппелем дослідженнях суб'єкт переживання теперішнього, сам випробуваний, жодним чином не висловився щодо власного переживання теперішнього, яке, за задумом експериментатора, досліджувалось у згаданих експериментах. Тож не виключається, що випробувані переживали теперішнє зовсім в інших часових межах, але про це ми не можемо дізнатися з наведених опитувань. Тож відкритим залишається питання, чому саме цей (якщо він узагалі один) механізм інтеграції має бути еквівалентним механізмові обробки часової інформації.

Чи може бути достатнім аргументом для позитивної відповіді на поставлене вище запитання повторення в різних дослідках однакової тривалості, 3-секундного інтервалу? Можливо, суб'єктивне теперішнє спирається зовсім на інший механізм інтеграції і отримані 3-секундні інтервали також пов'язані з різними механізмами. Тож залишаються щонайменше два контраргументи щодо еквівалентності механізмів: 1) у концепції Е. Пьоппеля не було експериментально продемонстровано, що суб'єктивне теперішнє є цілісною одиницею переживання і замкненим елементом досвіду. Не виключається існування багатьох цілісних елементів у потоці досвіду, але слід продемонструвати, що хоча б один з них сприйматиметься особою як суб'єктивне теперішнє; 2) навіть якщо суб'єктивне теперішнє і є цілісною, замкненою в собі одиницею переживання, не можна виключати, що щонайменше два різних механізми лежать в основі теперішнього і інтегрованої послідовності, наприклад, звуків "тік-так". П. Фресс висловлював критику поглядів, подібних до концепції Е. Пьоппеля: "Періодичність коливань уваги залежить головним чином від індивіда, його настанов та умов сприймання. На тривалість сприйнятого теперішнього очевидно впливають і самі фактори. Але таке порівняння ще нічого не пояснює. Слід довести, що коливання в сприйманні і тривалість сприйнятого теперішнього є наслідками од-

нієї і тієї ж самої причини” [18]. У теорії Пьоппеля немає саме цих доказів. Цілий ряд описаних феноменів, що характеризуються 3-секундною тривалістю, потребує щонайменше подальшого аналізу щодо стандартних відхилень і коефіцієнта їх варіативності. Інакше не можна стверджувати, що йдеться про один, а не про декілька механізмів.

Узагальнення зауважень до концепції теперішнього Е. Пьоппеля

1. Запропоноване визначення суб'єктивного теперішнього не спирається на безпосередній досвід переживання часу. Жодний випробуваний не підтвердив, але і не відкинув еквівалентність описаних Е. Пьоппелем феноменів із своїм суб'єктивним теперішнім. Дослідник обмежився спостереженням актів поведінки без аналізу суб'єктивного переживання теперішнього на рівні індивіда.

2. Дж. Веарден продемонстрував у комп'ютерному моделюванні параметрів скалярної моделі вимірювання часу (SET-моделі), що величина індіферентного інтервалу визначається порогом чутливості компаратора [22]. У цьому сенсі індіферентний інтервал втрачає колишню роль “чудового” інтервалу. За відповідних експериментальних умов індіферентним може бути практично будь-який інтервал у діапазоні кількох секунд.

3. Пьоппелю не вдалося продемонструвати, що всі згадані феномени, які тривають 3 секунди, спираються на один і той самий механізм. Дослідник не порівняв параметри механізмів (стандартне відхилення, коефіцієнт варіативності), що зумовлюють зазначені феномени. Тож немає чіткого розуміння – чи один часовий механізм, чи усе ж такі декілька забезпечують маніфестацію описаних Пьоппелем феноменів.

4. Тривалість суб'єктивного теперішнього визначається **постійною** кількістю **фізичних** часових одиниць. Тут слід виділити два окремі аспекти: а) постійну кількість фізичних одиниць і б) використання фізичних одиниць для визначення психологічного феномена. Безумовно, для вимірювання певних феноменів чи властивостей психічного можуть використовуватися фізичні одиниці, але вони не мають бути основою для визначення останнього. Було б доречніше визначати психологічні феномени не через фізичні одиниці і поняття. Психологічне варто визначити через психологічне, а вже потім вдатися до вимірювання фізичних аспектів визначеного. Крім того, навряд чи можна очікувати, що суб'єктивне теперішнє утворює у фізичних одиницях певну константу, як це робить Е. Пьоппель.

5. Експериментально Пьоппель не продемонстрував, що суб'єктивне теперішнє є цілісною одиницею переживання, людського досвіду.

6. Навіть якщо теперішнє дійсно є цілісним сегментом потоку досвіду, це ще не виключає того, що цілісність теперішнього і цілісність, наприклад, акустичного гештальту “тік-так” спираються на різні інтеграційні механізми. Тож пояснення потребує природа цілісності суб'єктивного теперішнього, а не цілісність інших досліджуваних феноменів.

7. Можливість вольового впливу на темп зміни перспективи бачення подвійної фігури не узгоджується з неможливістю вольового ке-

рування часовим механізмом і неможливістю вольового формування меж теперішнього. Принаймні Е. Пьоппель не наводить приклади вольового прискорення або уповільнення плину суб'єктивного теперішнього.

Експеримент

Порівняння параметрів функціонування механізму відтворення часових інтервалів і часового механізму формування стабільної перспективи при спостереженні подвійних образів

Постановка проблеми. Значна кількість спостережень і експериментів, проведених Ернстом Пьоппелем [1-6], змушує щонайменше в одному дослідженні вивчити параметри часових механізмів, які забезпечують прояви описаних феноменів. У своїх дослідженнях Пьоппель продемонстрував, що поведінка, мова, поезія, зміна перспективи сприймання подвійних стимулів характеризуються певним часовим тактом, 3-секундним інтервалом. Коли відтворюються часові інтервали, 3 секунди також відтворюються з мінімальною похибкою, що дало цьому інтервалу назву *індиферентного* і стало для Пьоппеля аргументом на користь інтерпретації зазначеного інтервалу як суб'єктивного теперішнього. Повертаючись до сприймання подвійних стимулів, нагадаємо, що середня тривалість збереження певної перспективи сприймання становить саме 3 секунди і, за Пьоппелем, спирається на механізм часової інтеграції інформації [3, s. 23]. “Механізм інтеграції з обмеженою часовою потужністю є основою суб'єктивного теперішнього, відчуття моменту зараз” [8, s. 65]. Саме через часову обмеженість обробки інформації в цьому механізмі і визначається часова межа тривалості теперішнього.

Доцільним видається порівняти два методи, запропоновані Е. Пьоппелем для вимірювання теперішнього. Для цього визначимо параметри, які характеризують відтворення 3-секундного інтервалу і часовий перебіг зміни перспективи бачення подвійної фігури, та перевіримо їх еквівалентність. На відміну від Пьоппеля, візьмемо за гіпотезу, що 3-секундні інтервали, отримані в ході відтворення часових інтервалів і спостереження куба Неккера, генеруються різними механізмами. Тож експеримент має дати відповідь на запитання: чи спирається перехід від однієї перспективи бачення подвійної фігури до іншої на той самий часовий механізм, який лежить в основі обробки часової інформації при відтворенні інтервалів? Приймається така гіпотеза: часовий механізм, який відповідає за відтворення інтервалів, і механізм інтеграції інформації, який маніфестує себе під час спостереження куба Неккера, є двома різними механізмами, функціонування яких описується кількісно різними показниками.

Спробуємо уявити два механізми, які генерують часові інтервали. Якщо вони (механізми) ідентичні (один і той самий механізм), то їх функціонування має описуватися кількісно однаковими параметрами. Щоб описати функціонування досліджуваних часових механізмів, скористаємося такими параметрами, як *середня тривалість часового інтервалу, стандартна похибка, коефіцієнт варіативності*. У ме-

жах нашого дослідження перший параметр описує середню тривалість інтервалу, який генерується випробуванням під час відтворення стимульованого інтервалу і переходу від однієї перспективи до іншої в ході спостереження подвійної фігури. *Стандартна похибка* – це міра, яка показує відхилення від цільового інтервалу, які виникають у ході функціонування механізму. *Коефіцієнт варіативності* описує похибку генерації інтервалу з урахуванням середньої тривалості самого інтервалу $[VK=(\text{Станд.похибка}/\text{середнє}) \times 100]$. Цей параметр дає змогу порівнювати похибки функціонування механізмів з урахуванням часу функціонування самого механізму і таким чином відображає стабільність функціонування механізму. Коефіцієнт варіативності в нашому дослідженні окремо розраховуватиметься для кожного випробуваного як під час відтворення 3-секундного інтервалу, так і в ході спостереження куба Неккера. Цей параметр є важливим у дослідженні також тому, що перехід від однієї перспективи бачення куба до іншої має досить значну інтерперсональну варіативність. За таких умов просте порівняння середніх і стандартної похибки було б некоректним.

Для перевірки гіпотези можна запропонувати два шляхи: 1) власні параметри обох механізмів порівнюються один з одним, коли зовнішнього впливу на функціонування механізмів немає (рис. 2); 2) порівняти функціонування механізмів під впливом однакових зовнішніх факторів, які за умови еквівалентності досліджуваних механізмів мають призводити до однакових змін. У першому випадку буде достатньо порівняти відповідні параметри часових механізмів у стані спокою. У другому слід створити експериментальні умови, які однаково впливатимуть на обидва механізми.

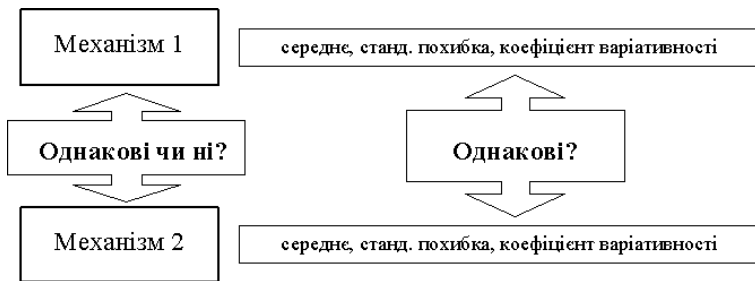

Рис. 2. Порівняння механізмів через порівняння параметрів, що описують їх функціонування за відсутності впливу зовнішніх факторів

Якщо виходити з того, що зміна перспективи бачення куба Неккера визначається передусім специфічними процесами обробки візуальної інформації, а не механізмом переживання часу, то можна припустити, що сприймання куба пов'язане із сприйманням вертикалі і просторової глибини. У цьому разі зміна кута нахилу тіла може бути тим

фактором, що впливатиме на сприймання куба. Ауберт (Aubert, 1861) продемонстрував зміну положення суб'єктивної вертикалі залежно від просторового положення тіла випробуваного [див. 24]. З другого боку, не виключається, що розташування куба Неккера відносно суб'єктивної вертикалі випробуваного впливатиме на перебіг зміни перспективи бачення куба. Останнє буде, однак, справедливим в разі алоцентричного сприймання простору, в якому міститиметься куб Неккера. У випадку ж егоцентричного сприймання простору висловлене припущення не спрацьовуватиме. Зазначене дає змогу сформулювати таку гіпотезу: у зв'язку зі зміною положення суб'єктивної вертикалі в разі зміни положення тіла [Auberts Täuschung, див. там само] слід очікувати зміни в геометрії куба Неккера і у його сприйнятті; як наслідок має змінюватися перебіг зміни перспективи бачення куба. З другого боку, зміна положення тіла не має викликати істотних змін у функціонуванні механізму обробки часової інформації і, відповідно, у відтворенні часового інтервалу. Тож у кінцевому результаті за умови алоцентричного сприймання простору очікується залежність у сприйманні куба Неккера від положення тіла випробуваного і незалежність відтворення часових інтервалів в разі зміненого положення тіла щодо фізичної вертикалі.

Зважаючи на результати Дж. Вернона щодо зміни візуального сприйняття просторової глибини при сенсорній депривації [25] і враховуючи тримірність куба Неккера, не можна виключити, що навіть у разі короткочасної сенсорної депривації під час перебування випробуваного в центрифусі може виникнути зазначена зміна сприймання просторової глибини. Як наслідок можуть спостерігатися зміни в процесі змінювання перспективи бачення куба. Не можна також виключити вплив навіть короткочасної депривації на відтворення часових інтервалів.

Метод. У дослідженні взяли участь 10 випробуваних (з них 9 осіб чоловічої статі). Середній вік учасників експерименту становив 24,9 років. Випробувані виконували послідовно два завдання в різних фазах експерименту. Перше завдання полягало у фіксації погляду на кубі Неккера і спостереженні зміни перспективи його бачення. Кожного разу, коли змінювалася перспектива бачення куба, випробуваний мав натискати кнопку. Таким чином вимірювалася тривалість утримання певної перспективи бачення куба. Друге завдання полягало у відтворенні 3-секундного інтервалу. У підготовчій фазі експерименту випробувані запам'ятовували тривалість 3-секундного інтервалу завдяки 30-разовому відтворенню цього інтервалу за класичним методом відтворення. Тобто 3-секундний інтервал демонструвався індивідуально кожному випробуваному, запам'ятовувався ним і якомога точніше відтворювався. Вивчивши тривалість інтервалу, випробувані відтворювали його за методом безперервного відтворення [21]. У цьому методі інтервал відтворюється безперервно в тому сенсі, що відтворення йдуть одне за одним, так що кінець кожного попереднього інтервалу є початком наступного. Застосування саме цього методу в екс-

перименті має перевагу порівняно з класичним відтворенням. Вона полягає в збереженні такої характеристики переживання часу, як безперервність, та в більшій подібності до перебігу зміни перспективи бачення куба, який також характеризується безперервністю.

Експеримент складався з послідовних фаз, у кожній з яких випробувані виконували зазначені два завдання: стан спокою поза центрифугою; сидячи в центрифюзі в таких положеннях тіла: 0° , 45° , 90° , 135° (ротація направо), і знову фаза спокою поза центрифугою. Зазначені положення тіла слід розуміти так: 0° – вертикальне положення, 45° – напівлежачи на правому боці, 90° – горизонтальне на правому боці, 135° – лежачи, ноги вище голови. Для точного визначення положення тіла використовувалася спеціальна дослідницька центрифуга *. Кожне завдання випробуваний виконував 30 разів у кожному положенні тіла в центрифюзі і так само в кожній фазі спокою поза центрифугою. Куб Неккера в центрифюзі змінював свою позицію в просторі узгоджено з положенням тіла випробуваного, так що положення стимулу не змінювалося відносно положення тіла й очей досліджуваного. У цьому сенсі зміна проксимального стимулу практично не відбувалася. Синхронна зміна положення стимулу і тіла випробуваного працює, власне, проти висунутої гіпотези, яка спирається на спостереження Ауберта. Однак за наявності розбіжностей у показниках відтворення часового інтервалу і механізму зміни перспективи бачення куба Неккера це додатково підсилюватиме справедливність висунутої гіпотези.

Результати дослідження. Для обох завдань було обчислено середнє, стандартну похибку і коефіцієнт варіативності, що описують функціонування зазначених механізмів у кожного з випробуваних. За індивідуальними даними розраховувалися відповідні показники для всієї групи випробуваних. Параметри, що описують зміну перспективи бачення куба і відтворення 3-секундного інтервалу, наведено в табл. 1. Ліва половина таблиці містить середнє, стандартну похибку і коефіцієнт варіативності в ході відтворення часового інтервалу, а права – показники для часового проміжку зміни перспективи бачення кубу.

Якщо ми, як і Пьоппель, виходитимемо з того, що відтворення 3-секундного інтервалу і зміна перспективи бачення подвійного стимулу спираються на один і той самий механізм, слід очікувати, що отримані параметри повинні бути однаковими. Результати порівняння параметрів наведено в табл. 2. Відсутність істотних розбіжностей між середніми зумовлена дизайном експерименту, бо 3-секундний інтервал було взято для відтворення, і він же, за результатами Е. Пьоппеля, описує час стабільності перспективи бачення куба Неккера.

* Дослідження проводилося в лабораторії відділу загальної психології Цюрихського університету. За надану можливість використання описаної тут центрифуги і за технічну допомогу в організації досліді щиро дякую Томасу Ярхов (Dr. Phil. Thomas Jarchow, Universität Zürich, Schweiz).

Таблиця 1

Параметри, що характеризують функціонування механізмів зміни перспективи бачення куба Неккера і відтворення часових інтервалів

Фаза експерименту	Тривалість відтвореного 3-секундного інтервалу			Зміна перспективи бачення куба Неккера		
	середнє, сек.	станд. похибка	коєф. варіативн. %	середнє, сек.	станд. похибка	коєф. варіативн. %
спокій 1 (до ротації)	3,296	0,231	7,00	4,193	2,164	49,00
0°	3,44	0,227	6,73	4,13	1,396	33,15
45°	3,43	0,257	7,49	4,1	1,373	31,32
90°	3,46	0,286	8,29	4,26	1,428	32,22
135°	3,43	0,254	7,44	3,97	1,345	32,06
спокій 2 (після ротації)	3,218	0,222	6,90	4,127	1,767	35,56

Таблиця 2

Порівняння середніх, стандартних похибок і коефіцієнтів варіативності

Фаза експерименту і положення тіла	Попарне порівняння параметрів для двох завдань: відтворення 3 сек і тривалість утримання перспективи бачення					
	середні		станд. похибки		коефіцієнти варіативності	
	F	значущість	F	значущість	F	значущість
спокій 1	0,92	0,363	9,465	0,013	36,62	0,001
0°	2,812	0,128	24,535	0,001	36,300	0,001
45°	3,700	0,086	20,465	0,001	35,577	0,001
90°	4,186	0,071	21,799	0,001	34,671	0,001
135°	1,493	0,253	21,036	0,001	37,145	0,001
спокій 2	0,737	0,413	4,146	0,072	14,52	0,004

Результати демонструють наявність розбіжностей між відтворенням часових інтервалів і зміною перспективи бачення куба як у стані спокою, так і в різних положеннях тіла випробуваного. Ці розбіжності найкраще проявляються, коли порівнюються коефіцієнти варіативності. Стандартні похибки також характеризуються статистично значущими або майже значущими розбіжностями у всіх фазах експерименту. Тож маємо достатні підстави стверджувати, що ці два меха-

нізми характеризуються різними стандартними похибками при “генерації інтервалів”. Важливою є їх розбіжність щодо коефіцієнта варіативності, який описує стабільність функціонування часового механізму. Механізм для відтворення часових інтервалів функціонує набагато точніше і стабільніше. У цьому сенсі перша гіпотеза підтверджується.

Якщо звернути увагу на праву половину табл. 1, то побачимо, що перебування в центрифугі як таке впливає на стабільність утримання перспективи бачення куба Неккера. Коефіцієнт варіативності зменшується від 49 до 32 % й утримується на цьому рівні протягом усього перебування в центрифугі. За Т-тестом таке зниження є значущим, і це говорить про те, що в разі перебування випробуваного в центрифугі механізм зміни перспективи бачення куба функціонує більш стабільно. Порівняння за Т-тестом коефіцієнта варіативності з фази “спокій 1” з коефіцієнтом варіативності в разі перебування випробуваного в центрифугі дало такі результати: положення тіла 0°, $T = -3,8$, $p = 0,004$; положення тіла 45°, $T = -3,65$, $p = 0,005$; положення тіла 90°, $T = -3,99$, $p = 0,003$; положення тіла 135°, $T = -3,35$, $p = 0,009$. У центрифугі спостерігалась і якісна зміна в перебігу бачення куба Неккера. У частини випробуваних з’явилася третя перспектива бачення куба Неккера, а саме як двомірної фігури – ромба, схожого на символ “Рено”. Спостерігалась зміна між трьома перспективами бачення стимулу, і при кожній з них випробуваний натискав кнопку. Для параметрів, що описують відтворення 3-секундного інтервалу, навпаки, не було знайдено ніяких статистично значущих розбіжностей, коли порівнювались стан спокою і перебування в центрифугі. Очевидно, що механізм відтворення часових інтервалів є нечутливим до впливу, пов’язаного з уміщенням випробуваного в центрифугу, тобто до впливу короткочасної сенсорної депривації. Короткочасна сенсорна депривація якщо і привела до збільшення тривалості відтворюваного інтервалу з 3,29 до 3,4 сек, вона, однак, не набула статистичної значущості. Зміна положення тіла в просторі не привела до помітної зміни функціонування часового механізму. На відміну від реакції на вплив короткочасної депривації, обидва механізми не виявили значущої чутливості до зміни положення тіла в просторі – принаймні в умовах правосторонньої ротації. Нечутливість динаміки зміни перспективи куба Неккера до положення тіла випробуваного скоріше за все свідчить про егоцентроване сприймання простору в даних експериментальних умовах, а не про однаковість досліджуваних механізмів.

Висновки. Результати експерименту дають підстави припустити, що відтворення часових інтервалів і процес зміни ракурсу бачення швидше за все спираються на два різних часових механізми. Ці механізми характеризуються різними параметрами функціонування і різною реакцією на перебування випробуваного в центрифугі. Механізм відтворення часових інтервалів має більш високу стабільність, тож очевидно, що безпосередня обробка часової інформації більш тонко організована, ніж сприймання подвійних стимулів. Часовий механізм, відповідальний за часову стабільність бачення однієї з перспектив подвійної фігури, характеризується більшою дисперсією.

Розбіжності між механізмами, які було знайдено в обох фазах спокою до і після вміщення випробуваного в центрифугу, зберігаються також і тоді, коли випробуваний перебуває в центрифугі. Обидва механізми не виявилися достатньо чутливими до зміни кута положення тіла в просторі відносно вертикалі. Утім, слід звернути увагу на досить різке зниження коефіцієнта варіативності для механізму утримання перспективи бачення подвійного стимулу в умовах сенсорної депривації. Зазначимо, що в центрифугі, на відміну від станів спокою 1 і 2, випробуваний перебував у темряві і тільки екран із стимулом мав окреме локальне освітлення. Тож усі можливі додаткові візуальні стимули, які мали місце у фазах спокою, були відсутні, коли випробуваний перебував у центрифугі. Можна припустити, що зменшення варіативності часового механізму, відповідального за формування певної перспективи бачення подвійної фігури, пов'язане з впливом додаткової інформації у візуальному полі. При цьому чим менше додаткової нерелевантної інформації перебуває в полі зору, тим стабільніше функціонує цей механізм. У свою чергу зазначене вирізняє його від механізму, що забезпечує відтворення часових інтервалів.

Отримана рівність середніх для обох механізмів може, але не мусить вказувати на наявність спільного первинного часового генератора, який забезпечує функціонування обох механізмів. Це може говорити про екологічну зумовленість інтервалу в 3 секунди, як це зазначає також Е. Пьоппель. Але при цьому збіг середніх може забезпечуватися різними механізмами для різних підсистем організму. Отже, можна стверджувати, що два різних механізми – для відтворення інтервалів і для утримання перспективи бачення подвійного стимулу – не можуть одночасно інтерпретуватися як основа переживання суб'єктивного теперішнього. Якщо один з них навіть і залучений у формування суб'єктивного теперішнього, то це автоматично має виключати безпосереднє залучення іншого. Тож очевидно, що не можна стверджувати, як це робить Е. Пьоппель, що зміна перспективи бачення куба Неккера маніфестує межу переживаного суб'єктивного теперішнього. Більш доцільно було б розглядати суб'єктивне теперішнє через аналіз потоку свідомості, в якому формується і проявляється досвід переживання теперішнього.

Література

1. Pöppel E. Time perception // R. H. Held, H. W. Leibowitz & H. L. Teuber (Eds.). Handbook of sensory physiology: – Berlin: Springer, 1978. – Vol. 3. Perception. – P. 713–729.
2. Pöppel E. Erlebte Zeit und die Zeit überhaupt: Ein Versuch der Integration // Schriftenreihe der Carl-Friedrich-von-Siemens-Stiftung Muenchen. – Oldenbourg: Die Zeit, 1983. – S. 369–382.
3. Pöppel E. Grenzen des Bewußtseins. Über Wirklichkeit und Welterfahrung. – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1985.
4. Pöppel E. (Hrsg.), Beckermann A. (Mitverf.). Gehirn und Bewusstsein. – Weinheim: VCH, 1989.

5. *Pöppel E.* Gegenwart – psychologisch gesehen // R. Wendorff (Hrsg.). Im Netz der Zeit. – Stuttgart: Hirzel, 1989. – S. 11–16.

6. *Pöppel E.* Zeitliche Organisation menschlichen Erlebens // Jahrbuch 1994 der Deutschen Akademie der Naturforscher Leopoldina (Halle/Saale), LEOPOLDINA (R. 3). – 1995. – № 40. – S. 313–320.

7. *Ruhnau E.* Zeit-Gestalt und Beobachter. Betrachtungen zum tertium datur des Bewußtseins // T. Metzinger (Hrsg.). Bewußtsein: Beiträge aus der Gegenwartsphilosophie. – Paderborn: Ferdinand Schoeningh, 1996. – S. 201–220.

8. *Pöppel E.* Grenzen des Bewußtseins. Wie kommen wir zur Zeit und wie entsteht Wirklichkeit? 3. Überarb. Aufl. – Frankfurt: Insel Verlag, 1997.

9. *Лосев А. Ф.* Античная философия истории. – СПб.: Алетейя, 2000. – Сер. Античная б-ка. Исследования.

10. *Drewermann E.* Zeitreisen – Reisezeit. – Olten und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag, 1994.

11. *Piaget J.* The Child's Construction of Reality. – London: Routledge and Kegan Paul, 1955.

12. *Wilkening F.* Children's knowledge about time, distance, and velocity interrelations // W. J. Friedman (Ed.). The developmental psychology of time. – New York: Academic Press, 1982. – P. 87–112.

13. *Wilkening F.* Integrating velocity, time, and distance information: A developmental study // Cognitive Psychology. – 1981. – Vol. 13. – P. 231–247.

14. *Wilkening F., Levin I., Druyan S.* Children's counting strategies for time quantification and integration // Developmental Psychology. – 1987. – № 23. – P. 823–831.

15. *Levin I., Wilkening F.* Measuring time via counting: Children's conceptions of time as a quantifiable dimension // I. Levin & D. Zakay (Eds.). Time and human cognition: A life-span perspective. – Amsterdam: North Holland, 1989. – P. 119–144.

16. *Levin I., Wilkening F., Dembo Y.* Development of time quantification: Integration and nonintegration of beginnings and endings in comparing durations // Child Development. – 1984. – № 55. – P. 2160–2172.

17. *Wilkening F., Martin C.* How to speed up to be in time: Action-judgment dissociations in children and adults // Swiss J. of Psychology. – 2004. – № 63. – P. 17–29.

18. *Фресс П., Пиаже Ж.* Экспериментальная психология. – Вып. 4. – М.: Прогресс, 1978.

19. *Schleidt M., Eibl-Eibesfeldt I., Pöppel E.* A universal constant in temporal segmentation of human short-term behavior // Naturwissenschaften. – 1987. – Vol. 74. – № 6. – P. 289–290.

20. *Полунін О. В.* Відтворення часових інтервалів: роль референтної пам'яті та її зв'язку з компаратором // Психологія і суспільство. – 2008. – № 1. – С. 143–150.

21. *Polunin O., Vitouch O.* Kontinuierliche Abschätzung der subjektiven Zeit. Eine experimentelle Methode zur Untersuchung des Zeiterlebens: Abstracts zum 41. Kongreß der Deutschen Gesellschaft für Psychologie (DGPs) in Dresden, Deutschland, 27.09 – 1.10.1998 [Diskettenfassung]. – Dresden: Institut für Allgemeine Psychologie der TU Dresden, 1998.

22. *Wearden J. H.* Applying the scalar timing model to human time psychology: Progress and challenges // Time and Mind II: Information Processing Perspectives / H. Helfrich (ed.). – 2004. – P. 21–40.

23. *Zimbardo P. G., Johnson R., Weber A.* Psychology. – 3-rd ed. – Boston: Allyn and Bacon, 2000.

24. Müller G. E. Über das Aubertsche Phänomen // Z. f. Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane. – 1916. – Vol. 49. – P. 110–246.

25. Vernon J., Marton Th., Peterson E. Sensory Deprivation and Hallucinations: What conditions of minimal or controlled sensory stimulation favor the generation of hallucinations? // Science. – 1961. – Vol. 133. – № 3467. – P. 1808–1812.

© Полунін О. В.

САМОЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

В. О. Васютинський

ЛІБЕРАЛЬНІ ЦІННОСТІ В МОТИВАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ САМОЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИ

Зміст ліберальних цінностей полягає в орієнтації на індивідуальну свободу й ініціативу та вільну конкуренцію. Вони виконують щонайважливішу мотиваційну функцію в процесі самоздійснення особи. За ознаками причетності або відчуженості від колективного дискурсу, схильності до його завершеності або мінливості, готовності домінувати або підпорядковуватися виділено чотири особистісні позиції: “відчуження”, “підпорядкування”, “домінування”, “творчість”. Кожна з них має своєрідне наповнення в трьох основних сферах соціального життя – бізнесі, політиці, моралі.

Ключові слова: ліберальні цінності, самоздійснення, дискурс, причетність, відчуженість, завершеність, мінливість, підпорядкування, домінування.

Содержание либеральных ценностей состоит в ориентации на индивидуальную свободу и инициативу и свободную конкуренцию. Они выполняют важнейшую мотивирующую функцию в процессе самоосуществления личности. По признакам причастности или отчужденности от коллективного дискурса, склонности к его неизменности или изменчивости, готовности доминировать либо подчиняться выделены четыре личностных позиции: “отчуждение”, “подчинение”, “доминирование”, “творчество”. Каждой из них присуще своеобразное наполнение в трех основных сферах социальной жизни – бизнесе, политике, морали.

Ключевые слова: либеральные ценности, самоосуществление, дискурс, причастность, отчуждение, неизменность, изменчивость, подчинение, доминирование.

The content of liberal values contains the orientation on the individual freedom and initiative as well as on free competition. They fulfill an extremely significant motivating function in a process of a person's self-realization. Personal positions have been divided into four by such indications as concerning to collective discourse or estrangement from it, a tendency to its standstill or changeability, readiness to dominate or subordinate. They are: “estrangement”, “subordination”, “domination”, and “creation”. Each of them has a unique fulfillment in three basic spheres of social life, such as business, politics and moral.

Key words: liberal values, self-realization, discourse, concern, estrangement, standstill, changeability, submission, domination.

Самоздійснення особи можна розуміти по-різному, проте психологічно найадекватнішим і найповнішим видається розуміння його як вільного творчого вибору, що робиться особою на її життєвому

шляху [1], як вибудовування цього шляху на основі послідовної низки або розгалуженої мережі життєво значущих виборів.

Мотивація такого процесу є надзвичайно складною й багаторівневою. Щонайменше можна говорити про поєднання мотивів особистісних, внутрішньоіндивідуальних, з одного боку, і соціально-психологічних, міжособово-комунікативних – із другого. Сукупність таких та багатьох інших спонукальних причин творить своєрідний мотиваційний простір самоздійснення особи.

Цей простір має свою структуру, ієрархію, а водночас існує та функціонує як певна суб'єктивна (і суб'єктна) цілісна сфера, у якій будь-яка структурність та ієрархічність завжди є лише відносними.

Самоздійснюючись, особа неодмінно має орієнтуватися на певну систему цінностей – як узятих, “запозичених” нею від оточення, так і вироблених самостійно в процесі саморозвитку. Цінності становлять важливий елемент мотиваційного простору і, залежно від ракурсу бачення, можуть трактуватися як його ядро або вершина.

Власне, цінності втілюють собою те, заради чого відбувається самоздійснення. Вони окреслюють бажаний, очікуваний, передбачуваний, планований тощо результат намагань і прагнень особи на її життєвому шляху.

Одним із психологічно насичених векторів руху життєвим шляхом є самовизначання особи в просторі між цінностями ліберального і соціального (просоціального) змісту. Другі символізують орієнтацію на взаємодію, спільну діяльність, перебування разом з іншими в соціальному контексті, колективістський та альтруїстичний характер самореалізації.

Проте з огляду на теперішній стан українського суспільства цікавішими і психологічно актуальнішими видаються цінності ліберальні – ті, що орієнтують особу на самостійну побудову власного життя, спонукають її ставати і бути якомога виразнішим суб'єктом самоздійснення.

Тривале перебування в умовах істотної безсуб'єктності, патерналістської опіки і тоталітарного тиску великою мірою позбавили наших громадян навіть самої потреби діяти активно, сміливо, самостійно, новаторськи, а головне – самотужки визначати зміст і цілі своєї діяльності.

Ліберальні цінності мають два (традиційні для психології) аспекти – особовий і міжособовий. В особовому аспекті має йтися про комплекс диспозиційних особистісних рис і властивостей, які спонукають особу і водночас дають їй змогу бути суб'єктною – ініціативною, відповідальною, самодостатньою і т. ін. Міжособовий аспект віддзеркалює здатність особи до безпосередньої, живої, спонтанної взаємодії, яка вимагає постійної саморегуляції, спроможності конкурувати, стверджуватися в середовищі, досягати успіху тощо. Саме в такій взаємодії найбільшою мірою, порівняно з іншими можливими варіантами, твориться спільний колективний контекст, а радше дискурс – як сукупність усіх сенсів і значень, які в ньому формуються, виявляються і функціонують.

Цей дискурс має характер такої собі колективної домовленості – спільної згоди вважати щось за щось: слова, міміку, жести, дії, учинки – за певні наповнені сенсом одиниці співіснування в інтерсуб'єктивному світі.

Маючи справу одні з одними, люди постійно відтворюють і творять дискурс, підпорядковуються йому і набувають щодо нього авторства, діють згідно з ним (набагато частіше) або всупереч йому (набагато рідше).

Діяти всупереч – означає не лише порушувати вже усталене, а й творити нове, своє, самочинне, оригінальне й неповторне. Інакше кажучи – робити свій внесок у спільний дискурс, наполягати на трансформації домовленого відповідно до власних потреб, намірів, оцінок.

Маючи безумовне відношення до дискурсу, особа як його суб'єкт (один із багатьох суб'єктів, елемент колективного суб'єкта) може відчувати і формувати в собі більшу чи меншу *причетність* до нього або, навпаки, *відчуженість* від нього. Стан відчуженості означає прагнення вийти з наявного дискурсу, уникнути його, відмежуватися від активної участі в його творенні, посісти щодо нього ізольовану або маргіальну позицію.

У такому разі простір для плекання ліберальних цінностей виявляється надто малим, орієнтація на них є мінімальною. Проте це не означає загалом відмову від ліберальних цінностей: відповідні мотиви можуть реалізовуватися в іншій сфері активності, в іншому дискурсивному просторі. Водночас певна відстороненість представників такої групи від наявного і загальновизнаного дає їм змогу порівняно активніше відгукуватися на ті чи ті новації та інновації, міняти погляди та уявлення, динамічно реагувати на зміни дискурсу.

Натомість у межах позиції причетності простежуються два інші параметри пов'язаності з дискурсом: це схильність домагатися його *завмерлості*, незмінності, сталості, з одного боку, або *мінливості* – із другого.

Тяга до “завмерлого” дискурсу має два варіанти – *домінування* і *підпорядкування*. Представники другого – це найчисленніша соціальна верства, носії прагнень дотримуватися наявного, виконувати належне, берегти усталене. Така позиція дуже часто є психологічно привабливою, бо дає певність і рівновагу, забезпечує комфорт, захищає від несподіванок.

Відповідно цінності ліберального змісту видаються зайвими, непотрібними, надмірними або й ворожими. Плекання їх мало б призводити до втрати набутого позитивного статусу, а тому викликає спротив і неприйняття багатьох (нерідко й більшості), різного роду солідарні дії громадян, спрямовані на захист соціально-психологічного статус-кво.

За варіантом домінування здебільшого стоїть трансформоване прагнення влади, яке щодо дискурсу виявляється в намаганні його “монополізувати”, у претензіях на посідання остаточної істини, на роль регулятора та експерта дискурсивних відношень і стосунків.

Для носіїв такої позиції ліберальні цінності становлять певну небезпеку, позаяк позбавляють можливості запевнити й утривалити власну перевагу над іншими суб'єктами спільного творення дискурсу, забезпечитися перед мінливостями долі, захиститися від можливої конкуренції тощо.

Проте в ситуаціях, коли якраз упродовження ліберальних цінностей дає певні переваги й вигоди в контексті соціальної взаємодії, посідачі домінантної позиції можуть виявитися їхніми палкими прихиль-

никами. У такому разі власне цінності відіграють роль засобу владного самоствердження, а не достеменних особистісних орієнтирів.

На полюсі мінливості дискурсу перебувають ті учасники соціальної взаємодії, яким найбільше властиво уникати сталості й постійності, визначеності й незмінності. Наполегливий пошук нового – вражень, ситуацій, проблем, дій – стає для них і звичним, і привабливим способом регулювання відносин із середовищем. Їм менше або й зовсім не властиві страхи перед незнаним: навпаки, невідомість спокушає і збуджує. Вони схильні не лише творити власні схеми світобачення, а й утілювати їх у життя, спрямовувати зусилля на перетворення дійсності.

Проте чи не головна особливість таких людей полягає в такому собі “призначенні” їхньої суб’єктності: вона існує для того, щоб особа творила саму себе, творила свою особистість, внутрішній світ, а водночас і референтне оточення, торувала життєвий шлях саме так, як цього хоче вона сама.

Процес такого самоздійснення, зорієнтованого на ліберальні цінності, не просто має багато спільного з творчістю в широкому розумінні – це великою мірою і є сама творчість. Здійснювати себе означає по-новому визначатися в системі стосунків і ставлень, а ще більше – у сфері самооцінки і самоставлення.

Таким чином, за ознакою відношення і ставлення особи до ліберальних цінностей доречно виділити чотири типи: “відчужений”, “підпорядкований”, “домінантний” і “творчий”.

Спробуймо конкретніше проаналізувати, як мотивуються та реалізуються відповідні постави носіїв кожного типу в трьох основних сферах колективного буття людей – бізнесі, політиці, моралі.

Сфера *бізнесу* самою своєю природою передбачає торжество ліберальних норм і цінностей. Поряд із багатьма іншими складовими успішний бізнес ґрунтується на особистісному завязтті, заповязтливості, які трансформуються в підприємливість у процесі виконання активної економічної діяльності.

Відомо, що в бізнесі всі його учасники не можуть бути однаково та одночасно успішними. Неминучими є перемоги одних і поразки інших. Відтак бізнес стає сферою жорсткої постійної конкуренції, де має вигравати сильніший, кмітливіший, активніший, підприємливіший. “Чистому” бізнесові не властиво зупинятися перед моральними обмеженнями або поважати політичного приписи. Його метою є конкретна максимальна вигода, а в широкому соціальному контексті – розвиток матеріальної цивілізації, зорієнтованої на задоволення якнайрозмаїтіших потреб людей.

Ліберальні цінності – індивідуальна свобода та ініціатива і вільна конкуренція – саме в бізнесі дістають найкращу нагоду для свого втілення. Проте вся історія людства показує, що плекання ліберальних цінностей у бізнесі дає виразну перевагу і забезпечує успіх тільки невеликої частини громадян – на рівні кількох відсотків.

Наше малодосвідчене в бізнесовому відношенні суспільство на рівні масових уявлень орієнтується на більш видимі сторони підприємницької діяльності – матеріальний успіх та моральний релятивізм. Натомість набагато менше цікавості виявляється до виснажливої праці і постійних ризиків.

“Відчужена” щодо ліберальних цінностей позиція у сфері бізнесу виражається в намаганні уникати власне економічної конкуренції, обходити ситуації, у яких може проявитися власна некомпетентність, неспроможність. Діє острах перед конкуренцією, у якій особа ризикує виявити свою безпорадність, намагання знайти нішу для більш спокійного, поміркованого, урівноваженого життя з бодай мінімальними, але гарантованими прибутками.

Носіям “підпорядкованої” позиції властиво залучатися до бізнесової діяльності пасивно, претендуючи на роль виконавців, рядових працівників, “заробітчан”. Такі особи схильні отримувати і виконувати роботу, яка дає їм можливість заробляти, але без виявляння власної ініціативи. Такого роду діяльність здебільшого не викликає відчутного ентузіазму. Більш чи менш виразне мотиваційне збудження виникає в разі можливості заробити більше, швидше, додатково, але заробити не завдяки власній підприємливості, а наданій або виниклій можливості.

“Домінантна” позиція характеризується прагненням досягти успіху в бізнесовій сфері через долаання труднощів та здобуття переваги над конкурентами. Проте своєрідним ідеалом такої перемоги є досягнення стану тривалої або постійної переваги в певній сфері, намагання забезпечитися від можливих зазіхань із боку конкурентів, зробити своє домінування незаперечним і безсумнівним, зберегти посталі пропорції та співвідношення.

Схоже, що в основі такої позиції лежить страх перед можливістю виявитися неспроможним у конкуренції, перед відкритою боротьбою за домінування. Натомість утвердження в домінантному статусі дає почуття власної вищості, реалізованості, самоцінності.

“Творча” позиція притаманна талановитим, “природженим” бізнесменам. Це особи, у мотиваційній ієрархії яких домінує не прибуток як такий, а сама можливість виконання нестандартної, небанальної, складної й ризикованої діяльності, де отриманий зиск стає мірилом вкладених зусиль, намірів, творчих потенцій. Такі особи не бояться ризику чи конкуренції. Навпаки, і ризик, і конкуренція додають їм наснаги, творчо збуджують, спонукають до пошуку дедалі новіших прийомів і засобів розвитку своєї справи. Нещодавно опанована сфера, де вони були успішними, незабаром стає нецікавою, утрачає привабливість, вони йдуть далі і намагаються не зупинятися не так через острах перед конкуренцією, як через власну налаштованість на розвиток і зміну.

Бізнес визнає право сильного. Необмежена реалізація такого права мала б спричинити вічний безлад у суспільстві. Тому суспільство реагує на таку потенційну можливість конструюванням політики як специфічної сфери суспільного життя.

Центральним питанням політики є питання про владу. Влада впорядковує суспільне буття, вибудовує соціальну ієрархію, утримує соціальну організацію, і в такому широкому значенні політика означає структурування соціального життя, координацію дій громадян та соціальних груп.

У такому політизованому суспільстві, як наше політика набуває вигляду такої собі демонічної сили, що проникає в усі сфери не лише колективного, а й індивідуального життя, утягує в себе громадян, підпорядковує собі їхні інтереси й прагнення. Проте й у більш стабільних сус-

пільствах політика виконує не менш важливі соціальні функції. Інша річ, що там суспільство є більш усталеним і структурованим, його складові “притерлися” одні до одних, функції досить чітко розподілено, процес приходу до влади тої чи тої політичної сили істотно відрегульовано.

Загалом же політика має сенс як сфера соціальної самоорганізації, спрямована, зокрема, на обмеження надто самочинних сил та ірраціональних тенденцій. У цьому відношенні вона обмежує апетити бізнесу, заводить його в більш-менш контрольовані межі.

Ліберальні цінності в політиці означають свободу продукування і пропонування власних оригінальних ідей, вільний обмін думками, взаємний конкурентний вплив суб’єктів політичного життя, дотримання традиційних політичних свобод і прав людини.

“Відчужена” від політики позиція полягає в намаганнях уникати конкуренції ідей. Потреба постійно вибирати між різними ідеологіями, визначитися щодо політичних подій відлякує її носіїв, обтяжує їх, порушує досягнутий комфорт у вигляді внутрішньої рівноваги. Такі особи здебільшого уникають участі в політичному житті, нехтують інформацію політичного змісту, намагаються реалізовуватися у сферах, далеких від політики.

“Підпорядкованим” особам властиві пасивне залучення та пасивний інтерес до політики. Вони орієнтуються на певні політичні сили, ангажуються до кола їхніх прихильників, беруть участь у масових заходах, свідомо голосують на виборах, реагують на важливі події обговореннями і дискусіями.

“Домінантна” позиція безпосередньо виявляється в прагненні здобути політичну владу (на різних рівнях – загальнодержавному, регіональному, місцевому). Процес здобування влади з їхнього боку характеризується намаганнями отримати безумовну перевагу над політичними опонентами, знесилити або скомпрометувати їх. Влада стає для них самоціллю, своєрідним символом власної спроможності, вищості, повноцінності. Така активність і спрямованість є, можливо, щонайочевиднішим виявом прагнення влади в адлерівському розумінні [2].

“Творчий” підхід до влади більшою мірою означає здобуття її як засобу для втілення ідей у життя, як “влади для”, а не “над” [3; 4]. Влада трактується як додаткова, а може, й основна можливість творчого перерформатування дійсності. Та й сам процес здобування влади набуває творчого змісту, стає цікавою, захопливою грою намірів, умінь і дій.

Історія позитивно оцінила переважно не тих політичних діячів, які робили ставку на брутальну силу, а тих, які політику “творили”, мали власне бачення перспектив розвитку суспільства і були спроможними захопити цим баченням широкі верстви, організувати їх, очолити, опанувати суспільну свідомість своїми ідеями.

Сфера *моралі* істотною чином протистоїть і бізнесові, і політиці. Схоже, що це протистояння найбільшою мірою відбувається саме шляхом заперечення або обмеження ліберальних цінностей, які особливо важко припасовуються до норм повсякденної масової моралі.

Позиція “відчуження” від ліберальних цінностей має активувати у свідомості громадян такі цінності неліберального змісту, як співчуття до слабких, альтруїзм, готовність до самопожертви тощо.

Для представників “підпорядкованої” позиції насамперед увиразнюються такі моральні неліберальні характеристики, як рівність і соціальна справедливість (у традиційному розумінні – коли якість життя особи не залежить навпрямки від її індивідуального внеску в матеріальний чи організаційний розвиток соціуму).

Представники “домінантного” типу можуть знаходити моральне виправдання своїх дій у таких чеснотах, як працьовитість і відповідальність, що цілком уписуються в контекст ліберальних цінностей. Працьовитість виправдовує їхні вищі від пересічних досягнення й здобутки, а відповідальність забезпечує моральне підґрунтя для займаного владного статусу.

Психологічно складнішим є визначення позицій щодо ліберальних цінностей осіб, схильних до творчого самоздійснення. Для стану творчого піднесення і процесу перетворення дійсності моральні норми часто-густо виявляються неістотними. Здебільшого порушувати їх не обов’язково, але й дотримувати – також ніби зайве та обтяжливо, позбавлено сенсу.

І тут виходимо на відому проблему доцільності морально-етичного обмеження творчості – наукової, мистецької тощо. Загальносхваленого, єдино правильного рішення тут немає. Можна погодитися з тим, що цю проблему в кожному конкретному випадку має розв’язувати сам творець, автор, суб’єкт самоздійснення, не забуваючи, утім, про те, що результати його діяльності раніше чи пізніше, більшою чи меншою мірою діставатимуть морально-етичну оцінку з боку оточення, соціуму.

Отже, ліберальні цінності в процесі самоздійснення особи можуть і повинні відігравати щонайважливішу мотиваційну функцію, спонукати її до активного самовизначення в різних сферах буття, правити їй за орієнтири утвердження власної суб’єктності. А водночас надмірне плекання їх породжує небезпеки соціальної дезадаптації, виникнення й загострення міжособових конфліктів і непорозумінь. Відтак доконечним виявляється формування специфічного колективного та індивідуального досвіду втілення в життя ліберальних цінностей в оптимальних масштабах і пропорціях.

Література

1. Адлер А. Наука жить. – К.: Port-Royal, 1997.
2. Болл Т. Власть // Политич. исслед. – 1993. – № 5. – С. 36–42.
3. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003.
4. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: Прогресс, 1990.

© Васютинський В. О.

АНСАМБЛІ СИТУАТИВНИХ ЧИННИКІВ ЯК СКЛАДОВА ЖИТТЄВОЇ СИТУАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Розглядається комплекс проблем, пов'язаних з осмисленням людиною життєвої ситуації, яку вона переживає. Аналізуються ситуативні чинники актуалізації, осмислення та інтерпретації суб'єктом свого особистого досвіду. Вводиться поняття “ансамблю” ситуативних чинників.

Ключові слова: життєва ситуація, інтерпретація, індивідуальний досвід, ситуативний чинник, осмислення ситуації, текст ситуації, психологічна герменевтика.

Рассматривается комплекс проблем, связанных с осмыслением человеком жизненной ситуации, переживаемой им. Анализируются ситуативные факторы актуализации, осмысления и интерпретации субъектом своего личного опыта. Вводится понятие “ансамбля” ситуативных факторов.

Ключевые слова: жизненная ситуация, интерпретация, индивидуальный опыт, ситуативный фактор, осмысление ситуации, текст ситуации, психологическая герменевтика.

The complex of problems connected with understanding by a person his own actual life situation is discussed. Situation factors of the actualization and interpretation of his own individual experience are analyzed. The notion “ensemble of situative factors” is proposed.

Key words: life situation, interpretation, individual experience, situation factor, understanding the situation, text of the situation, psychological hermeneutics.

Проблема. Актуальність дослідження ситуативних чинників як складової життєвої ситуації особистості визначається послідовним втіленням у сучасну наукову практику методологічного принципу дослідження об'єкта в контексті: “...психологічна допомога стає посправжньому ефективною лише тоді, коли людина сприймається у всій її цілісності, у її власному життєвому світі, у реальному контексті її конкретних життєвих обставин” [1, с. 4]. Мозаїка життєвих обставин людини структурується в конкретні життєві ситуації. Згідно з принципом ситуаціонізму К. Левіна [2], соціальний контекст будить до життя потужні сили, що стимулюють або обмежують поведінку. Саме тому дослідження специфічної природи конкретної ситуації є передумовою розуміння чинників, що детермінують поведінку.

У центрі нашої уваги була проблема розуміння та інтерпретації людиною життєвої ситуації, яку вона переживає, зокрема визначення ситуативних чинників розуміння та інтерпретації власного досвіду, оскільки розуміння та інтерпретація ситуації безпосередньо пов'язані із залученням досвіду людини і впливом осмислення ситуації на досвід.

Мета статті: показати, що розуміння людиною конкретної життєвої ситуації супроводжується переосмисленням нею власного досвіду в контексті ситуації і визначається певним ансамблем ситуативних чинників.

Життєву ситуацію, яку переживає індивід у певний момент часу і в якій він вимушений діяти, можна розглядати як “текст”, що має бути сприйнятий, осмислений і інтерпретований індивідом, а результат осмислення може бути, у свою чергу, текстуалізований і наративізований. Відповідно до цього доцільно й актуально розглядати всю сукупність проблем, пов'язаних як з інтерпретацією індивідом конкретної життєвої ситуації, так і з переосмисленням ним власного досвіду в контексті ситуації, у парадигмі психологічної герменевтики [3].

Ситуація – міждисциплінарна категорія. У психологічних дисциплінах (соціальна психологія, психологічна герменевтика) ситуацію розглядають як психологічну ситуацію суб'єкта [4–9]. Ситуація в такому розумінні – це конкретний, обмежений у психологічному часі-просторі істотними для індивіда віхами відрізок життя індивіда в його власній інтерпретації. Основні координати ситуації щодо суб'єкта: конкретний час + конкретний простір + задіяне у взаємодію із суб'єктом оточення + внутрішній стан суб'єкта + тип діяльності + актуалізований ситуацією індивідуальний досвід [10].

Аналіз емпіричного матеріалу базувався на послідовно ситуаційному підході: кожна конкретна ситуація розглядалася як ланка в ланцюжку ситуацій. Під кутом зору розроблених нами критеріїв аналізувалися ситуації, що виникають навколо купівлі-продажу нерухомості, а також деякі інші типові життєві ситуації.

За результатами проведеного нами теоретичного й емпіричного дослідження було виділено такі класи ситуативних чинників розуміння та інтерпретації суб'єктом власного досвіду [5; 9–14]:

1) *особистісні* – власне психологічні, індивідуально чи навіть “індивідуальнісно” обумовлені. У чинників цього класу стан суб'єкта чи його індивідуальнісні особливості “провокують” чи навіть детермінують переосмислення досвіду. Це ситуативні чинники різного плану – рефлексивного, диспозиційного, емоційного, наявність у суб'єкта певних звичок та антиципуючого досвіду;

2) *власне ситуаційні* – “зовнішні” щодо індивіда. У чинників цього типу переосмислення досвіду відбувається через наявність певного компонента чи їх сукупності у структурі ситуації або ж через відсутність певних нормоутворювальних обставин. Ситуативні чинники цього класу – “ситуаційні” – діють у ситуаціях відповідного типу. Це ситуаційні чинники адаптаційного плану: “важкість” (екстремальність) ситуації, новизна ситуації, травмуючий чинник у ситуації; ситуаційні чинники когнітивного плану: наявність у структурі ситуації завдання, наявність вибору, креативні ситуації; ситуаційні чинники інтерпретаційного плану: наявність інтерпретаційного компонента в структурі ситуації; потреба інтерпретації незрозумі-

лого явища; вимушена самотність, брак діяльності або контактів у суб'єкта, відсутність актуального завдання; зустріч із чужим досвідом, чужим зразком перебування в аналогічній ситуації, консультування з експертом, наявність співрозмовника (діалог, що ініціює в одного чи обох співрозмовників процес переосмислення досвіду); сприятливе емоційне тло ситуації: “атмосфера довірчого спілкування”, чинник неуспіху, отримання суб'єктом негативної інформації (негативність новизни).

Розподіл на класи є дещо умовним. Раніше [9] було показано, що “зовнішньої” ситуації як такої не існує для суб'єкта, він живе завжди у своїй “внутрішній”, психологічній, ситуації, яка є його суб'єктивним відображенням зовнішньої ситуації. Розподіл ситуативних чинників на особистісні і ситуаційні відображає просто перевагу однієї площини над іншою, суб'єктивну акцентуацію однієї із цих двох складових єдиної психологічної ситуації. Дійсно індивідуальні особливості суб'єкта не обов'язково “спрацьовують” у всіх без винятку ситуаціях: певні ситуації ніби “запускаються” певними індивідуальнісними чинниками, але і тут залежність досить тонка, і наявність у контексті ситуації ще якогось компонента може докорінно змінити дію особистісного чинника. Так само і власне ситуаційні чинники значною мірою залежать від особистісних особливостей суб'єкта, адже в тій самій ситуації один суб'єкт вбачає завдання, а інший ні. Більше того – стан суб'єкта (наприклад, закоханість, засмученість, тяжка хвороба тощо) може так змінити сприйняття, що ситуаційні детермінанти ніби перестають існувати. Можна висунути гіпотезу, що насправді кожного разу *детермінація процесу розуміння та інтерпретації суб'єктом свого досвіду в конкретній життєвій ситуації забезпечується одноразовим ансамблем чинників*, серед яких і такі швидкоплинні речі, як стан суб'єкта, його настрій, самопочуття в даний момент часу, нещодавні враження від почутого, прочитаного, побаченого тощо. Більше того, сама наявність власне ситуаційного чинника не є абсолютно об'єктивною рисою ситуації, адже той самий емоційний стан суб'єкта може завадити його сприйняттю і ситуаційний чинник залишиться несприйнятим, непобаченим.

Деякі ситуативні чинники сприяють виникненню самої потреби в осмисленні та інтерпретації власного досвіду – *ініціюють осмислення і переосмислення досвіду (чинники причини осмислення)*, а інші *сприяють* цим процесам у перебігу ситуації (чинники *сприяння* осмисленню чи *супроводу* осмислення). Здебільшого чинники причини переосмислення досвіду – це власне ситуаційні чинники, а чинники сприяння чи супроводу – це особистісні чинники.

Викремлення ситуативних чинників демонструє, наскільки переплітаються можливості різних чинників, як залежить дія кожного з них від одночасної наявності і задіяності інших чинників. Аналіз конкретних життєвих ситуацій дав змогу виділити деякі сукупності діючих одноментно й одностанно ситуативних чинників, що утворюють усталені групи – *ансамблі*, які відтворюються у великій кількості ситуацій, наприклад: “*ситуативні чинники адаптаційного плану*” + “*наявність*

часу” + “стрес” +... або: “відсутність діяльності або контактів у суб’єкта” + “уміння, звичка і потреба текстуалізувати та інтерпретувати свій досвід (навички наративізації і текстуалізації)” +... тощо.

Проведений аналіз свідчить, що в ансамблі ситуативних чинників існує певна ієрархія: як правило, один з компонентів ансамблю грає роль домінуючого чинника, а інші природним чином групуються у дві множини – внутрішньосуб’єктивні умови та зовнішньоситуаційні обставини. У кожному ансамблі можна виділити також обов’язкові чинники – “постійні супутники” та факультативні – “тимчасові”. Типологію ансамблів логічніше будувати, спираючись на домінуючі чинники.

Проаналізуємо деякі поширені ансамблі ситуативних чинників і деякі ситуації, у яких наявні ансамблі.

I. Ансамбль ситуативних чинників, домінуючим чинником у якому є бездіяльність:

– *бездіяльність, самотність*, або відсутність діяльності та/або контактів у суб’єкта, означає тимчасову (або, на жаль, постійну) вимушену виключеність із звичної стереотипної діяльності, з повторюваного кожного дня “бігу по життю”. Це може бути перебування в довгій черзі, поїздка в транспорті, безсоння, хвороба тощо. Коли, за яких додаткових умов цей чинник провокує процес переосмислення особистого досвіду? Обов’язковими внутрішньосуб’єктивними умовами при цьому є два чинники:

– *рефлексивність*, увага до себе, схильність зазирати в себе, аналізувати себе – *око, звернуте на себе*;

– *навички інтерпретації, текстуалізації та наративізації* – уміння, звичка і потреба текстуалізувати та інтерпретувати свій досвід.

Чинник *наявність часу* є обов’язковою умовою, він міститься майже в усіх ансамблях і забезпечує принципову можливість sukcesивного, а не симультанного розгортання процесу осмислення особистого досвіду. З обов’язкових зовнішніх умов перш за все приєднуються:

– *відсутність актуального завдання*, бо якщо є нав’язливе завдання в голові, воно, як правило, відіграє роль домінуючого чинника в будь-якому ансамблі. Бажана також:

– *самотність* (бо навіть випадковий супутник по черзі чи по купе здатен відволікти і тим самим зруйнувати солодку заглибленість у себе). Тут ми не говоримо про “запуск” процесу переосмислення саме діалогом, бо це вже інший ансамбль, з іншими механізмами “запуску” процесу осмислення власного досвіду.

II. Проаналізуємо ансамбль чинників, що утворюється навколо домінуючого чинника “*наявність у структурі ситуації завдання*”, який може цікаво доповнюватися і взаємодіяти з різними чинниками з групи “*наявність співрозмовника (чинник провокуючого діалогу)*”. Чинник наявності актуального завдання може бути обов’язковим у якійсь конкретній ситуації; багато завданневих ситуацій мають такий

діалоговий супровід, який відіграє суттєву роль у прийнятті суб'єктом тактичних і стратегічних рішень. Це може бути:

– *експерт*, і тоді матиме місце ситуація консультації з експертом, “примірювання” на себе чужого досвіду вирішення аналогічного завдання;

– власне *співрозмовник*, який може бути як обов'язковим компонентом ситуації (подруга, який усе повіряється; психотерапевт; людина з близького кола – авторитет для суб'єкта, реакція якого на розвиток своєї завданнєвої ситуації відслідковується і приймається до уваги: “А Марія Олексіївна вважає, що...”; “жилетка” – людина, функція якої – просто вислуховувати все, що з приводу даної конкретної проблеми турбує суб'єкта), а може бути абсолютно випадковим (згадаємо часто згадувану ситуацію несподіваної для самого суб'єкта відвертості в купе поїзда). Є і такий різновид цього варіанта ансамблю, коли людина налаштована “проговорювати” свою ситуацію з наявним завданням чи проблемою зі всіма, хто готовий слухати. Усім знайомі випадки, коли незнайомиць несподівано звертається в місцях загального користування (транспорт, лікарні, приймальні, усялякі громадські місця з чергами в присутні години тощо) нібито до всіх і ні до кого конкретно з монологом про “наболіле”, чекаючи і не чекаючи відповіді (зрозуміло, що така поведінка не зовсім вписується в загальноприйнятні норми і сам факт її виявлення має діагностичний характер; мабуть, у більшості випадків такий монолог не свідчить безпосередньо про заглиблення в себе і пошук відповідей на свої наболілі питання, а просто є звичною формою поведінки суб'єктів певного типу). Досить часто трапляється такий різновид ансамблю: немолоді люди звертаються до сусідів по транспорту (як правило, до своїх незнайомих ровесників) уже не з монологом, а із питанням про своє (“наболіле”) як до випадкового експерта. Цікаво, що в таких ситуаціях роль цього випадкового відповідача теж достатньо усталена написаними соціальними нормами: якщо той, хто запитує, на вигляд не божевільний і не занепалий маргінал, прийнято змістовно відповідати, а не відсахнутися від неочікуваного і, можливо, небажаного діалогу;

– *віртуальний співрозмовник* в інтернеті (не обов'язково у чаті, це може бути і просто читання потрібних текстів: звернення до інтернету зі своєю проблемою, а тим більше із завданням стає все більш поширеним засобом розв'язання своїх проблем);

– *доповідач* – специфічний різновид експерта, з яким у суб'єкта не діалог (в усякому разі під час доповіді), а лише сприйняття монологу доповідача. Науковим працівникам добре знайомий феномен “роздумів”, розмірковувань під чужою доповіддю як під проважучий акомпанемент. Чудові мелодії інколи народжуються! Зауважимо, що для цього варіанта ансамблю обов'язковим додатком є чинник:

– *творчі настановлення суб'єкта*, який сам домінує в парі з обов'язковим додатком:

– *увага до свого внутрішнього стану*, що передбачає звичне усвідомлення (краще сказати “усвідомлювання” – з континуальним смислом) себе як об’єкта усвідомлення. Таку ж функцію щодо суб’єкта виконують випадково “підслухані” розмови інших людей, якщо вони містять важливу для розв’язання проблеми суб’єкта інформацію. Це той випадок, про який говорять: якщо мати завдання в голові, сам світ тобі підкаже відповідь.

Нагадаємо, що “обов’язковість” тут скрізь визначається цільовим чинником утворення ансамблю: за обов’язкової наявності яких компонентів психологічної ситуації суб’єкта може ініціюватися процес інтерпретації і осмислення ним свого досвіду.

III. Приклад ще однієї нерозривної зв’язки – ансамбль, побудований на домінуючому чиннику “*вміння і звичка текстуалізувати та інтерпретувати*”:

– *уміння і звичка текстуалізувати та інтерпретувати*;

– *рефлексивність*, схильність до рефлексії, увага до свого внутрішнього стану, свого внутрішнього світу, звичка заглядати в себе та екстеріоризувати себе;

– *наявність часу*;

– *самотність*.

Ця ланка є практично обов’язковим компонентом будь-якого ансамблю ситуативних чинників.

IV. *Ситуація травми чи кризи*, що “шокує” особу, – максимально сильний, у певному смислі “абсолютний” ситуативний чинник, достатньою мірою незалежний, його дію важко дезавуувати. Виступає завжди в ансамблі з чинниками:

– *стрес*, стан афекту;

– *наявність часу*.

Близькі за конструкцією ансамблі з домінуючими ситуативними чинниками “*важка ситуація*” та іншими ситуативними чинниками адаптаційного плану.

V. *Ситуація психологічного консультування*. Для цієї поширеної ситуації характерний такий ансамбль ситуативних чинників:

– *наявність у структурі ситуації завдання* (нагадаємо, що ситуація – це психологічна ситуація суб’єкта!);

– *ситуативні чинники адаптаційного плану* – частіше за все весь комплекс:

– *важкість (екстремальність) ситуації*;

– *новизна ситуації*;

– *травмуючий фактор у ситуації*;

– *наявність інтерпретативного компонента в структурі ситуації*;

– *потреба інтерпретації незрозумілого явища*;

– *наявність часу*;

– *консультування з експертом*;

– *наявність співрозмовника (провокуючий діалог)*;

– *емоційне тло ситуації – атмосфера довірчого спілкування*;

– потреба, необхідність, що потроху переростає у “вміння і звичку текстуалізувати та інтерпретувати” свій досвід (навички наративізації і текстуалізації) – індукуються психологом-консультантом.

Дослідження ансамблів ситуативних чинників в межах цієї роботи тільки започатковане. Продовження мислиться в напрямку побудови типології ансамблів ситуативних чинників і розкриття механізмів їх взаємодії.

Висновки. Провідними механізмами впливу ситуативних чинників на процеси переосмислення особистого досвіду суб’єктом слід вважати: для особистісних – формування і заохочення схильності особистості до процесу переосмислення досвіду, узвичаєння цього процесу, звуження можливостей діяти і відволікатися на інші види діяльності під впливом сильної емоції, пробудження креативних можливостей особистості; для ситуаційних – утворення могутньої детермінанти чи сильної мотивації за умови відсутності достатніх зовнішніх засобів та умов для досягнення бажаного; вимушене звернення до свого досвіду, зокрема до його глибинних (наприклад, семіотичних) пластів, й актуалізація певної його частини; найвагомішим компонентом при цьому є зупинка свідомості, зосереджений і розтягнутий у часі погляд на дещо, що вимагає осмислення чи має бути пережито; резонансна актуалізація досвіду як реакція на осмислення чужого досвіду; сприятлива для резонансної актуалізації досвіду атмосфера при спілкуванні.

Література

1. *Титаренко Т. М.* Потенціал подолання складних життєвих обставин // *Наук. студ. із соц. та політ. психології*: 36. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2006. – Вип. 13(16). – С. 3–13.

2. *Lewin K.* Principles of Topological Psychology. – New York; London, McGraw Hill, 1936. – P. 9–13.

3. Проблеми психологічної герменевтики: Монографія / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2004. – 276 с.

4. *Чепелева Н. В.* Життєва ситуація особистості // *Основи практичної психології* / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.: Підручник. – К.: Либідь, 1999. – С. 112–135.

5. *Зарецька О. О.* Розуміння та інтерпретація конкретних життєвих ситуацій // *Проблеми психологічної герменевтики: Монографія* / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2004. – С. 224–254.

6. *Magnusson D.* Wanted: A Psychology of Situations // *Toward a Psychology of Situations: An Interactional Perspective*. – New Jersey: Hillsdale, 1981. – P. 13–21.

7. Психология социальных ситуаций / Сост. и общ. ред. Н. В. Гришиной. – СПб.: Питер, 2001. – 416 с.

8. *Росс Л., Нисбетт Р.* Человек и ситуация. Уроки социальной психологии / Пер. с англ. В. В. Румынского; Под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 429 с.

9. *Зарецкая О. А.* Ситуативные факторы понимания и интерпретации личного опыта (к постановке проблемы) // *Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика* / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2005. – Т. 2. – Вип. 3. – С. 90–105.

10. Зарецька О. О. Ситуативні чинники розуміння особистого досвіду (методологічні аспекти) // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2006. – Т. 2. – Вип. 4. – С. 58–70.

11. Зарецька О. О. Особливості сприйняття суб'єктом ситуації: підхід з позицій психологічної герменевтики // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. акад. С. Д. Максименка: В 4-х т. – К.: Главник, 2005. – Вип. 26. – Т. 2. – С. 119–122.

12. Зарецька О. О. Осмислення досвіду в контексті осмислення ситуації: методологічні аспекти // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. “Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність” (До 80-річчя від дня народж. фундатора вітчизн. істор.-психол. науки В. А. Роменця), 22 трав. 2006 р., Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Либідь, 2006. – С. 50–54.

13. Зарецька О. О. Про деякі ситуативні фактори ресоціалізації особистості в сучасних умовах // Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2006. – Т. VIII. – Вип. 1. – С. 130–137.

14. Зарецька О. О. Ситуативні чинники інтерпретації особистого досвіду // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2006. – Вип. 13(16). – С. 50–61.

© Зарецька О. О.

О. М. Кочубейник

АВТЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В ДІАПАЗОНІ “АВТОНОМІЯ – ІНТЕРСУБ'ЄКТНІСТЬ”

Висвітлено зміни, що відбуваються в екзистенційному проекті особистості при переході до постмодерну. Показано, що деконструкція установлених символів, за якими вибудовується ідентичність (а саме: автономія та інтерсуб'єктність), не позначається аж так кардинально на автентичності. Остання тлумачиться як така, що має витoki в скінченності екзистенції, а тому залишається поза будь-якими впливами інтерпретації.

Ключові слова: постмодерн, рефлексивний проект, ідентичність, автентичність.

Освещены изменения, происходящие в экзистенциальном проекте личности при переходе к постмодерну. Показано, что деконструкция устойчивых символов, в диапазоне которых выстраивается идентичность (а именно: автономия и интерсубъектность), не сказывается таким кардинальным образом на автентичности. Последняя истолковывается как имеющая истоки в конечности экзистенции, а потому пребывает вне каких бы то ни было влияний интерпретации.

Ключевые слова: постмодерн, рефлексивный проект, идентичность, автентичность.

Changes which occur in the existential project of a person at the transition to a postmodern are analyzed. The article describes, that a deconstruction

of symbols, which build identity (namely: the autonomy and intersubjectness), do not influence on authenticity of a person essentially. Authenticity is considered as a phenomenon which has sources in existence finiteness that is why it avoids any influences of interpretations.

Key words: postmodern, the reflective project, identity, authenticity.

Проблема. Протягом другої половини ХХ ст. в економічно розвинених країнах поступово відбувся перехід до тієї особливої форми існування суспільства, що осмислюється як “інформаційне суспільство”, “століття інформації” або “постіндустріальна ера”. Е. Тоффлер означив цей перехід як “третю хвилю”, підкресливши, що в остаточному підсумку “вона буде такою ж мірою логічною й послідовною, як і дві попередні хвилі в людській історії: перехід від полювання й збирання до землеробства, і далі – перехід від землеробства до промислового виробництва” [1, с. 12].

Суспільство, що базується на інформації, має наслідком зростання свободи, передусім свободи вибору: будь то свобода вибору кабельних каналів, дешевих торгових центрів чи друзів в інтернеті. Звичайно, переваги інформаційного суспільства очевидні, але чи всі його наслідки мають такий безумовно позитивний характер? Ф. Фукуяма, аналізуючи особливості інформаційного суспільства, перераховуючи численні зрушення, що відбулися в технологічній, економічній, культурній сферах, проте, наголошує насамперед на тому, що “характер участі людей у житті один одного також змінився. Хоч даних, котрі підтверджували б, що люди стали менше спілкуватися, немає, взаємні зв’язки між людьми стають менш постійними, що накладає менше зобов’язань і передбачає меншу кількість учасників” [2, с. 13]. Останнє, на думку аналітика, і призвело до “великого розриву” із соціальними цінностями, що панували в суспільстві індустріального століття в середині ХХ ст., і зменшення у зв’язку із цим соціального капіталу суспільства. Крім того, зазначає Фукуяма, у межах багатьох культур відбувається зрушення до полюсу індивідуалізму та автономії їхніх членів, руйнація зв’язків, що існували між людьми до початку процесів глобалізації.

Мета статті: визначити, якою мірою зрушення, що відбуваються в інформаційному суспільстві з огляду на зміну співвідношення між автономією та інтерсуб’єктивністю, позначаються на такому феномені екзистенції людини, як автентичність.

Основна проблема, пов’язана із цими зрушеннями, полягає не в тому, щоб з’ясувати, чи мають вони культурне підґрунтя (вони очевидно його мають), а в тому, як пояснити момент і швидкість трансформацій, які наразі відбуваються. Саме тому наприкінці минулого сторіччя в гуманітарному мисленні оформилася проблематика постмодерну. По суті, її оформлення було спричинене усвідомленням того факту, що зміни останньої чверті ХХ ст. мають настільки радикальний і новаторський характер, що розуміння їхньої природи і їхньої нової якості потребує створення нової поняттєвості: “криза легітимації”, “смерть суб’єкта”,

“мовчазна більшість”, “кінець історії” – усе це ознаки постмодерну, якими характеризується не тільки культура, а й соціальний порядок загалом.

Відбулися зміни і в тлумаченні самості. Постмодернізм розглядає структуру останньої як щось розмите й розчленоване: з одного боку – фрагментоване досвідом, а з іншого – безпоряднине, яку індивіди відчувують перед глобалізаційними тенденціями соціального й культурного життя. Щоденне життя формується як результат вторгнення символічних систем, масової культури, що конституюють світ у моделях і символах, які роблять його абсолютно штучним. Уже ніхто не апелює до “реального” об’єкта, оскільки стираються відмінності між уявленням про об’єкт й власне об’єктом – сьогодні у світі домінують штучні моделі.

Означені процеси також трансформують “внутрішнє життя” людини і її ідентичність. Трансформація останньої в сучасних умовах може бути зрозумілою тільки в термінах конструювання Я, самості як рефлексивного проекту. Цей рефлексивний проект Я полягає в тому, що індивід повинен вибирати свою ідентичність серед стратегій і виборів, пропонує абстрактними системами. Рефлексивно засвоєне знання призводить до якісної зміни внутрішньоособистісних психологічних процесів, що творять індивідуальне Я як рефлексивний проект. Якщо в традиційному суспільстві особистісна самоідентичність складалася з набору послідовно змінюваних одна одною психовікових характеристик, яким були притаманні чіткі соціальні “мітки” (типу ініціації), то сучасний індивід змушений використовувати всі колишні образи свого Я як конституючі елементи самоідентичності в мінливому, “контрфактичному” соціальному контексті.

До процесу особистісної саморефлексії залучаються системи експертного знання, які пропонують постійно розширюваний набір педагогічних, психотерапевтичних, медичних і соціопсихологічних рекомендацій, що замінюють однозначну визначеність традиції. Я як рефлексивний проект – це “здійснення цілісного, постійно коригованого біографічного оповідання в поліваріантному контексті вибору, пропущеного через фільтри абстрактних систем” [3, с. 76]. У такому випадку здійснення тотожності своєї особистості, або “розроблення траєкторії Я”, стає одним з головних життєвих завдань індивіда. В умовах постмодерну Я як самоідентичність має набір якісних характеристик, які дають змогу говорити про специфічний стиль Я постмодерну. Усі явища й процеси сучасності дають змогу, на думку Е. Гідденса, характеризувати сучасність як епоху, головною рисою якої є рефлексивність [там само].

Але що саме рефлексується? Відповідь тут, попри термінологічну неоднозначність, можна сформулювати вкрай лаконічно: “смерть суб’єкта” і прихід “мовчазної більшості”.

“Смерть суб’єкта” мовою постмодерну означає тотальну детермінованість поведінки індивіда безособовими соціальними структурами (й оповіданнями про ці структури), а також перетворення (тобто інтерпретацію) його активності в просту функцію від їх роботи. При цьому глибина “захвату” індивідів полягає не просто в їх селекції за допомогою соціальних норм і мар-

гіналізації тих, хто їм не відповідає, а в конституюванні їх як членів суспільства й особистостей загалом за допомогою домінуючих форм дискурсу.

Саме маса, а не індивід, на думку Ж. Бодрійяра, увиразнюється як основна характеристика сучасності. Маса – явище найвищою мірою іманентне, що не піддається освоєнню жодною практикою й жодною теорією. “Маси, однак, функціонують швидше як гігантська чорна діра, що безжалісно відхилає, згинає й викривлює всі потоки енергії й світлові випромінювання, які з нею зближаються. Як імпульсивна сфера прискорюваного просторового викривлення, де всі виміри вгинаються всередину самих себе й згортаються в ніщо, залишаючи позаду таке місце, де може відбуватися тільки поглинання” [4, с. 14]. Маса не є ані суб’єктом, ані об’єктом. Вона не в змозі бути носієм автономної свідомості, так само як вона не піддається ні обробці, ні розумінню в термінах елементів, відносин, структур, сукупностей. Маса з повною байдужістю пропускає кризів себе і впливи, й інформацію, і нормативні вимоги.

Маса поглинає й знищує все: індивіда, сенс, соціальне, культуру, знання, владу, політику. Маса не має імені. Маса – це анонімність, це “мовчазна більшість”, що не може мати якоїсь репрезентації. Занурені у своє мовчання маси більше не суб’єкт (насамперед не суб’єкт історії). Маса – сфера поглинання, а не вибуху, вона уникає схем звільнення, революції й історичності. Так маси захищаються від Я, від індивідуальності. Суть сучасності, підкреслює Ж. Бодрійяр, полягає в глухому, але неминучому протистоянні “мовчазної більшості” соціальності, котра їй нав’язується. Отже, ми бачимо чітко окреслену проблему трансформації співвідношення автономії та інтерсуб’єктності: вони ніби “розчиняються” одне в одному.

Проте деконструкція звичних символів, з опорою на які вибудовувалася самість у часи модерну, повинна, на наш погляд, позначитися більш масштабно – на всій екзистенційній феноменології загалом та автентичності особистості зокрема. **Автентичність** ми визначаємо як психічний феномен, що виникає при зіткненні людини з “екзистенціалами” – специфічними проблемами, укоріненими в особливостях її буття, – свободою, відповідальністю, потребою в сенсі життя, страхом, самотністю, вірою тощо. Найбільш елегантно впорядкування цих проблем запропонував Е. Фромм, визначивши їх як екзистенційні дихотомії й наголосивши на тому, що вони критичним чином проблематизують існування людини. Серед них було названо й проблему автономії та інтерсуб’єктності: людина прагне самотності, але при цьому не може обійтися без інших, а тому змушена шукати союзу й кооперації. Що ж до напряму, у якому відбувається формування цих полюсів, то тут можна виявити розбіжності: в одних випадках постулюється первинний аутизм дитини, а наслідком її розвитку стає входження в соціальне середовище, в інших – вихідною точкою обирається соціальний симбіоз, а розвиток людини визначається як індивідуалізація, або індивідуація, тобто процес відокремлення від первинних соціальних (або природних) зв’язків.

Попри зазначені розбіжності майже всі системи психотерапії, пропонуючи моделі здорової особистості, містять як одну з умов її психічного здоров'я вміння встановлювати неодмінний баланс між автономією та інтерсуб'єктивністю. Однак слід зазначити, що, окрім внутрішньо неодмінного (внутрішньоособистісного) співвідношення автономії і суб'єктивності, існує їх зовнішнє співвідношення – як характеристика соціальної ситуації. Що ми маємо сьогодні?

“У тіні мовчазної більшості”, на наш погляд, починають вирувати процеси, що, на перший погляд, унеможливають існування автентичної особистості. У рамках постмодерністських теоретизувань узагалі робиться невтішний висновок: “найбільш знаменною виявляється відмова культури постмодерного суспільства від пошуку автентичності” [5, с. 321].

Ф. Уебстер доволі безапеляційно стверджує: “Постмодернізм уникає пошуків автентичності” [там само]. Лексика, асоціативно пов'язана з автентичністю, – “справжність”, “істинність”, “дійсність” – усувається з культури постмодерну, позаяк останній виступає проти всього цього, оскільки він певним чином заперечує сучасність, а його увиразненням стають підробки, ефемерність і поверховість, усе тривіальне і явно штучне.

Постмодернізм, зазначає Уебстер, уникає пошуків автентичності з двох причин. По-перше, саме поняття істини тлумачиться як химерне, тому будь-які пошуки автентичності або реальності приречені на провал, позаяк існують тільки різні версії правди. Безглуздо запитувати, що насправді означають пісні “Бітлз”, тому що їхній зміст залежить від віку й досвіду людини, яка намагається ці пісні осмислити. По-друге, – і це має більш радикальний характер, – будучи більш характерним для постмодерну загалом, – яких би зусиль не докладала особистість до пошуків автентичності, вона її ніколи не знайде, оскільки остання існує тільки в уяві того, хто її намагається відшукати. Людина вважає, що “десь там” (в іншій країні, за обрієм, у тридев'ятому царстві) існує справжнє життя і що вона колись зможе віднайти його (усередині себе, в інші часи, в іншому народженні тощо), і це життя відрізнятиметься від штучного й поверхового життя сучасного світу, де скрізь переважає “стильне” й “гламурне”. Проте ці пошуки будуть марними.

Повернімося до аналізу процесів, які проблематизують формування автентичності в період постмодерну.

По-перше, зникають основи соціальної категоризації, орієнтація в соціальному просторі ускладнюється, оскільки втрачають визначеність правила й норми взаємодії з різними категоріями людей, втрачають дієвість колишні критерії дихотомії “свій – чужий”. Як некеррована, так і невідрефлексована поява нових соціальних спільностей перетворює звичну діаду модерну на тріаду “свій – чужий – інший”, а також актуалізує завдання з'ясування правил взаємодії кожним членом цієї тріади, визначення його ролі у світі власної повсякденності й відповідно уточнення уявлень про ті групи, що визнаються за “свої”. Отже, виникнення тріади примушує усвідомити необхідність кори-

гування уявлень про себе (саме про це йшлося в Е. Гідденса [3], коли він згадував про відповідальність за рефлексивний проект), що неминує спровокує виникнення запитання: “А де ж справжнє Я?”.

По-друге, нації розпалися на безліч етнічних і культурних утворень. Відбувся поворот від політики, спрямованої на формування національно-державної ідентичності, до політики культурної ідентичності, пов'язаної з тиражуванням “нових” ідентичностей, мультикультуралізацією. Культурна етніфікація виявилася глобальним процесом, який створює множинну культурних ідеологій, що швидко поширюються у всьому світі й сприяють активній політизації культурних ідентичностей серед іммігрантських меншостей, субнаціональних регіонів і місцевого населення. По суті, ми маємо не що інше, як дезінтеграцію універсалістської моделі ідентичності модерну й глобальне розмноження локальних ідентичностей.

По-третьє, в умовах різких змін у соціальній структурі й появи конфліктуючих ціннісних систем процеси ідентифікації починають виконувати роль “системної “відповіді” людей на “виклик історії”, що проявляє себе в примусовій зміні цінностей, нормативного порядку і всієї системи патернів соціальної взаємодії. При цьому підсилюється хворобливе переживання людьми як власної структурної маргінальності, так і ідентичнісних невідповідностей, наприклад, того “мене”, що виник у результаті всієї попередньої соціалізації, й іншого “мене”, що змушений пристосовуватися до нових умов життя. Проблема полягає не в тому, що уможлиблюється існування множинних ідентичностей. Небезпека виникає тоді, коли вони виявляються несумісними за змістом. Тоді знову загострюється питання: де моє справжнє Я?

По-четверте, сам спосіб, у який здійснюються пошуки автентичності, виявляється непродуктивним, невиправданим, невідповідним щодо мети. Ф. Уебстер ілюструє цю помилковість на прикладі поїздок емігрантів у ті місця, з яких (іноді кілька поколінь назад) виїхали їхні предки. І що ж знаходять вони, діставшись до місць, з яких колись вирушили в подорож їхні батьки-пілігрими? Діставшись до хатини в ірландському селі або до колишнього єврейського гетто в Польщі, вони не знаходять нічого автентичного: у кращому разі “вони побачать реконструйовану “під комору” пуританську церкву, що виглядає “так само, як і колись”, “справжній” ірландський обід з картоплі (з охолодженим пивом “Гіннес” і пристойним вином, якщо вони його замовлять), новеньку синагогу із центральним опаленням і занесену в комп'ютер парафіяльну книгу” [5, с. 324].

Так, пошуки “автентичної” Англії, на думку Уебстера, є безглуздими, оскільки здійснюються лише спроби заново створити той спосіб життя, що якимись окремими рисами нагадає минуле. У цій реконструкції немає місця ані для голоду, ані для бідності, ані для всіх інших труднощів життя, які доводилося терпіти сільським жителям. Сама ця реконструкція справжнього способу життя виявляється дуже далекою від дійсності, проте не може бути іншою. “Якщо ми вибираємо, що відновлювати, то вже про дійсність можна забути” [там само].

Отже, автентичності не існує, є тільки реконструкція (неавтентична!) автентичності. “Індустрія минулого” працює для того, щоб можна було наочно побачити, “яким насправді було наше життя”, але її штучність підриває всяку віру в його автентичність. Навіть древні, реальні пам’ятки історії не гарантують можливості доторкнутися до “справжнього минулого”. І не тільки тому, що автентичність зруйновано модерновими вдосконаленнями (електрика, ліфти, професійні гіді та ін.), а й тому, що всі спроби ознайомитися з історією містять елемент інтерпретації, а отже, і конструювання минулого, а тому неавтентичні. Мало того, заперечується можливість самої історії – виголошується “кінець історії”. Це повинна бути історія, розказана чоловіками, чи вона мала б містити й суто жіночий досвід? Вона повинна вибудовуватися за принципом коротких періодів чи концентруватися на довгострокових процесах? Чому слід віддавати перевагу: соціальному чи політичному? У її центрі повинні стояти монархи чи звичайні люди? Іншими словами, перед нами не одна, а багато історій, і це кидає виклик сучасним гуманітаріям, які хотіли б створити “справжню” історію.

По-п’яте, постмодерн відкидає всі претензії на встановлення істини (якої не існує, оскільки можливе існування тільки її версій) та пошуки реальності (ніщо не може бути справжнім і автентичним, оскільки все сфальсифіковано). Автентичність – це тільки справжня підробка, артефакт. Постмодернізм приділяє виняткову увагу відмінностям в інтерпретації, стилях життя, цінностях, і все це перебуває в повній відповідності з його відмовою від справжнього. Іншими словами, тепер неможливо “зрозуміти, наприклад, що насправді сказав Ч. Діккенс, оскільки ми живемо у XXI ст., а інтерпретувати образ маленької Неллі з “Крамниці старожитностей” беруться люди, які вже знають, що таке несвідоме й дитяча сексуальність, тому між ними і Діккенсом, а також тією аудиторією, до якої звертався він свого часу, лежить прірва” [5, с. 322].

По-шосте, фрагментарність культури також стає перепорою на шляху до автентичності. Свідомість, конституювана в жанрі “пейчворк”, приймає як природну несумісність сенсів та образів. “Якщо не замислюватися над сенсом, то задоволення можна отримувати від найрізноманітніших речей: неонових вивісок, французької кухні, фаст-фудів з Макдональдсу, китайської їжі, Мадонни, Верді та ін.” [там само, с. 344–345]. Тому вчений, занурений у свої дослідження, одночасно може бути членом клубу фанатів “Тоттенхему”, істинний християнин може одержувати задоволення від порнографії, а шановані люди можуть шахраювати, граючи в крикет. Як наслідок – панує штучність, зіштовхуються різні стилі, поширюються мішанивність і еклектика, розмаїтість і відмінності, відтак немає нічого стабільного, враження завжди стимулюються контрастами культур, зустрічами з новими людьми та їхнім різноманітним життєвим досвідом, поглядами й смаками.

Висновки. Розглянувши основні перешкоди на шляху до автентичності (окрім вихідної тези про неприйняття прагнення до автентичності, оскільки все нині наскрізь є неавтентичним), можемо ви-

окремити такі риси постмодерну: розмивання основ соціальної категоризації; дезінтеграція універсалістської моделі ідентичності і глобальне розмноження локальних ідентичностей; загроза ідентичнісних невідповідностей, руйнація екзистенційних засад; увага до відмінностей в інтерпретаціях, до стильових ігор й невідрефлексованого життєвого досвіду; відкидання будь-яких претензій на встановлення істини, тому що існують тільки її версії, та неприйняття прагнення до уточнення сенсу, оскільки сенсів існує незліченна множина, і це робить безнадійним сам пошук сенсу.

Проте за побоюваннями, які висловлюють супротивники “фрагментарної” культури, стоїть страх втрати самоідентифікації й розчинення в множинних ідентичностях. Цей страх не виникав би, якби під загрозу не потрапляло б істинне Я: автономне, послідовне, проте не захищене від суперечливих сигналів з боку культурного середовища. Загроза Я спричинює специфічні проблеми розвитку, викликаючи екзистенційну депресію, або фрустрованість життя перед уявленою безглуздістю буття; екзистенційну ізоляцію, коли в людини при сильному, зрілому его виникає відчуття, що “вона не від світу цього”; зірвану самоактуалізацію й нереалізованість екзистенційного проекту, екзистенційну тривожність та занепокоєння через переживання загрози втратити рефлексивне буття-у-світі.

Але якщо припустити, що екзистенція людини постмодерну сконструйована в стилі “пейчворк”, то яка містична структура, за допомогою яких таємничих механізмів зберігає крізь множинні й процесуальні ідентичності здатність сказати: “Esse homo!”? І чому ця структура не може бути названа автентичністю? Крім того, підробленість, плінність, штучність постмодерну, дійсно позначаючись на ідентичності кардинальним чином, перетворюючи її на рефлексивний проект, проте, обминають автентичність. Адже будь-яка штучність зникає і жодна інтерпретація (жодна метамова) не в змозі заперечити той факт, що витоками автентичності є скінченність й усвідомлення власної смертності.

Отже, попри всі тлумачення цієї скінченності – з яких би позицій цей аналіз не здійснювався і яка б “метамова” при цьому не використовувалася (мова фрейдизму, марксизму, структуралізму тощо) – скінченність власної екзистенції виявляється потужнішою за будь-які її інтерпретації. Тут відбувається зіткнення з проблемою буття і небуття, з особистою скінченністю і смертністю, тут завершується пошук “можливості бути” (П. Тілліх) перед усвідомленням неминучості власної смерті.

Як бачимо, усі нашарування постмодерну, руйнація автономії та інтерсуб’єктності насправді є лише тлом, на якому вимальовується автентичне Я.

І, насамкінець, слід відзначити, що проблематизація переживання дійсного Я (переживання автентичності) не є виключно новоутвором постмодерну, хоча зростання зацікавленості згаданим феноменом збігається в часі з появою відповідних гасел. Автентичність не є протестною реакцією на

“смерть суб’єкта”. Остання лише трансформувала її вияви. Автентична особистість виникає тоді, коли вона усвідомлює себе як *causa sui* і свого світу.

Література

1. Тоффлер Э. Третья волна. – М.: АСТ, 1999. – 784 с.
2. Фукуяма Ф. Великий разрыв. – М.: АСТ, 2004. – 474 с.
3. Гидденс Э. Социология. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 632 с.
4. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2000. – 96 с.
5. Узбстер Ф. Теории информационного общества. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.

© Кочубейник О. М.

О. В. Зазимко

**ВРАХУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЧИННИКІВ
У ПРОЦЕСІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ**

Виявляються та аналізуються найбільш поширені помилки психологічної діагностики особистісного розвитку людини. Наголошується на врахуванні у психодіагностиці соціокультурних чинників вибірки, на якій і для якої було створено ту чи іншу методику. На основі емпіричного дослідження доведено втрату валідності Самоактуалізаційного тесту (Л. Гозман та ін., 1995), який було застосовано на вибірці осіб раннього юнацького віку.

Ключові слова: психологічна діагностика, інтерпретація результатів психодіагностики, вибірка, соціокультурні чинники, інтерпретаційні схеми.

Вывяляются и анализируются наиболее распространенные ошибки психологической диагностики личностного развития человека. Внимание акцентируется на учете в психодиагностике социокультурных факторов выборки, на которой и для которой была создана та или иная методика. На основе эмпирического исследования доказана потеря валидности Самоактуализационного теста (Л. Гозман и др., 1995), который был использован на выборке лиц раннего юношеского возраста.

Ключевые слова: психологическая диагностика, интерпретация результатов психодиагностики, выборка, социокультурные факторы, интерпретационные схемы.

The article deals with the most common errors in psychological diagnostics of personal development. The consideration of socio-cultural features of the sample on which and for which the particular technique was elaborated is highlighted. The experiential data prove the loss of validity for self-actualization test (L. Gozman et al., 1995) which was held with young youth.

Key words: psychological diagnostics; psychodiagnostic outcomes interpretation; sample; sociocultural features; interpretation patterns.

Проблема. Впровадження психологічних знань у різні галузі сучасної професійної діяльності потребує діагностики певних індивідуально-психологічних характеристик особистості, щоб оцінити актуальний стан цих знань, спрогнозувати їх подальший розвиток і розробити відповідні рекомендації. Проте на сьогоднішній день таке завдання для психологів-практиків є непростим. Складність діагностики зумовлена насамперед браком наукової інформації щодо результативності застосування певних психодіагностичних методів і можливостей використання отриманих за їх допомогою даних. Послугування неперевіреними, ненадійними і невалідними методиками призводить до зниження рівня психодіагностичних досліджень і дискредитує як психологічну діагностику, так і психологічне знання в цілому.

Вітчизняна психологічна наука робить лише перші невпевнені кроки до цивілізованого використання психодіагностичного інструментарію. Досі не розроблено ні законодавчих, ні нормативних актів, які регламентували б роботу психологів-діагностів та охороняли права особи під час психологічних обстежень.

Метою статті є виявлення та аналіз найбільш поширених на цей час помилок, що трапляються в системі психологічної діагностики особистісного розвитку людини.

У джерелах з прикладної психології часом тиражуються психодіагностичні методи, які містять недобросовісне цитування, що призводить до викривлення як тестових матеріалів, так і способів обробки даних. Проводячи дослідження, психологи-практики зможуть виявити такі помилки, якщо при його підготовці не обмежуватимуться одним методичним джерелом.

Однак проблема низького рівня психодіагностичних досліджень пов'язана і з іншими численними "підводними рифами", які не так легко помітити. Наприклад, у розтиражованих збірниках психологічних тестів трапляються методики, які не пройшли належної перевірки на надійність, валідність, дискримінативність та інші тестологічні принципи. Застосування таких засобів діагностики не гарантує достовірного визначення тих реалій, на виявлення яких вони спрямовані. Інша ситуація: отримані за допомогою надійної і валідної методики дані можуть бути неправильно проінтерпретовані. На цьому етапі важлива як психологічна компетентність діагноста, так і глибина теоретичного аналізу результатів.

Технологія виготовлення діагностичних інструментів передбачає існування авторської інтерпретаційної концепції, що містить певні інтерпретаційні характеристики. Такі характеристики, як правило, досить універсальні, що й призводить до обмеженості інтерпретації отриманих результатів та однобокого висвітлення їх взаємозв'язків. Тому психодіагности часто вдаються до довільних фантазій, які виходять за межі загальних визначень тих конструктів, що задаються методикою. До того ж етап інтерпретації є перехідним від фіксації фактів, що діагностуються (чим обмежується більшість методик), до прогнозу

особливостей їх можливих змін. Звичайно, прогностичність методів, що спрямовуються на аналіз поведінки та результатів, отриманих у момент дослідження (ситуаційні чинники), і фактично не використовують інформацію про життєвий досвід особистості (який почасти враховується біографічним методом, аналізом продуктів життєдіяльності, методом нарративу тощо), буде невисокою. Проте це вже інша тема.

Перелік особливостей використання психодіагностичних методик, що призводять до помилкової діагностики, а в окремих випадках здатні згубно вплинути і на долю людини, можна продовжувати і далі. Ми ж звернемося до аналізу лише найбільш поширених і таких, на які не зважають не лише психологи-практики, а й науковці. Це, по-перше, застосування методу не на тій цільовій вибірці, на якій і для якої його було створено. Тобто застосування методики відбувається без урахування віку, статі, освіти, фаху тощо випробуваних – ці характеристики повинні бути вказані в її інформаційній оцінці. І ще одне: прагнення до збільшення кількості українськомовних методичних джерел призводить до літературного (і то не завжди) перекладу тестів з іншої мови (в основному з російської) на українську без подальшої обов'язкової їх адаптації. Використання неадаптованих методик не дає змоги виявляти ті показники, які діагностує оригінал.

Зазначені помилки виникають через те, що не враховується вплив на досвід особистості соціокультурних чинників, які чомусь у процесі діагностики останнім часом залишаються поза увагою. Психодіагностичні методи звертаються в першу чергу до аналізу свідомого і несвідомого досвіду людини, який визначають тим чи іншим чином. Наприклад: у тестах-опитувальниках наводиться у вербалізованій формі певна ситуація, ставлення до якої чи оцінку якої передбачається виявити за їх допомогою. Однаково сформульована ситуація викликає різні смисли у різних людей, а отже, і різні оцінки. Неоднакове оцінювання ситуацій, подій різними людьми вказує на диференційованість методики. Тут ідеться про особистісний досвід людини, проте не можна не погодитися, що досвід людини, хоч і трансформований крізь призму власного Я, є відбитком тієї культури, до якої вона належить, в якій вона складається як особистість. Виходячи з цього, означені в опитувальниках ситуації, події не можуть мати кроскультурне значення. Саме соціокультурні чинники задають особистості інтерпретаційні схеми, за якими відбувається організація, впорядкування, а отже, й осмислення різних життєвих подій. Вони задають людині шляхи розуміння себе, оточуючих, реальності загалом. До таких чинників передусім належать соціальні, професійні, вікові, гендерні та індивідуально-психологічні [1, с. 255]. А тому не виключено, що відповідь, яка збігається з ключем теста-опитувальника, може вказувати на різні аспекти особистості випробуваних різної національності, віри, освіченості, статі, віку тощо.

Прикладний аспект дослідження. Проаналізуємо один з опитувальників, що досить часто використовується в прикладних і теоретичних дослідженнях розвитку особистості в юнацькому віці. За приклад візьмемо *Самоактуалізаційний тест* (САТ), розроблений на кафедрі соціальної психології МДУ Л. Я. Гозман та ін. (1995) [2]. Цей тест побудо-

вано за тими ж принципами, що й опитувальник особистісних орієнтацій Е. Шострома (Personal Orientation Inventory – POI, Інститут терапевтичної психології, Каліфорнія, 1963). У свою чергу, POI розроблявся на основі теорії самоактуалізації А. Маслоу, концепції психологічного сприйняття часу та часової орієнтації суб'єкта Ф. Перлза і Р. Мея, ідей К. Роджерса та ін. теоретиків екзистенційно-гуманістичного напрямку.

Самоактуалізаційний тест досить часто застосовується для вивчення особливостей розвитку особистості в юнацькому віці. Таке використання його легко пояснити, адже завданням самої методики САТ як інструменту дослідження є діагностика ціннісних орієнтацій особистості. Як одне із центральних особистісних утворень, ціннісні орієнтації відбивають свідоме ставлення людини до соціальної зрілості, а тому визначають широку мотивацію її поведінки й істотно впливають на всі сторони діяльності (Б. Г. Ананьєв; Н. І. Іванцев; І. С. Кон та ін.). У ряді досліджень відзначається роль сензитивності в утворенні ціннісних орієнтацій як стійкої властивості особистості на етапі юнацтва, що сприяє становленню світогляду і спрямованості ставлення до навколишньої дійсності (Н. А. Волкова, В. Д. Єрмоленко, Н. О. Кордунова, Б. С. Круглов, А. С. Куль та ін.). Перелічені тут та інші положення зумовлюють вибір САТ як досить інформативного методу для дослідження осіб у юнацькому віці.

Проте проаналізуємо, з якою метою створювався цей метод і на яких положеннях він ґрунтується. У літературі зазначається, що в основі тесту лежить твердження про значно вищий потенціал самоактуалізованих особистостей на відміну від інших (яких інших?); цей потенціал реалізується в орієнтації на процеси пізнання і перетворення різних об'єктів та активному включенні в соціальну взаємодію [2].

У цілому можна зазначити, що САТ, за зразком POI, створено на основі гіпотетичного теоретичного конструкту процесу самоактуалізації, особливості якого, у свою чергу, на сьогоднішній день ще не до кінця з'ясовано. У POI самоактуалізовані особистості вирізняються високим показником психічного здоров'я, схильністю до побудов перспективних життєвих програм та адекватним вибором засобів їх досягнення. Конкретні питання POI було відібрано з певної кількості поведінкових і ціннісних індикаторів, які відрізняють здорову, здатну до самоактуалізації людину від невротика.

Отже, створений на основі POI тест САТ може використовуватися здебільшого тоді, коли потрібно визначити стан психічного здоров'я особистості. До того ж САТ створювався на вибірці осіб, що вже мали вищу освіту, життєві програми, а їхні цінності, безперечно, відрізнялися від життєвих програм осіб юнацького віку.

Загалом тест складається із 126 пунктів, кожен з яких містить два судження ціннісного і поведінкового характеру. САТ вимірює рівень самоактуалізації за 2-ма базовими і 12-ма допоміжними шкалами, згрупованими в 6 блоків: блок цінностей (шкали ціннісних орієнтацій та гнучкості поведінки), блок почуттів (сензитивності; спонтанності), блок самовиховання (самоповаги; самоприйняття), блок концепції лю-

дини (уявлення про природу людини; синергії), блок міжособової чуттєвості (прийняття агресії; контактності), блок творчої спрямованості особистості (пізнавальні потреби; креативність). Така структура опитувальника, крім останнього блоку, була запропонована Е. Шостромом для ROI і збережена в даному тесті. Блок творчої спрямованості особистості не має аналогів у ROI і долучений до САТ, як повідомляють автори, за результатами експертного опитування при створенні методики, а також на основі загальнотеоретичних уявлень [2].

З літератури, в якій описується методика САТ, також відомо, що розроблений тест є валідним за критерієм поточної валідності: встановлено кореляційні зв'язки з результатами, одержаними за методикою ММРІ та опитувальником Р. Кеттелла. З'ясовано внутрішню узгодженість САТ на основі кореляції між кожною парою шкал тесту. Отже, тест є цілком надійним і валідним, його можна застосовувати як діагностичний інструмент за умови врахування соціокультурних аспектів досліджуваної групи. Проте слід звернути увагу і на застереження щодо використання цього тесту, сформульовані його розробниками. Так, розробники САТ зауважили, що шкала уявлень про природу людини і шкала синергії в умовах російської культурної системи порівняно слабо пов'язані з процесом самоактуалізації (шкали блоку концепції людини не показали значимих кореляцій з іншими шкалами), проте ці шкали в тесті залишили. Низьку кореляцію з іншими шкалами показала також і введена шкала пізнавальних потреб, що вказує, як це зазначали самі автори, на те, що ця шкала потребує доопрацювання.

Щоб з'ясувати емпіричну структуру тесту і порівняти її із заданою структурою шкал, на етапі розробки було факторизовано результати опитування випробуваних за методикою САТ. У результаті було проінтерпретовано 5 факторів: рівень психічного здоров'я, емоційної врівноваженості; міра прийняття суб'єктом соціальних норм; сила "супер-его", чи міра вираженості моральних рис; сила "его", чи міра вираженості вольових рис. Як бачимо, факторна структура тесту САТ, що відображає емпірично виявлені взаємозв'язки пунктів, які входять до вказаного тесту, у цілому не збігається із структурою шкал як базових, так і допоміжних. Крім того, не було виокремлено жодного головного фактора, який відповідав би базовій шкалі підтримки.

Такі результати пояснюються тим, що в основу опитувальника ROI, на базі якого створювався САТ, було покладено не емпірично виявлену структуру самоактуалізованої особистості, а теоретичний конструкт, побудований на результатах опитування психологів-практиків і психотерапевтів. Це мало виправдання, адже цей тест був створений не так для наукового аналізу феномена самоактуалізації, як для прикладних психодіагностичних досліджень з метою вимірювання ефективності психотерапевтичної і корекційної роботи. Тому структура САТ відповідає не моделі самоактуалізованої особистості, а тим основним показникам, сферам особистості, на корекцію яких повинна бути спрямована психотерапія.

Таким чином, з'ясовані особливості не є перешкодою для використання тесту САТ з прикладною метою в якомусь окремому випадку. Що ж до наукового дослідження, а особливо коли воно стосується проблем розвитку особистості в юнацькому віці, то тут виникає декілька обмежень. Психологія як наука вже давно пережила описовий етап свого становлення. Щоб дійсно доторкнутися феномена самоактуалізації та забезпечити “чистоту” дослідження, що ґрунтується на фактах, а не на гіпотетичних здогадках, дослідник, безперечно, повинен, добираючи свій діагностичний інструментарій, враховувати й емпіричні наслідки. До того ж (хоч це і не зовсім слушне зауваження) методика САТ досить громіздка і вимагає багато часу для її виконання. Окрім наведених зауважень, хочемо звернути увагу на статистику переважно низької узгодженості шкал САТ, як показали результати нашого дослідження на вибірці учнів-старшокласників (нагадаємо, що тест САТ створювався на вибірці осіб з вищою освітою) (таб.).

Таблиця

Статистика для шкал тесту САТ

Назва шкали	Альфа-Кронбаха
орієнтація в часі	0,5602
шкала підтримки	0,7460
ціннісні орієнтації	0,3954
гнучкість поведінки	0,4520
сензитивність	0,0195
спонтанність	0,5525
самоповаги	0,4192
самоприйняття	0,6129
уявлення про природу людини	0,2677
синергічності	0,0318
прийняття агресії	0,3339
контактність	0,2844
пізнавальні потреби	0,2496
креативність	0,2496

Наведені показники узгодженості свідчать про те, що більшість шкал є недостатньо гомогенними, а отже, і не дають змоги однозначно інтерпретувати дані за результатами впровадження тесту на вибірці учнів-старшокласників.

У цій роботі ми спробували адаптувати тест САТ за соціокультурними чинниками. Насамперед пункти опитувальника було перекладено українською мовою. Отриманий україномовний варіант апробувався на 113 учнях 10–11-х класів (46 юнаків і 67 дівчат). Наступним кроком адаптації було зняття питань, що не мають диференціації (зазначимо, що САТ має значну кількість таких питань). Потім було здійснено факторизацію залишених питань та визначено на емпіричній основі нові шкали опитувальника. У кінцевому результаті тест має 23 пункти-питання, розподілені в три шкали, що дістали такі робочі

назви: “упевненість у собі”, “незалежність від думки оточуючих”, “самоприйняття”. Визначені шкали є взаємопов’язаними, про що свідчить статистика кореляційних зв’язків між ними на рівні $p < 0,01$.

Завдяки проведеній роботі ми отримали тест, який, власне, визначає вже не рівень самоактуалізації особистості, а оцінює особистісну зрілість особи в юнацькому віці, що проявляється в самоприйнятті, упевненості в собі, незалежності від певних соціальних стереотипів, тобто фактично з’ясовує рівень адаптованості особистості до соціального життя. Тому створений тест дістав робочу назву “*Тест особистісної адаптованості в юнацькому віці*”.

Результати за створеним тестом мають позитивні кореляційні зв’язки з екстравертованістю, відкритістю досвіду, артистичним типом, гедонічними емоціями особистості та негативні зв’язки з інтелектуальними характеристиками. Виявлені зв’язки мають невисокі коефіцієнти кореляції, проте вони означають помітну тенденцію: більш адаптованіми до соціального життя є юнаки і дівчата з артистичним типом спрямування, екстравертовані, спрямовані на задоволення власних гедонічних потреб, без якихось надзвичайних інтелектуальних здібностей.

Покроковий регресивний аналіз даних, отриманих за допомогою реалізації створеного тесту та арсеналу інших відомих методик, дає змогу описати “адаптованість” особистості такою формулою:

Адаптованість = 7,78 + 0,42 артистичний тип – 0,09 загальний бал інтелекту + 0,59 відкритість досвіду + 0,28 близька перспектива (на час навчання особи в зазначеному закладі).

Факт зниження інтелектуальних здібностей сучасних школярів і студентів уже неодноразово фіксувався у психологічних дослідженнях. Цей факт знайшов відображення в емпірично створеній методиці на протипагу тим методикам, що створюються лише на основі теоретичних конструктів.

Кореляційний аналіз даних, отриманих у результаті реалізації *Тесту особистісної адаптованості в юнацькому віці* та інших методик, що використовувались у дослідженні, дає змогу більш детально описати три виокремлені шкали тесту.

Шкала “*упевненість у собі*” характеризує артистичний тип спрямованості особистості, відкритість досвіду, низький нейротизм, виконавчу добросовісність, бажання пережити глоричні емоції.

Шкала “*незалежність від думки оточуючих*” має позитивні кореляційні зв’язки з відкритістю досвіду, підприємницьким та артистичним типом професійної спрямованості особистості, когнітивною складністю досвіду особистості, важливістю перспектив щодо дружніх стосунків, перспективами у сфері самореалізації.

Учні, що мають високі бали за шкалою “*самоприйняття*”, також відкриті досвідові, більш екстравертовані, виявляють артистичний тип професійної спрямованості, демонструють вищий загальний бал успішності у навчанні, схильні переживати романтичні, ліричні і гедонічні емоції.

Таким чином, факторизація питань Самоактуалізаційного тесту привела нас до нової методики. Ця методика через суттєві зміни фактично діагностує інший показник розвитку особистості в юнацькому віці порівняно

із запропонованим її авторами вихідним варіантом. Створений варіант методики було випробувано більш як на 250 респондентах. Як показав подальший аналіз, виділені шкали мають допустиму узгодженість: “упевненість у собі” – Cronbach’s Alpha = 0,789, n = 11; “незалежність від думки оточуючих” – 0,647, n = 6; “самоприйняття” – 0,584, n = 8. У цілому створений тест має досить високий показник узгодженості: Cronbach’s Alpha = 0,823, n = 23.

Отже, розроблений тест можна вважати дискримінативним, валідним (за критерієм поточної валідності), надійним (за внутрішньою узгодженістю і взаємопов’язаністю його шкал). Проте він потребує ще додаткової апробації на більшій вибірці. Практичне застосування тесту вимагає доопрацювання, яке слід спрямувати на більш чіткий опис даних за визначеними шкалами.

Наша робота не претендує на заявку про створення на основі САТ нової методики психодіагностики. Ми мали за мету насамперед звернути увагу на важливість соціокультурних чинників у системі діагностики та наслідки нехтування інформацією щодо оцінки застосування певних психодіагностичних методик і можливостей використання отриманих за їх допомогою даних. До того ж слід зазначити, що портрет особистості, створений за допомогою психологічної діагностики, яка здійснюється навіть на найвищих теоретичному, методологічному і методичному рівнях, завжди відрізнятиметься від реальної особистості.

Висновки:

1. Проблема низького рівня психодіагностичних досліджень має місце в разі: а) недобросовісного цитування психодіагностичного інструментарію, що призводить до викривлення інструктажу реалізації методу, його текстового матеріалу і способів обробки даних; б) використання методик, що не пройшли відповідної перевірки на надійність, валідність, дискримінативність та інші тестологічні принципи; в) інтерпретації результатів з елементами довільних фантазій психодіагноста; г) неврахування соціокультурних чинників досліджуваної вибірки тощо.

2. Нехтування в процесі діагностики соціокультурними чинниками, що задають інтерпретаційні схеми, за якими відбувається організація, упорядкування, а отже, й осмислення життєвих подій особистістю, призводить до девалідації методики.

3. Валідний і надійний Самоактуалізаційний тест (Л. Гозман та ін., 1995), застосований на вибірці старшокласників, визначає їх особистісну адаптованість, що виявляється у відкритості досвіду, артистичному типі спрямування особистості, наявності чіткої близької перспективи і невисокому рівні інтелекту, а не рівень самоактуалізації, на діагностику якого він, власне, і був спрямований.

Література

1. Проблеми психологічної герменевтики: Монографія / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2004.
2. Гозман Л. Я., Кроз М. В., Латинская М. В. Самоактуализационный тест. – М.: Рос. пед. агентство, 1995.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ КОНСТРУЮВАННЯ МАЙБУТНЬОГО

Л. А. Лепіхова

РІВЕНЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ДО ПОСТАНОВКИ ЖИТТЄВИХ ЗАВДАНЬ

Аналізується рівень психологічної готовності системи цілеспрямування старшокласників до реалістичної та перспективної постановки життєвих завдань в аспекті індивідуальної психології А. Адлера. На теоретичних засадах виокремлено провідні соціально-психологічні властивості особистості старшокласників, які спричиняють індивідуальні відмінності в готовності до самоорганізації, самомоделювання, самопрогнозування як складових постановки життєвих завдань. До таких провідних властивостей цілеспрямування віднесено статуси особистісної ідентичності та зрілості, самооцінку, рівень домагань та цінності.

Ключові слова: життєві завдання, цілеспрямування, вікові особливості, індивідуальні відмінності, статуси ідентичності, самооцінка, рівень домагань, цінності.

Анализируется уровень социально-психологической готовности системы целенаправленности старшеклассников на реалистическую и перспективную постановку жизненных задач в аспекте индивидуальной психологии А. Адлера. На теоретической основе выделены ведущие социально-психологические свойства личности старшеклассников, обуславливающие индивидуальные различия в готовности к самоорганизации, само моделированию, самопрогнозированию как составляющих постановки жизненных задач. К таким ведущим свойствам целенаправленности относятся статусы личностной идентичности и зрелости, самооценка, уровень притязаний, ценности.

Ключевые слова: жизненные задачи, целенаправленность, возрастные особенности, индивидуальные различия, статусы идентичности, самооценка, уровень притязаний, ценности.

The level of social-psychological readiness of high-graduate school student's purposefulness on realistic and perspective statement of life tasks is analyzed in Adler's individual psychology aspect. Leading social-psychological properties of high-graduate school students are allocated on a theoretical basis. This properties cause the individual differences in readiness for self-organizing, self-modeling, self-forecasting (self-prediction) as components statement of life tasks. Examples of these leading properties are status of personal identity and maturity, self-rating, level of claims, values.

Key words: life tasks, age features, purposefulness, individual differences, status of personal identity, self-rating, level of claims, values.

Проблема. Кожна молода людина, у тому числі старшого шкільного віку, зазвичай замислюється над своїм життєвим сценарієм, у якому відтворюються особистісний, професійний, соціальний і сімейний статуси, що задовольняють у перспективі індивідуальні життєві запити й формують упевненість у своїй успішності у всіх сферах життєздійснення [1].

Мета нашого теоретичного дослідження: в межах індивідуальної психології актуалізувати проблему готовності системи цілеспрямовану особистості старшокласників до реалістичної постановки життєвих завдань. Зокрема, ми спробуємо з'ясувати, якою мірою на рівні певної вікової дорослості (15–17 років) учнівська молодь, що закінчує шкільне навчання і готується до різних форм подальшого самовизначення, здатна і психологічно готова до прийняття індивідуальних і суспільних цілей, спрямованих на реалізацію життєвих завдань.

Оскільки завдання є вирішальною складовою в системі цілеспрямовання, то вони мають базуватися на досить розвинутих соціально-психологічних властивостях особистості, які формуються в процесі вікового розвитку людини. Цю думку обстоює у своєму дослідженні Т. М. Титаренко, яка обґрунтувала складність життєвих завдань як високорозвинутої психічної функції в когнітивній сфері та конструктивному самоздійсненні – здатності до самоорганізації, самопланування, самовизначення, самопрогнозування, структурування майбутнього і розкриття власного потенціалу [2].

Перелічені тут процеси самореалізації розгортаються на тлі активізації та енергетичного напруження всіх ланок системи цілеспрямовання особистості, відбивають її індивідуальні особливості, утілюють домінуючі прагнення, домагання, реалізація яких наближає досягнення мети.

Правильність постановки життєвих завдань визначається індивідуальними рівнями їх самоусвідомлення. На внутрішньому рівні чинниками своєрідності є всебічна самооцінка, інтелектуальний потенціал, соціальна активність, емоційно-вольова саморегуляція, знання своїх інтересів, схильностей, здібностей, які впливають на реалістичність і перспективність постановки життєвих завдань. До зовнішніх чинників цього процесу належать інформаційна обізнаність у навколишньому світі та адекватність його сприйняття, визначеність свого місця та ролі в певному людському оточенні, навички опанування численних соціальних ситуацій та міжособової взаємодії.

Тож постановка життєвих завдань може стати досить складною проблемою для людей, не схильних до самоаналізу, життєвого планування, оцінювання свого можливого майбутнього, хоча в реаліях їхні життєві завдання за змістом відповідатимуть адлерівській тріаді – що-права, у спрощеному варіанті (оволодіння фахом, який легше здобути; створення своєї сім'ї разом з батьками в їхній квартирі; задоволення випадковим соціальним оточенням і дотримання в поведінці його правил). Перспективні і складні життєві завдання залишаються

поза свідомим цілеспрямуванням, а поточні вирішуються за принципом “тут і тепер” так, як складається життєва ситуація.

Ілюстрацією можуть слугувати факти, наведені Т. М. Титаренко: за даними всеукраїнського репрезентативного опитування 2007 року, на запитання “Чи вистачає Вам ініціативи та самостійності в розв’язанні життєвих проблем?” лише 40 % опитаних відповіли ствердно. Несамостійними показали себе 23,6 % респондентів, а разом з тими, кому було важко взагалі визначитися, таких виявилось близько 55 %. Ми не ототожнюємо постановку і розв’язання життєвих завдань, але зв’язок між цими поняттями існує як характерологічний вияв поведінкових тенденцій до самостійності, наполегливості, працездатності і, в цілому, намірів успішного цілеспрямування. У будь-якому разі одержані відповіді опитуваних людей свідчать, що процес розв’язання життєвих проблем неоднозначно усвідомлюється як таке завдання, що вимагає особистої уваги та відповідальності.

Що ж являють собою хлопці й дівчата 15–17 років, старшокласники, в аспекті їхньої особистісної та соціально-психологічної готовності до постановки життєвих завдань?

Б. Пастернак назвав цей період розвитку отроцтвом, котре неосяжне і в житті кожної людини утворює ту частину, яка перевершує ціле. І. Кон, беручи за основу психологічний аналіз особливостей старшокласників, називає цей вік “епохою стрибка”, “другого народження”, появою нової якості і, в першу чергу, відкриття власного Я. Такі “революційні” характеристики надалі не повною мірою себе виправдали, про що свідчать численні лонгітюдні дослідження світової психології. З’ясувалося, що не всі особистісні властивості та самосвідомість різко змінюються в перехідний період, для якісних змін не обов’язкові внутрішні конфлікти, зміна соціальних умов; більш виразною детермінантою визнаються індивідуально-типові особливості. Серед них одним із показників зрілості юнаків і дівчат в аспекті індивідуального впливу на постановку життєвих завдань може бути опис особливостей становлення їхньої ідентичності і тих особистісних рис, що її супроводять.

Зарубіжні дослідники, вивчаючи особливості юнацького Я, визнали провідною характеристикою досліджуваного вікового періоду *нормативну кризу*, яку Е. Еріксон назвав “кризою ідентичності”. Канадський психолог Д. Марсія у 1966 р. виокремив у “кризі ідентичності” чотири рівні: “дифузна ідентичність”, “передчасність”, “мораторій” “зріла ідентичність” [3].

“Дифузна ідентичність” засвідчує, що індивід ще не зробив відповідального вибору і не вступив у період кризи. Припускаємо, що на цій стадії особистісної зрілості учень ще не визначився зі своїми життєвими завданнями, вагається у виборі або ще не замислюється над своїми життєвими проєктами.

На стадії “передчасності” індивід уже долучається до “дорослої” системи відносин, але робить це не самостійно. Він ще не пережив кризових станів та випробувань.

“Мораторій” означає, що молода особа переживає процес самовизначення, а “зріла ідентичність” стає показником того, що криза завершена, а індивід перейшов від пошуку себе до практичної реалізації.

Статуси ідентичності – це власне етапи розвитку зрілості особистості і разом з тим її типи. Можна послідовно пройти всі етапи до “зрілої ідентичності”, а можна надовго або й назавжди затриматися на нижчих статусах, відмовившись від активного вибору, самовизначення, самопланування, та й узагалі самопрогнозування. Цими статусами визначатимуться, урешті-решт, якість, масштабність і перспективність постановки життєвих завдань: або всі складові цілеспрямування особистості перебуватимуть у стані напруженої активності і штовхатимуть до постановки все більш складних і цікавих завдань, досягнення яких забезпечить успішність саморозкриття особистості та відчуття власної успішності; або затримка особистісного розвитку на стадіях “дифузної ідентичності” і “передчасності” спричинятиме вияви авторитарності на тлі недорозвиненості самостійності, відповідальності, активності цілеспрямування, екстремальності та інших складових особистісної зрілості. Це може негативно відбитися на повноті саморозкриття через постановку перспективних життєвих завдань, призвести до надмірної залежності від референтного оточення.

“Мораторій” зазвичай характеризується високим, а “передчасність” – низьким рівнем тривожності. На більш високих рівнях ідентичності проявляється більш висока самоповага. Безпосередніх зв'язків між рівнями ідентичності та інтелектом не виявлено, проте спостерігаються значущі відмінності в стилі мислення. “Дифузні ідентичності” і “передчасності” супроводжуються меншою інтелектуальною самостійністю, особливо при вирішенні складних завдань у стресових ситуаціях; представники “дифузної ідентичності” в таких умовах відчують себе скутими, інші ж намагаються вийти з гри.

“Мораторій” і “зріла ідентичність” характеризуються більш складними і диференційованими культурними інтересами, більш розвинутою рефлексією.

Істотні стильові відмінності ідентичності спостерігаються також у спілкуванні та міжособових стосунках. Зіставлення психологічної інтимності, глибини і взаємності міжособових стосунків юнаків і дівчат (виділено три стилі спілкування – інтимні стосунки, стереотипні відносини і стан ізоляції) з їхніми статусами ідентичності показало таке.

Найбільша інтимність характерна для індивідів на стадіях “мораторію” і “зрілої ідентичності”. Ці індивідуально-стильові відмінності як особистісно стійкі, безумовно, впливатимуть на особливості постановки життєвих завдань. Зокрема, можна очікувати, що домінуючими будуть завдання у сферах міжособових стосунків (товариських, любовних), спілкуванню надаватимуться преференції у вирішенні професійних та особистих проблем.

Ті ж юнаки і дівчата, яким властиві стилі “передчасності” і “дифузної ідентичності”, не виходять за межі стереотипних контактів, вони більш ізольовані. Такий тип стосунків поширюється також на взаємини з близьким оточенням.

Індивідуальні відмінності стилів спілкування вважаються більш стійкими, ніж вікові відмінності. Тому можна передбачити, що до вищезазначених труднощів постановки життєвих завдань (особистісна невизначеність, несамостійність) додаватимуться психологічні бар’єри спілкування, що послаблюватиме позиції особистої успішності в життєвих завданнях, пов’язаних із взаємодією у спільноті та любовними стосунками [4].

Головним психологічним надбанням ранньої юності вважається відкриття внутрішнього Я, зрілість Я-концепції (рівня самосвідомості, самооцінки, рефлексії, самоповаги). За цими показниками накопичено чимало досліджень стосовно індивідуальних, вікових, гендерних, психологічних відмінностей, які впливають на професійне самовизначення, соціальний статус, рольову ідентичність.

У юнацтва інтерес до відкриття свого “внутрішнього Я” нерідко спричиняє тривожні і драматичні переживання, усвідомлення незбігу його із “зовнішньою” поведінкою. Таке внутрішнє протиріччя стимулює до самоспостереження, самоконтролю і бажання самовдосконалюватися, аби позбавитися недоліків (слабкої волі, дратівливості, тривожності та ін.). Уперше приходить усвідомлення своєї неповторності, виникає потреба, з одного боку, у виокремленні та роздумах, а з іншого – у душевному спілкуванні з однодумцями.

У віці 15–17 років у юнаків і дівчат виникає нова психологічна риса, що безпосередньо впливає на постановку життєвих завдань, а саме: відбувається зміна дитячого виміру часу “тут і тепер” на усвідомлення його неперервності і наступності часу як обов’язкового елементу образу Я. Тема часу набуває напруженого, особистісного характеру, пов’язується із значущими подіями і мотивами, а *майбутнє* стає його головним виміром. Старшокласники частіше замислюються про свої потенції та перспективи, сприймають своє теперішнє Я лише як заставу майбутнього. Виникає стурбованість майбутнім, яка з часом все більше посилюється, перспективи і можливості самореалізації конкретизуються в самозапитаннях: “Ким я стану?”, “Що відбудеться зі мною в майбутньому?”, “Як і нащо мені жити?”, “У чому сенс мого життя?”.

Отже, ця стадія самоусвідомлення в часі і просторі під кутом зору постановки життєвих завдань стає психологічною передумовою для переходу від формування близьких і очевидних поточних завдань “тут і тепер” до завдань глобальних, перспективних, на засадах самопланування, самопрограмування, самопрогнозування з визнанням свого особистісного потенціалу саморозгортання і самореалізації. Природно, що в 15–17 років йдеться ще тільки про можливості реалістичного планування своїх життєвих завдань, має відбутися подальше накопичення особистісної зрілості, життєвого досвіду і знань про різні

важливі аспекти життєвих реалій, які конкретизують життєві завдання та мобілізують цілеспрямованість особистості на їх вирішення.

Поняття “самовизначення”, “пошук себе”, “відкриття Я” мають у сприйнятті юнацтва інтроспективно-індивідуалістичний характер. Погляд спрямовується на свій зовнішній вигляд і внутрішній світ, а з часом концентрується на своїх соціальних рисах, оцінці потенційних можливостей.

“Пошук себе”, самовизначення в соціальному світі акцентуються на виборі професії на засадах усвідомлення своїх інтересів та предметних здібностей, які старшокласники вже достатньо перевірили, визначившись у головних напрямках (гуманітарії, точні науки, техніка, спеціальності “людина – людина”, “людина – природа” і т. ін.).

Професійне самовизначення конкретизує для юнацтва бачення себе в соціальному світі і соціальних ролях. Відбувається активізація всіх ланок системи цілеспрямовування, і вперше свідомо, зважено ставиться одне з глобальних завдань – *професійне самовизначення*.

Поступово з набуттям особистісної зрілості внутрішній світ старшокласників насичується потребою у філософських роздумах стосовно смислу життя, ієрархії цінностей, інтересів, моральних засад. Наслідком такого перебігу духовного життя стає *морально-ціннісне самовизначення*. Це дає підстави припустити, що відбувається дозрівання особистісного *підґрунтя* для постановки ще двох глобальних завдань – *міжособового спілкування і любові*. Природно, що це перші, не досить зрілі і часто нереалістичні життєві завдання. У 15–17 років юнакам і дівчатам “реалізму” ще явно бракує, і це відбивається на характері *життєвих планів*. Їх реальність потребує, з одного боку, інтеграції та ієрархізації мотивів навколо стійкого ядра ціннісних орієнтацій, які були б спроможні підкорити собі часткові, скороминучі прагнення; з іншого боку, життєвий план – це підсумок конкретизації і диференціації цілей та мотивів, коли юнацькі мрії, ідеали поступово перетворюються в більш реалістичний план життєвої діяльності. Слабкість таких життєвих планів у тому, що професійне і моральне само-визначення, спрямовані на прогнозування майбутнього, ще недостатньо стійкі, часом відірвані від практичної діяльності, а головне, розраховані на результат без реального бачення засобів і методів на шляху досягнення результату [4; 5].

Цікавими для нас видаються результати експериментального дослідження К. Сидорова, що характеризують вплив рівня самооцінки, домагань та успішності учнів на постановку ними життєвих завдань і їх майбутню перспективність. На статистично достовірному рівні зроблено порівняльний аналіз навчальної і життєвої успішності в групах учнів із середньою самооцінкою та різними рівнями домагань. Отримані дані дістали психологічну інтерпретацію в аспекті їх життєвих перспектив.

У першу підгрупу увійшли переважно учні, незадоволені своєю самооцінкою і мотивовані на вибір завдань такого рівня складності, вирішення яких у подальшому дало б підстави суб’єктові діяльності значно підвищити самооцінку (“я обов’язково вступлю до університету”, “змушений ба-

гато працювати додатково, щоб підтягти оцінки”). Хоча виявилось, що така ситуація має і негативні сторони, оскільки супроводжується зростанням рівня хронічної тривожності і захворюваності учнів. Проте вже через півтора року, за даними катамнезу, життя випускників з такими прагненнями складалося благополучно: вони знаходили своє місце в житті, самостійно обирали професію за інтересами, досить ефективно реалізовували свої життєві домагання і багато з них здобував вищу освіту. Тож розбіжності між середньою самооцінкою і адекватним рівнем домагань стимулюють зростання мотивації і подальше самовдосконалення. Подібні узагальнення наводяться в зарубіжній літературі: студенти, спрямовані на суб'єктивні наддосягнення (зорієнтованість на високі результати досягнень за невпевненості у своїх здібностях), добиваються значних успіхів: показують добру успішність у коледжах, але при цьому відчувають постійне напруження.

Узагалі підмічено, що всі випробувані із заниженням щодо самооцінки рівнем домагань обирають життєву позицію перестраховників і через це втрачають свої статусні позиції. У них ослаблюється почуття страху перед ризиком неуспіху внаслідок постановки легких цілей і завдань: досягнення цілей низького рівня не веде до бажаного успіху (“не хочу вчитися”; “батьки потурбуються про моє майбутнє”; “мені лінки вчити те, що не знадобиться в житті”; “вважаю, що в житті не слід гребти проти течії”; “боюся набити собі гулі”). За даними катамнезу, такі школярі дійсно малоактивні в житті, не здатні до самостійного вибору професії, а в разі вступу до вузу вчать без бажання та інтересу, часто відступають перед життєвими проблемами. Вони рідко задоволені досягнутим, а неефективна стратегія досягнення цілей викликає розчарування. Дослідження цих дітей до катамнезу показало зростання в них тривожності і захворюваності, через що зазначена група теж кваліфікується як неблагополучна в плані життєвих перспектив та особистісного комфорту [6; 7].

Проведений аналіз підтверджує значущість таких параметрів, як самооцінка, рівень домагань і типи їх співвідношення в ефективності навчальної діяльності старшокласників. За найбільш значущий фактор, що впливає на індикатори результативності навчальної діяльності, визнається *рівень домагань*. Його вважають додатковим мотиваційним фактором, що безпосередньо відбивається на продуктивності діяльності. Підвищення рівня домагань щодо рівня самооцінки дає найбільш високу ефективність навчальної діяльності.

Виходячи з того, що самооцінка і рівень домагань є важливими якісними показниками особистості і передумовою постановки життєвих завдань у системі цілеспрямованого, індивідуального відмінності в рівні самооцінки та домагань можна справедливо вважати складовими підґрунтя постановки життєвих завдань. Наведені в емпіричному дослідженні дані щодо їх тісного взаємозв'язку й динаміки подальшого впливу на професійну кар'єру і стан здоров'я дають змогу інтерполювати їх на відповідну успішність постановки життєвих завдань: чим вищі самооцінка і рівень домагань, тим вірогідніше очікувати більш

високого рівня життєвих запитів, а отже, і життєвих завдань з готовністю до більш рішучого наближення до поставлених цілей.

Цінності в структурі особистості відіграють провідну роль у формуванні індивідуальних варіацій інтересів, спрямованостей та індивідуальних відмінностей в ієрархії постановки життєвих завдань. В експериментальному дослідженні С. Бубнової показано, що в шкільному віці структура ціннісних орієнтацій надзвичайно динамічна і піддається якісним змінам кожні 1,5–3 роки [8].

Значущими цінностями десятикласників є потреба в повазі до своєї особистості, пізнання нового, любов до близьких. Відкидаються висока соціальна активність, соціальний статус і задоволення. Така структура цінностей відбиває типові вікові особливості 15–16-літньої молоді на етапі юнацької реалізації своїх здібностей, формування характеру та індивідуальності.

Цікавим видається те, що значущими для всього прошарку учнівської і студентської молоді визнаються загальнолюдські цінності, які, мабуть, не можуть слугувати предметом постановки життєвих завдань, як і індивідуальні відмінності за названими цінностями. Проте, що досить важливо, такі цінності характеризують духовний світ молоді і яскраву потребу в міжособових стосунках та обміні інформацією.

Аналізуючи дані експериментального дослідження С. Бубнової під кутом зору впливу ціннісних орієнтацій молоді на постановку життєвих завдань, можна відмітити одну особливість, притаманну всім віковим і професійним групам випробуваних. Ідеться про *соціальну активність і високий соціальний статус як цінності, що відкидаються молоддю*. Цей висновок може бути інформацією до роздумів, адже саме для молоді, за всіма уявленнями про неї, характерні висока, часом недостатньо контрольована, активність і прагнення здобувати в житті престижні статуси. Дане дослідження цінностей – ідеалів, як бачимо, не є надійною підставою для співвіднесення їх із вірогідною постановкою життєвих завдань. Навіть у групах студентів, що вже професійно визначилися (психологи, соціологи, юристи, економісти), відкидаються як значущі цінності соціальної активності та соціального статусу в системі цілеспрямування. Психологічно це інтерпретується як недостатня довільна активність (енергетичний компонент діяльності) і низький рівень життєвих домагань та мотивації досягнення, що спричиняється відповідно до постановки “посередніх” життєвих завдань [8].

У нашому дослідженні особливостей мотиваційного профілю старшокласників серед показників навчальної мотивації найбільш низьким також виявився мотив загальної активності. При тому, що рівні мотивів навчального забезпечення становили 7,2; комфорту – 6,2; соціального статусу – 6,5; спілкування – 7,0; суспільної активності – 7,0, творчої активності – 5,8, мотив загальної активності коливається на рівні 3,2 і практично збігається з відповідними показниками в групах підлітків (3,0) і молодих учителів (3,0). На нашу думку, низька мотивація загальної активності заслуговує на більш докладне вивчення її соціальної детермінації,

оскільки цей показник може негативно відбитися на розвитку таких соціально-психологічних властивостей особистісної зрілості, як самостійність, активна соціальна позиція і соціальна відповідальність. Це, у свою чергу, може відбитися на постановці і реалізації життєвих завдань [9].

Можемо припустити, що низька мотивація загальної активності пов'язана із станом здоров'я молоді. Адже особливості сучасного світу виживання людей в умовах існуючих екологічних, техногенних і соціальних навантажень висувають нове *актуальне життєве завдання*, яке можна визначити як “проблему здоров'я нації”, або “здоровий спосіб життя”. Актуальність такого життєвого завдання підкреслюється тим, що навіть юнаки 15–17-ти років в ієрархії своїх життєвих цінностей часто на перше місце ставлять “здоров'я” як той внутрішній, психосоматичний фактор, що впливатиме на якість життєздійснення будь-якої молодої людини у психологічному, соціально-психологічному та соціальному аспектах (успішність професійного самоствердження, соціально-психологічне здоров'я особистості у сферах суспільних стосунків та особистісного життя, сім'ї) [там само].

Висновок. Отже, теоретичний аналіз особливостей вікового психологічного розвитку старшокласників і готовності їхньої системи цілеспрямування до постановки життєвих завдань показує, що у психологічному стані цієї групи молоді відбувається активний процес розвитку особистісного підґрунтя для постановки глобальних життєвих завдань самоздійснення у професійній діяльності, міжособовій взаємодії та любові. Готовність до цього забезпечується відповідним розвитком особистісних властивостей і всіх складових системи цілеспрямування. Індивідуальні відмінності в їх якості і рівнях розвитку спричиняють різні стадії ідентифікації та особистісної зрілості, чим визначається масштабність і реалістичність постановки життєвих завдань.

Література

1. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / Пер. с нем., науч. ред. А. М. Боковикова. – М.: Когито-Центр, 2002. – 220 с.
2. Титаренко Т. М. Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього // Наук. студії із соц. та політ. психології: 36. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 16 (19). – С. 304–311.
3. Эриксон Э. Г. Идентичность: юность и кризис / А. В. Толстых (общ. ред. и предисл.), А. Д. Андреева (пер.) – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
4. Кон И. С. В поисках себя. – М.: Политлитература, 1984. – 336 с.
5. Кон И. С. Психология ранней юности. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
6. Сидоров К. Р. “Триада риска” и ее связь с состоянием психосоматического здоровья в юности // Психол. журн. – 2006. – Т. 27, № 6. – С. 81–89.
7. Сидоров К. Р. Самооценка, уровень притязаний и эффективность учебной деятельности старшекласников // Вопросы психологии. – 2007. – № 3. – С. 149–157.
8. Бубнова С. Ценностные ориентации личности // Психол. журн. – 1999. – Т. 20, № 5. – С. 40–41.

9. Лепіхова Л. А. Соціально-психологічні передумови постановки життєвих завдань // Соц. психологія. – 2008. – № 2. – С. 102–117.

© Лепіхова Л. А.

Б. П. Лазоренко

ОСОБЛИВОСТІ ПОСТАНОВКИ ЖИТТЄВИХ ЗАВДАНЬ ПРОБЛЕМНОЮ МОЛОДДЮ

Показано, що у проблемної молоді деформовано суб'єктний механізм постановки життєвих завдань, що зумовлює їх спрямованість на збереження наркотичного способу життя. З'ясовано, що для молоді, яка відмовилася від вживання наркотиків, характерний суб'єктний механізм постановки життєвих завдань, узгодженість і підпорядкованість їх у різних сферах самоздійснення. Визначено, що частина молоді використовує волюнтаристський механізм постановки завдань; її завдання мають нереалістичну комплексність і спресовані в часі.

Ключові слова: проблемна молодь, життєві завдання, механізм постановки життєвих завдань.

Показано, что у проблемной молодежи деформирован субъективный механизм постановки жизненных задач, что обуславливает их направленность на сохранение наркотического образа жизни. Выяснено, что для молодежи, отказавшейся от употребления наркотиков, характерно применение субъектного механизма постановки жизненных задач, согласованность и соподчиненность их в разных сферах самоосуществления. Определено, что часть молодежи использует волюнтаристский механизм постановки задач; ее задачи имеют нереалистическую комплексность и спресованы во времени.

Ключевые слова: проблемная молодежь, жизненные задачи, механизм постановки жизненных задач.

The subjective mechanism of problem youth's life tasks statement is deformed. The deformation is determining the drug addiction of this youth. The article explain how youth which come free from addiction use subjective mechanism of life tasks statement. Their life tasks coordinate in space and time in different fields of selfactualisation. It is estimated that the part of problem youth use the voluntaristic mechanism of life tasks statement. Their life task are unrealistic complicated and compact in time.

Key words: the problem youth, the life task, the mechanism of putting on of life task.

Проблема. Планування молоддю власного майбутнього суттєво впливає на її реальну життєдіяльність, оскільки значною мірою зумовлює її прагнення, думки, мрії. Деякою мірою це стосується і проблемної молоді. На жаль, особливості постановки життєвих завдань, специфіка планування майбутнього представниками різних груп проблемної молоді ще не стали

спеціальним дослідницьким завданням. Брак таких досліджень утруднює роботу практичних психологів і соціальних працівників щодо психокорекції особистості представників окремих груп проблемної молоді, аби мотивувати їх до зміни поведінки з проблемної на соціально прийнятну.

Актуальність дослідження особливостей постановки життєвих завдань проблемною молоддю зумовлена необхідністю розроблення комплексних програм дієвої соціальної і психологічної допомоги цій категорії молоді, підвищення ефективності реабілітаційної роботи та профілактики рецидивів проблемної поведінки серед тих, хто став на шлях здорового способу життя. Цілком зрозуміло, що від правильної постановки молодою людиною життєвого завдання значною мірою залежить успішність його виконання, а успіхи в його вирішенні вбудовують долю самої людини, сприяють добробуту її оточення.

Мета статті: з'ясувати особливості постановки життєвих завдань різними групами проблемної молоді, споживачами наркотиків, у тому числі ВІЛ-інфікованими, тими, хто дотримується тверезого, вільного від наркотиків способу життя.

Основним матеріалом дослідження стали життєві історії окремих представників проблемної молоді (тих, хто вживає і не вживає наркотичні речовини, у тому числі ВІЛ/СНІД-хворих). Використано також матеріали авторських спостережень у ході співпраці, участі в діяльності різних державних і громадських організацій (центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; Всеукраїнська мережа людей, що живуть з ВІЛ/СНІД; Всеукраїнська благодійна організація "Час життя плюс", Інститут проблем наркоманій та наркозлочинності) щодо надання консультативної і психокорекційної допомоги представникам проблемної молоді. Стаття є логічним продовженням попередньої роботи автора [1].

За *об'єкт* дослідження взято планування майбутнього проблемною молоддю, яке представлено в життєвих історіях та автобіографічній поетичній творчості її представників – діючих і тверезих наркозалежних, що пройшли відповідні реабілітаційні програми у світських та релігійних центрах ресоціалізації наркозалежної молоді. Їхні життєві історії відображено в таких періодичних виданнях, як "МОЗГ. Проект зниження вреда", "Ключ. Журнал для потребителей наркотиков и их родителей", "Информационный дайджест. Программа снижения вреда от употребления наркотиков", "СПИД". Життєві історії тих, хто не вживає наркотики, розміщені, крім уже згаданих, також у спеціальних збірках "Взгляд изнутри", "Ваше майбутнє у ваших руках", "Наша жизнь. Бюллетень Всеукраинской сети людей, живущих с ВИЧ", "Exit/ выход есть...", у журналі "Молодость – наше оправдание" [2; 3]. Крім того, матеріалом для з'ясування особливостей постановки життєвих завдань наркозалежною молоддю послуговували опубліковані зразки її поетичної творчості: "Моя жизнь, как корабль бумажный", "Целебная поэзия" [4; 5].

Предмет дослідження – життєві завдання представників різних груп проблемної молоді, відображені в їхніх життєвих історіях.

У ході аналізу життєвих історій основна увага зверталася на ті висловлювання представників цільової групи, які найбільшою мірою характеризують особливості постановки ними своїх життєвих завдань.

Наше розуміння поняття “життєві завдання”, зокрема проблемної молоді, спирається на напрацювання Т. М. Титаренко [6].

Особливості постановки життєвих завдань наркозалежною молоддю. Переважна більшість представників проблемної молоді є наркозалежною. Власне, ця залежність від наркотичних речовин і зумовлює проблемну поведінку цих молодих людей – порушення норм громадського життя, злочинну діяльність. Життям молоді наркозалежної людини керує фізична та психічна залежність від наркотичних речовин, тому у своїй життєдіяльності така молода людина не ставить свідомих життєвих завдань у прийнятному їй розумінні. Її життя підпорядковане пошукові матеріальних засобів для того, щоб за допомогою наркотичних речовин досягти стану наркотичного сп'яніння й приборкати синдром відміни, так звану ломку, а також уникнути покарання за кримінальний спосіб здобування засобів для отримання наркотичної речовини.

Звичайні події в житті наркозалежної людини не плануються, а трапляються. Навчання, робота, одруження не є результатом свідомої постановки життєвих завдань, їх планування, а, як правило, наслідками впливу близького оточення, перш за все батьків. У цьому сенсі наркозалежна молодь є об'єктом, а не суб'єктом власного життя. Вона пливе по своєму життю, як “паперовий кораблик” [4]. Її ставлення до життя і його планування є значною мірою об'єктним, а не суб'єктивним. “Куда мене несет река – не знаю, и у каких пристану берегов...” [5, с. 50] – ось один з основних лейтмотивів життя наркозалежної молоді.

Це, урешті-решт, і визначає таку особливість постановки життєвих завдань наркозалежної молоді, як їх предметна спрямованість на забезпечення наркотичного сп'яніння. Іншою особливістю є деформованість суб'єктного механізму постановки завдань, домінування в ньому об'єктної складової, яка, як правило, є позаособистою детермінантою життєздійснення наркозалежного.

Особливості постановки життєвих завдань молоддю, що звільняється від наркозалежності. Певна частина наркозалежної молоді, яка відчула реальне наближення смерті, пов'язане з наркоспоживанням, і жадобу до життя, ставить перед собою життєве завдання – звільнитися від наркотичної залежності і досягти особистісної свободи. Шлях до цієї свободи є тривалим і складним. У зв'язку із цим наркозалежна молодь потребує допомоги фахівців у постановці та реалізації свого життєвого завдання – звільнення від наркотичної залежності. Найбільш стійкі представники цієї молоді стають учасниками відповідних світських або релігійних програм реабілітації і ресоціалізації.

Відмітна ознака постановки життєвих завдань проблемною молоддю, що починає звільнятися від наркозалежності, – це перехід від об'єктного сприйняття свого життя до суб'єктного ставлення до нього, свідоме фор-

мування власного майбутнього. Тобто йдеться про звільнення механізму постановки життєвих завдань такої молоді від деформацій і формування у неї суб'єктного ставлення до свого життя – теперішнього і майбутнього.

Розгляньмо цей перехід на прикладі однієї із груп проблемної молоді. Молодих людей, що перебувають у конфлікті із законом, за вироком суду звільнено від відбування покарання з випробуванням. (Цих молодих людей було притягнуто до відповідальності через кримінальну діяльність, пов'язану з наркоспоживанням). Відтак перед проблемною молоддю постала нагальна необхідність змінити своє життя, сформуванати свідомий підхід до життєвих завдань. Спеціально розроблена державними і громадськими організаціями реабілітаційна програма надає ресурси для відповідних змін і набуття навичок свідомого ставлення до життя. На сьогодні в Україні забезпечено певні передумови для створення дієвої системи представництва інтересів наркозалежних, звільнених від покарання з випробуванням у територіальній громаді, – системи, яка відповідала б потребам представників цієї цільової групи й громади і була б здатна розв'язувати їхні проблеми.

До основних потреб і проблем наркозалежних, звільнених від покарання з випробуванням, і зумовлених ними інтересів слід віднести: розлади психіки та численні хронічні соматичні захворювання внаслідок наркоспоживання; відсутність постійного місця роботи; фінансові труднощі; долученість до кримінальної діяльності. Власне, розв'язання цих проблем і становить основний зміст життєвих завдань цієї групи проблемної молоді. Проте молоді люди спочатку навіть не усвідомлюють їх як власні життєві завдання, тобто як такі, що можуть бути вирішеними ними, оскільки вже зневірилися в можливості цього.

Щоб допомогти наркозалежним, звільненим від відбування покарання з випробуванням, в актуалізації суб'єктного механізму постановки життєвих завдань, фахівці громадських і державних організацій розробили модель міжсуб'єктної взаємодії такої молоді з представниками всіх зацікавлених служб, які мають причетність до розв'язання проблем цієї молодіжної групи. Йдеться перш за все про громадські організації, районні і міські центри соціальних служб для молоді, відділи кримінально-виконавчої інспекції Державного департаменту України з питань виконання покарань та ін. [7].

Внутрішнім змістом цієї моделі є соціально-психологічні механізми міжсуб'єктної, міжсекторальної взаємодії, скерованої на особистісні зміни представників цієї групи проблемної молоді. Один із таких механізмів – мотивування засобами мотиваційного консультування, мотиваційного тренінгу на основі опрацювання реальних випадків із практики, коли колишнім наркозалежним, які також працюють у цій програмі, вдалося успішно подолати свої проблеми. Завдяки цьому в окремих представників проблемної молоді формується усвідомлене самомотивування і самопрограмування до суб'єктних змін шляхом інтеріоризації зовнішніх мотивувальних впливів через включення механізмів самомотивації, підкріплення, використання сприятливих зовнішніх умов як позитивних знаків схвалення, підтримки – ефек-

тивного підкріплення через позитивний зворотний зв'язок. Крім того, використання ідентифікації з особами (за методикою “рівний – рівному”), які мають позитивний життєвий досвід подолання залежності і злочинної поведінки, і є конкретними життєвими прикладами ефективності нової життєвої стратегії. Завдяки першим успіхам на цьому шляху формується власне переконання в ефективності постановки нових життєвих завдань. У такій взаємодії з “рівними” формується внутрішній механізм самопереконання через відтворення постановки життєвого завдання й отримання передбаченого результату у власному досвіді вже на перших кроках його досягнення. Це зумовлює посилення суб'єктного потенціалу і формує та закріплює суб'єктний спосіб постановки власних життєвих завдань.

Особливості постановки життєвих завдань молоддю, яка звільнилася від вживання наркотичних речовин. Прояви суб'єктності у ставленні до життя, власної компетенції яскраво відображаються в постановці проблемною молоддю життєвих завдань у професійній сфері. Спілкуючись із своїми соціальними працівниками, консультантами за методикою “рівний – рівному”, колишніми наркозалежними, вони переконуються, що за умови набуття відповідної підготовки теж зможуть оволодіти цією професією, а при наполегливості і завдяки подальшому навчанням – й іншими.

Проте частина проблемної молоді, що стала на шлях звільнення від вживання наркотиків, у постановці власних життєвих завдань часом схильна переоцінювати свій потенціал, ставити перед собою невідповідні їй можливостям і сутнісним потребам життєві завдання. Деформації в постановці життєвих завдань можуть відбуватися також під тиском батьків, “які краще знають, що потрібно їхній дитині”. Як правило, такі деформації мають місце, коли йдеться про постановку молоддю життєвих завдань у професійній сфері. Наприклад, Микола хотів би працювати психологом з ВІЛ-інфікованими, оскільки сам ВІЛ-позитивний, а до того ж має незакінчену освіту за цим фахом. Однак мати наполягла, щоб він працював у сімейному бізнесі, продовжував сімейну справу. І хоча хлопцю це не подобається, він кориться волі своєї матері, пригнічуючи власні бажання.

Особливості постановки життєвих завдань молоддю, що не вживає наркотичні речовини, у тому числі ВІЛ-інфікованою. Важливою особливістю постановки життєвих завдань проблемною молоддю є їх комплексність і спресованість у часі. Оскільки значну частину найбільш продуктивного часу життя згаяно марно, а однолітки багато чого встигли досягти в житті, молоді люди ставлять перед собою завдання швидко надолужити втрачене. Частині молоді, яка має відповідний суб'єктний і творчий потенціал, вдається ставити і вирішувати амбітні життєві завдання. Але, на жаль, іншій частині це зробити складно. Саме в постановці життєвих завдань у багатьох спрацьовує набутий ще за наркозалежного життя стереотип “все і одразу”.

Проблемна молодь, яка пройшла реабілітацію у відповідних центрах та організаціях, сама переконалась у важливості гуманістичних

цінностей для людини, її виживання в цьому світі. Вона усвідомила значущість для себе і подібної до себе молоді саме сфери соціальної роботи, соціально-психологічної допомоги особистості. Тому, обираючи професію, значна частина цієї молоді ставить собі за життєве завдання реалізуватись у сфері соціальної роботи – стати соціальним або медичним працівником, психологом, юристом, менеджером громадських нарко- і СНІД-сервісних організацій, щоб надалі зробити свій внесок у протидію епідеміям наркоманії та ВІЛ/СНІД.

Слід підкреслити, що особливості постановки життєвих завдань проблемною молоддю суттєво залежать від її життєвого досвіду, опосередковані її соціально-психологічною, життєвою компетенцією, особистісним потенціалом і суб'єктивними схильностями, а також значною мірою зумовлені власним досвідом реабілітації та відновлення суб'єктності. Деякі молоді люди вбачають у професіях соціальної сфери своє смисложиттєве завдання, деякі розглядають їх як сходинку до опанування інших. Для останніх життєві завдання у професійній сфері передбачають більш віддалені рубежі самоздійснення.

Певні особливості постановки життєвих завдань проблемною молоддю проявляються в сімейній сфері (відділення від батьківської і створення власної сім'ї), сфері особистісного, духовного зростання.

Коли йдеться про створення сім'ї, колишні наркозалежні, головним чином ВІЛ-інфіковані, мають значні перестороги, бо в батьківських сім'ях вони не знаходять позитивного досвіду батьківсько-дитячих родинних стосунків. Як зазначає молода жінка, “я хочу створити сім'ю, але не знаю як це зробити. <...> Можливо, мені і не судилося мати дітей” [2, с. 37].

Інший представник наркозалежної молоді ставить собі за життєве завдання створення власної сім'ї, але має проти цього певні перестороги: “Хочу створити повноцінну родину... (але ж я ніколи не бачив повноцінної родини)” [3, с. 29]. Не маючи власного дитячого досвіду близького спілкування з батьками, автор цієї життєвої історії безспідставно переймається тим, чи зможе він стати справжнім батьком для власної дитини.

Часто ВІЛ-інфіковані молоді люди мають застереження щодо народження дитини. Вони побоюються ризику народження ВІЛ-інфікованого малюка, а також мають сумніви щодо власної спроможності виростити його. “Я... хочу... народити ще одного малюка. Але... чи встигну я їх виростити?..” [2, с. 18].

Як бачимо, головною особливістю постановки життєвих завдань у сімейній сфері для певної частини проблемної молоді є суперечність між бажанням створити сім'ю, народити дитину і сумнівами в доцільності цього, невпевненістю у власній спроможності забезпечити добробут сім'ї, належне виховання дітей.

У постановці життєвих завдань ВІЛ-позитивною молоддю спостерігаються певні особливості залежно від того, усвідомила і прийняла вона свій ВІЛ-позитивний статус чи ні. Ті, хто не прийняв свій статус, намагаються жити як звичайні люди, планувати своє майбутнє, не беручи

до уваги можливі радикальні зміни у своєму житті і відповідні зміни у своїх життєвих завданнях, коли стадія ВІЛ-носіїства почне розвиватись у СНІД. Тоді зміни в житті таких ВІЛ-інфікованих молодих людей приводять їх до суттєвої життєвої кризи, виходом з якої стають постановка і вирішення реалістичного життєвого завдання – життя в умовах антиретровірусної терапії. Ті ж ВІЛ-інфіковані, які прийняли свій статус, ставлять реальні життєві завдання – збереження власного здоров'я і життя, вироблення готовності до вживання, якщо доведеться, антиретровірусних препаратів і формування психологічної прихильності до них.

Певна частина проблемної молоді розуміє, що постановка та вирішення життєвих завдань значною мірою залежать від розв'язання її особистісних проблем. У цьому сенсі молоді люди ставлять перед собою особливе життєве завдання – подолати ці проблеми і стати на шлях подальшого особистісного розвитку. Вони добре розуміють, що мають ще багато комплексів, перешкод для повноцінного життя. Так, у своїй життєвій історії молода жінка пише: “Я і досі замкнута в собі... Я звертаюся по допомогу до фахівців – психологів, психотерапевтів. І маю надію, що... знайду душевний спокій, побачу сенс життя” [2, с. 34].

Багато хто з молодих людей задля власного самовдосконалення займається самоаналізом і медитацією, вивченням філософії чи психології, бере активну участь у роботі груп взаємодопомоги, що працюють за Програмою анонімних наркоманів. Значна частина колишніх наркозалежних, які пройшли реабілітацію і ресоціалізацію в релігійних центрах, ставлять собі за життєве завдання духовне особистісне зростання в релігійній сфері: “Я мрію бути служителем у церкві, служити Богові і людям” [3, с. 30].

Проблемна молодь, формулюючи свої життєві завдання у сфері особистісного зростання, часто обирає підвищення фахової кваліфікації, активну участь у терапевтичних групах, групах взаємодопомоги. Молоді люди прагнуть здобути вищу освіту у сфері соціальної роботи, беруть участь у психологічних і професійних тренінгах, вивчають іноземні мови, стають слухачами курсів підвищення кваліфікації в системі Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту України.

Усе це свідчить про те, що переважна більшість проблемної молоді, окреслюючи життєві завдання у сфері особистісного зростання, підпорядковує їх своєму самоздійсненню в соціальній роботі, тобто у сфері взаємодії людини з людиною. Крім того, чимала частина такої молоді ставить перед собою складне, особливе завдання – особистісне самовдосконалення і духовний саморозвиток. На власному досвіді вона переконалася, що від ефективного вирішення цього завдання залежить реалізація всіх інших життєвих задумів.

Висновки. Дослідження життєвих історій проблемної молоді, її творчості дало змогу виявити особливості постановки такою молоддю своїх життєвих завдань.

Життєві завдання наркозалежної молоді характеризуються насамперед предметною спрямованістю на збереження наркотичного

способу життя. У цієї групи молоді деформований суб'єктний механізм постановки завдань, у ньому домінує об'єктна складова, (батьки, зовнішні чинники, випадкові обставини), яка зазвичай є позаособистою детермінантою життєздійснення наркозалежного.

У постановці життєвих завдань проблемною молоддю, що починає звільнятися від наркозалежності, спостерігається перехід від об'єктного сприйняття свого життя до суб'єктного ставлення до нього, а також звільнення суб'єктного механізму постановки життєвих завдань від деформацій, його актуалізація.

Найбільш розвинута в особистісному плані частина проблемної молоді, що не вживає наркотичні речовини, у постановці життєвих завдань застосовує суб'єктний механізм, узгоджуючи і підпорядковуючи життєві завдання різним сферам самоздійснення. Ідеться про узгодження завдань сфери особистісного зростання, їх підпорядкованість постановці життєвих завдань у сфері професійного самоздійснення, взаємодії людини з людиною.

Що ж до іншої частини проблемної молоді, у якій особистісний, суб'єктний потенціал ще потребує розвитку, то в постановці життєвих завдань спрацьовує набутий ще за наркозалежного життя стереотип "усе і одразу". Такі молоді люди схильні ставити перед собою життєві завдання дещо поспішно, хапливо, невинувато комплексно і спресовано в часі. Крім того, у цій групі проблемної молоді спостерігається суперечність між намірами стосовно постановки життєвих завдань і сумнівами в їх доцільності, непевність у власній спроможності забезпечити їх виконання (створювати чи не створювати сім'ю, народжувати чи не народжувати дитину).

Література

1. Лазоренко Б. П. Вплив досвіду наркозалежності на формування життєвих завдань проблемної молоді // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н. В. Чепелевої. – К.: Інформ.-аналіт. агентство, 2007. – Т. 2. – Вип. 5. – С. 120–130.
2. Взгляд изнутри. Врачи без границ и Всеукраинская сеть людей, живущих с ВИЧ/СПИД. – К.: Бланк-Пресс, 2002. – 83 с.
3. Ваше майбутнє у ваших руках. Лікарі без кордонів. – К.: Бланк-Прес, 2005. – 30 с.
4. Моя жизнь, как кораблик бумажный: Сб. поэзии / Сост. Е. М. Анчин. – Полтава: Криниця, 1999. – 62 с.
5. Целебная поэзия / Сост. Е. М. Анчин. – Полтава: Криниця, 2001. – 64 с.
6. Титаренко Т. М. Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 16 (19). – С. 304–311.
7. Модель представництва інтересів споживачів наркотиків, звільнених від відбування покарання з випробуванням / За ред. О. В. Стецькова. – К.: ІКЦ Леста, 2005. – 104 с.

© Лазоренко Б. П.

Н. О. Татенко

СТИЛЬОВА СПЕЦИФІКА ПОСТАНОВКИ ЖИТТЄВИХ ЗАВДАНЬ ОСОБИСТІСТЮ З ЕФЕКТИВНИМ ЖИТТЄЗДІЙСНЕННЯМ

- *Що вам потрібно від мене?*
 - *Те, що тобі потрібно від себе.*
- Худ. фільм “Самурай”

Межа між особистістю і зовнішнім світом, вибудована в процесі життєвого шляху зусиллями самої людини, розглядається як функціональний орган, здатний змінювати свої характеристики (щільність, проникливість, товщину, форму тощо) і забезпечувати взаємодію людини з оточенням, адекватну її можливостям, мотивам і цінностям. Характер сприйняття зовнішнього простору постає як функція розвитку внутрішнього простору особистості. Характеризуються конфігурації особистісних властивостей, що сформувалися як реакції індивіда на власні форми поведінки, описуються типи і рівні особистісного функціонування, стилі постановки життєвих завдань, що визначають процеси саморегуляції, самоорганізації та саморозвитку особистості.

Ключові слова: життєві завдання, стиль, ефективне життєздійснення.

Граница, выстроенная в процессе жизненного пути усилиями самого человека, рассматривается как функциональный орган, способный изменять свои характеристики (плотность, проницательность, толщину, форму и т. п.) и обеспечивать взаимодействие человека с окружением, адекватное его возможностям, мотивам и ценностям. Характер восприятия внешнего пространства выступает как функция развития внутреннего пространства личности. Характеризуются конфигурации личностных свойств, сформировавшиеся как реакции индивида на собственные формы поведения, описываются типы и уровни личностного функционирования, стили постановки жизненных задач, определяющих процессы саморегуляции, самоорганизации и саморазвития личности.

Ключевые слова: жизненные задачи, стиль, эффективное жизнеосуществление.

The line between a person and outer world was being built during his own life by his own efforts. It is considered as a functional organ which is able to change its descriptions (closeness, penetrability, thickness, form etc.) thus providing such co-operation between a person and environment, which is adequate to his possibilities, motives and values. The character of external space perception becomes the function of internal space development. The article deals with configurations of personal qualities which are formed as reactions on his own forms of behavior. The types and levels of personal functioning are described. The styles of life tasks statement which define personal self-regulation processes, self-organization and self-development are considered.

Key words: vital tasks, style, effective realization of life.

Проблема. Змістом психологічного мислення є будова і функціонування внутрішнього світу людини (як власного, так і інших людей). Виявилося, що вміння співвідносити у своїх відповідях різні аспекти психічної реальності та враховувати індивідуально-особистісні особливості іншої людини у студентів-медиків формується раніше, ніж у студентів-психологів, які в міру навчання психології схильні частіше використовувати у своїх відповідях психологічні знання. Такий результат може свідчити про деформацію уявлень про психічне в ході професійно-психологічного навчання, тобто про “формалізм” науково-психологічних знань і засвоєння наукових знань без співвіднесення їх з особистим досвідом [1]. Від чого залежить гармонійність функціонування засвоєних знань і особистого досвіду у вирішенні життєвих завдань?”

Тим людям, які проживають своє життя ефективно, багато чого вдається здійснити в житті: взяти участь у багатьох подіях; ставити перед собою мету і досягати її; започатковувати науки, художні, політичні напрямки. Як вони ставлять перед собою життєві завдання, що в них усе виходить, складається? Які вони? Що заважає іншим бути такими ж успішними?

Мета статті: дослідити психологічні особливості стилів постановки життєвих завдань особистістю з ефективним життєздійсненням.

Завдання психологічного змісту вирішують всі люди без винятку, хоча б через спілкування. Життєві завдання за аналогією не можуть бути абстрактними щодо досвіду і здібностей особистості. Ми розглядаємо життєві завдання особистості як програму, чи план, життя, що вибудовується на інтегрованому минулому досвіді й смислових координатах теперішнього і служить здійсненню себе в майбутньому. Ефективна життєва реалізація особистості передбачає, що вона є лідером свого життя.

Постановка життєвих завдань здійснюється по-різному. Стиль – це “спосіб, прийом, метод роботи” [2, с. 638]. Життєвими завданнями особистості є адекватне собі усвідомлення та втілення свого шляху – мінімальне Я – та способу – наративне Я. Теоретичним конструктом, що фіксує молярність взаємодії суб’єкта та об’єкта, є *скрипт*. Скриптом називається закономірна зміна дій, орієнтованих на певний результат. Описуючи скрипт, різні автори зазначають такі компоненти, як мета, результат, причинність, способи досягнення результату, оцінка результатів та емоційний тон [3].

Загальною і основною ознакою стилю, за В. С. Мерліном, є своєрідне співвідношення орієнтувального і виконавчого компонентів діяльності. У першому випадку орієнтувальна діяльність здійснюється до виконання виконавчої і лише потім поєднується з останньою. У другому випадку характерним є те, що орієнтувальна діяльність протікає одночасно з виконавчою і у зв’язку з нею [4]. Спробуємо означити їх як стратегічний і тактичний підходи в стильових особливостях постановки життєвих завдань при ефективному життєздійсненні особистості.

За особливостями життєтворення В. М. Розін виділяє такі стилі: соціальний (життя особистості виступає від імені цілого – цивілізації,

культури тощо); віртуальний (життя йде від людини – езотерика, алкоголь, творчість); рефлексивний (людина опосередковує своє ставлення до життя через знання, психотехніки, вільно реалізує себе); проміжний [3]. Найближчою нам видається стильова еkleктика, де кожний стиль, пройшовши свій етап досвіду, обумовленого смыслом, потенціюється особистістю для використання в реалізації подальших смислів.

Світ має значну свободу варіацій, відхилень, різноспрямованих змін, змінних станів стійкості і нестійкості, що не підпорядковуються раз і назавжди сформульованим правилам. Тому покладатися можна тільки на себе. Для цього достатньо всього-на-всього успішно вирішувати проблеми, що виникають [5]. Існує припущення, що не реальність “вливається” через органи відчуття, як у бадді (“баддейна” теорія пізнання), а самі організми використовують свої здібності та органи чуття як “пошукові прожектори” (“прожекторна” теорія пізнання), висвічуючи або нащупуючи в реальності те, що допомагає або заважає їм вирішувати життєві проблеми, які виникають [там само, с. 24]. Як співіснують ці теорії?

Від народження між особистістю і світом існує межа. Е. Еріксон, якого вважають першим дитячим психотерапевтом, пов’язує формування якості довіри, що є складовою особистісного потенціалу, з першими дванадцятьма місяцями життя людини. У разі затримки задоволення потреб у малюків поступово розвивається здатність чекати, терпіти, оскільки вони знають, що допомога все одно прийде. Атмосфера любові, заохочення, схвалення переживається як “віра світу” в можливість малюка, яка посилює його мотиваційно-енергетичний потенціал. Перешкоджання, заборона торкнутися пальчиками значущого предмета (материнських грудей) сприймається дитиною як свідчення того, що світ відвернувся від неї [6]. Оптимальна межа є вибудованим у процесі життєвого шляху зусиллями самої людини функціональним органом, що здатний змінювати свої характеристики (щільність, проникливість, товщину, форму і т. ін.). Цим самим забезпечується взаємодія людини зі світом, адекватна її можливостям, мотивам і цінностям.

Базальним змістом травмування в ситуаціях соціальної (і будь-якої іншої) залежності є виявлення (у тій чи іншій формі) людиною власної безпорадності в стосунках з реальністю [5]. У взаємодії з іншими світоглядами і картинами реальності в абсолютній більшості людей переважає довірливе прийняття щодо одних ситуацій (обставин, ідеологій, дій), що доповнюється безпідставним запереченням інших ситуацій (обставин, ідеологій, дій), які сприймаються шаблонно [там само, с. 22]. Страх конфліктної зміни уявлень про себе – конфліктофобія – розглядається як хибне уявлення про катастрофічність визнання своєї ненадійності і потреба постійного виправлення своїх помилок, що означає постійну зміну і самого себе.

Проблема полягає в тому, що більшості індивідів радикально бракує наукової рефлексії довіри, гнучкого й свідомого її застосування і настільки ж гнучкого переходу до конструктивної недовіри, викори-

стання альтернативних інструментів, здатних скоректувати і “відремонтувати” довіру. У результаті формування ригідної довіри виникає те, що можна назвати “проблемною безпорадністю”, яка і запускає механізм залежності [там само, с. 21–22].

Базовим варіантом межі, що робить її гнучкою і адекватною, є здатність утримувати цю межу в нейтральному стані, що відповідає переживанню спокою й упевненості в собі. Необхідна подвійна чутливість: внутрішня, з боку внутрішнього тіла, і зовнішня, що виникає в процесі зіткнення зі світом. Справжня довільна поведінка базується на свідомому виборі, який людина робить, коли прислухається до Себе (і, безумовно, до Іншого) [7]. Є декілька умов правильно проведеної роботи. Перша полягає в необхідності фокусування на внутрішній картині руху, переведення уваги від видимого, руху, що спостерігаємо зовні, до його відчуття ізсередини. Друга умова пов’язана з довірою до внутрішньої спонтанності, мудрості тіла, що передбачає відкритість своєму внутрішньому досвіду тут і тепер. Третьою умовою є готовність до зустрічі з тим, що виникає спонтанно, а значить з тим, що неможливо знати заздалегідь, проконтролювати, не допустити. Усвідомлення своїх потреб і справжніх почуттів може викликати болісні переживання, і часом потрібна мужність для зустрічі із самим собою. Прислуховування передбачає тишу і не терпить поспіху [там само, с. 28].

Готовність до розуміння Іншого потребує виконання щонайменше двох умов. Першою умовою є розвиненість органів чуття. Друга умова – домінанта на Іншого. Виконання і першої, і другої умов стає можливим тоді, коли людина оволоділа внутрішнім простором, досягнула його диференційованість і свідомо приймає його. За Д. В. Михайлевським, характер сприйняття зовнішнього простору є функцією розвитку простору внутрішнього. Ідентифікації з Іншим сприяють тілесні метафори, котрі, як і художні метафори, спроможні передавати відчуття, переживання і глибинні особистісні смисли людини [там само, с. 29].

Відособлення – концентрація всередині себе – розототожнення – ідентифікація – так виглядає ланцюжок осягнення світу Іншого. “Пробуксовування” на будь-якій складовій описаного циклу неодмінно веде до деформації функціонування особистості, унеможлиблює особистісний розвиток. Але нерівність зовнішньої і внутрішньої форм постає як джерело ідей, переживань, дій, урешті-решт, як джерело і рушійна сила розвитку. Здатність відчувати і себе, і ситуацію майже одночасно, “тримати в собі і себе, і світ” дає змогу вирішувати завдання саморегуляції, самоорганізації, саморозвитку [там само, с. 32].

Дослідження показали, що люди по-різному планують свою поведінку і діяльність, неоднаково моделюють значимі умови, своєрідно використовують різноманітні програми досягнення мети, а також по-різному оцінюють та коригують свою активність. Виявилось, що люди з розвинутою здатністю до планування мають зазвичай чіткі уявлення про свою життєву перспективу. Особам з розвиненим моде-

люванням притаманні яскравість, емоційність сприймання дійсності. Люди, здатні передбачати результати своїх дій, вирізняються раціональністю, обдуманістю власної поведінки з огляду на минулий досвід. Для осіб, здатних коригувати регуляцію залежно від умов (тобто які виявляють регуляторну гнучкість), характерна творча спрямованість самосвідомості; себе вони відносять до людей з розвинутими комунікативними здібностями, що розраховують на себе і власні сили. Самостійність у здійсненні регуляції пов'язана з увлеченнями про свою незалежність, спонтанність і підкреслюється впевненістю в собі. Високий рівень саморегуляції породжує два типи самосвідомості: лідерський (з орієнтацією на статус, домінування) і самоактуалізації (ґрунтується на позитивному ставленні до себе, цінностях самоактуалізації – істині, красі тощо, прагненні пізнати та реалізувати свої здібності) [8, с. 14].

Розуміння завжди тісно пов'язане із саморозумінням. Осмислюючи щось у зовнішньому світі, підіймаючись усе вище сходінками пізнання, суб'єкт одночасно заглиблюється в себе і начебто вивисується над собою, над тим Я, яким воно було “до розуміння” [9, с. 109].

Індивідуальний стиль у постановці життєвих завдань виробляється в ході формування ідентичності і розглядається як процес вирішення життєво значущих проблем. Кожне прийняте рішення щодо себе і свого життя є внеском у формування структури ідентичності як її елемента [10, с. 119]. Якщо уявити процес життєдіяльності у вигляді ланцюжка взаємодій людини із життєвими ситуаціями, то копінг виглядатиме як ситуаційна модифікація життєвого стилю, індивідуального способу взаємодії із ситуацією відповідно до її власної логіки, значущості в житті індивіда і його психологічних можливостей. Чим далі просувається людина життєвим шляхом, тим помітніше місце в структурі особистості займають конфігурації властивостей або рис, що сформувалися як реакції індивіда на свої власні форми поведінки. У міру того, як комплекс цих рис стає автономним, він починає визначати типи і рівні особистісного функціонування людини. При цьому вільний і легкий перехід від одного рівня функціонування особистості до іншого, здатність визначати часові межі функціонування на більш простому рівні і повертатися на більш високий рівень є запорукою психологічного здоров'я особистості [там само].

Завдяки опануванню людина стає здатною до випереджувального віддзеркалювання важкої ситуації, антиципації наслідків власних зусиль щодо її вирішення або пристосування до неї. Відтак вона спрямовується на свідому, активну взаємодію із важкою життєвою ситуацією. Характер взаємодії залежить від можливості контролювати її: людина змінює ситуацію, що піддається контролю, або пристосовується до неї, якщо її контролювати важко.

Конструктивні і продуктивні, творчі стратегії/стилі спрямовані на подолання конфліктів особистісного зростання через розвиток вищих форм саморегуляції, гармонізацію співіснуючих структур субосо-

бистостей, різноманітних “ядер”, “видів” ідентичності, окремих, конкретних ідентифікацій, фасадних самопрезентацій і глибинної самості. Цим самим забезпечується рух до більшої “самопослідовності”, внутрішньої гармонії і цілісності [11].

Щоб вибрати адекватний стиль постановки життєвого завдання, особистість повинна вміти самовизначатися. Ключовим психологічним процесом самовизначення є пошук суб'єктом свого способу життєдіяльності. Під пошуком розуміють складний комплекс дій, що відбуваються у внутрішньому світі людини і спрямовані на створення й формування, конструювання та побудову, творіння і творення свого способу, шляху, напрямку власного життя [12, с. 7]. Найбільш значимими для самовизначення особистості є такі риси: активність, усвідомленість, гуманістична спрямованість настанов, незалежність (автономність), інтегративність, відповідальність, оптимізм, стійкість, життєтворчість, схильність до ризику, розуміння власної змінності в часі, цілеспрямованість, зацікавленість (мотивованість), здатність до рефлексії та соціальної децентрації [8, с. 12–13].

Висновки. Особистість з ефективним життєздійсненням вирізняється стильовими особливостями постановки життєвих завдань. Ці особливості є наслідком її критичного мислення, віри в себе, озброєної довіри та конструктивного, творчого приєднання до світу, реалістичного визначення сенсу нагальної проблеми і зосередження зусиль на її вирішенні із спрямованістю в майбутнє.

Література

1. Гуськова А. В. Роль “модели психического” при решении мыслительных задач // Вопросы психологии. – 2008. – № 1. – С. 26–35.
2. Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К., 1974.
3. Розин В. М. Как можно помыслить развитие человека? // Мир психологии. – № 2. – 2007. – С. 55–61.
4. Вяткин Б. А., Шукин М. Р. Проблемы индивидуального стиля в трудах В. С. Мерлина и их развитие (к 110-летию со дня рождения ученого) // Мир психологии. – 2007. – № 3(51). – С. 256–264.
5. Волков Е. Н. Зависимость от реальности // Практ. психология та соц. робота. – 2008. – № 2. – С. 18–26.
6. Анцыферова Л. И. История жизни и личность Э. Эриксона – детерминанты его теории развития // Психол. журн. – 2008. – Т. 29, № 1. – С. 94.
7. Моросанова В. И., Аронова Е. А. Саморегуляция и самосознание субъекта // Психол. журн. – 2008. – Т. 29, № 1. – С. 14–22.
8. Ребеко Т. А. Интенциональность в структуре индивидуальности // Психол. журн. – 2007. – Т. 28, № 4. – С. 15–22.
9. Журавлев А. Л., Купрейченко А. Б. Структура и личностные детерминанты экономического самоопределения субъекта // Психол. журн. – 2008. – Т. 29, № 2. – С. 5–15.
10. Волкова Н. В. Кризис идентичности как момент движения личности. Coping strategies как условие формирования идентичности // Мир психологии. – 2004. – № 2(38). – С. 119–123.

11. Волков Е. Н. Зависимость от реальности // Практик. психология та соц. робота. – 2008. – № 2. – С. 18–26.

12. Крюкова Т. Л. Человек как субъект совладающего поведения // Психол. журн. – 2008. – Т. 29, № 2. – С. 88–95.

© Татенко Н. О.

Т. О. Ларіна

КРИТЕРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ ЖИТТЕСТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ У САМОПРОГНОЗУВАННІ

Аналізується роль і місце життєстійкості в самопрогнозуванні особистості. Визначаються критерії емпіричного дослідження специфіки впливу життєстійкості на продуктивність вибудовування особистістю моделі власного майбутнього, якість життя людини та її задоволеність своїми досягненнями.

Ключові слова: особистісні ресурси, життєстійкість, самопрогнозування, життєві завдання.

Анализируется роль и место жизнестойкости в самопрогнозировании личности. Определяются критерии эмпирического исследования специфики влияния жизнестойкости на продуктивность построения личностью модели своего будущего, качество жизни человека и его удовлетворенность собственными достижениями.

Ключевые слова: личностные ресурсы, жизнестойкость, самопрогнозирование, жизненные задачи.

The role and place of endurance in the process of self prognostication personality is analyzed. The criteria of empiric research of specific vitality influencing on the productivity construction personality model of the future, on the person's life quality level and her satisfaction level by the achievements are determined.

Key words: personality's resources, endurance, self prognostication, life tasks.

Постановка життєвого завдання вимагає від людини певної життєстійкості. Від того, наскільки життєстійкою буде обрана стратегія самоздійснення, залежать продуктивність побудованої моделі майбутнього та якість життя людини, її задоволеність власними досягненнями.

У вітчизняній і зарубіжній психології *проблема* життєстійкості особистості розробляється багатьма авторами, які спираються на такі поняття, як життєве планування, самопрогнозування (К. Абульханова-Славська, Д. Леонтьев С. Мадді, Д. Фіске,) оптимізація самореалізації (О. Бодальов, Т. Кайзер), життєві завдання (Т. Титаренко) [1–3].

Мета статті: визначити критерії емпіричного дослідження життєстійкості та з'ясувати специфіку її впливу на самопрогнозування особистості.

Життєстійкість є системою переконань людини, яка дає змогу сприймати життєві події як менш травмуючі й формувати продуктивні способи подолання стресу. Життєстійкість відіграє роль соціально-психологічного ресурсу особистості при плануванні майбутнього та в процесі її самопрогнозування [3].

Щоб визначити, яким чином життєстійкість впливає на процес моделювання особистістю свого майбутнього, слід розглянути умови виникнення життєстійкості. Згідно з концепцією С. Мадді життєстійкість проявляється, коли потрібно вибудовувати особистісні смисли і життєві цілі в умовах обмежених ресурсів, в екстремальних ситуаціях. Побудова смислів за таких умов відбувається відповідно до логіки, яку пропонує А. Ленгле. Тобто трансформація травмуючої ситуації пов'язана із входженням у ситуацію, що дає можливість особистості побачити певні ресурси для її конструктивного перетворення [4]. Усе це створює сприятливі умови для розгортання потенційних можливостей особистості. Тому коли ми говоримо про життєстійкість особистості, це означає, що людина з усіма своїми обмеженнями і недоскональностями мужньо сприймає складну, екстремальну життєву ситуацію і творчо перетворює енергію стресу в енергію саморозвитку, тобто використовує складну життєву ситуацію як ресурс для побудови нового індивідуального смислу, нового життєвого завдання.

Життєстійкість як здатність до саморегуляції, управління власною поведінкою проявляється у виборі відповідних стратегій і стилів поведінки в подоланні стресу. Вибір ефективних стратегій подолання труднощів вимагає мобілізації всіх ресурсів людини, без чого складно виконати життєву програму особистості, вирішити життєві завдання. Особистісні ресурси проявляються як ресурси регуляції різних форм активності людини, як функціональний потенціал, що забезпечує високий рівень реалізації її активності, виконання завдань, досягнення результатів упродовж певного періоду життя [5].

Концепція прояву ресурсів базується на положенні, що людина використовує всі можливості для правильного розподілу власних обмежених ресурсів. Ефективність розподілу цих ресурсів залежить від характеристик завдання (величина навантаження) або ситуації (міра загрози, відповідальності тощо) та від можливостей людини. Особистісною властивістю, яка зменшує ступінь невідповідності між суб'єктивним сприйманням складної ситуації та її об'єктивною трудностю і забезпечує успішне подолання стресу, є стресостійкість. Як відомо, розвиток і реалізація ресурсів подолання стресу – головний фактор протистояння йому [там само].

Ресурсна теорія пов'язує процес подолання стресу з використанням адаптаційної енергії особистості. З позицій ресурсного підходу стрес виникає в результаті реальної або уявної втрати частини ресурсів, таких як поведінкова активність, вегето-соматичні, психічні і професійні можливості, особистісні характеристики. Ресурси людини поділяють відповідно до їх ролі в регуляції подолання стресу: особистісні,

соціальні, психологічні, професійні, фізичні та матеріальні. У науковій літературі комплекс особистісних, психологічних, професійних і фізичних ресурсів розглядають як єдиний особистий ресурс [там само].

Отже, оптимальне використання резервних регулятивних можливостей людини можна вважати ще одним показником життєстійкості особистості. Життєстійкість є умовою оптимальної саморегуляції на шляху самоздійснення особистості, що дає змогу передбачати, моделювати і контролювати реалізацію життєвих завдань. Регулятивна функція життєстійкості спрямована як на зняття напруги, що виникає, коли бракує належного досвіду для досягнення життєвих цілей, на “пасивне пристосування”, так і на пошук напружених ситуацій, що мобілізують розгортання творчого потенціалу подолання труднощів.

Розвиток життєстійкості особистості є головним фактором протистояння життєвим труднощам, який зумовлює готовність до надійної реалізації тих чи тих соціальних функцій, особистої відповідальності за вибір способів саморозвитку і самоздійснення.

Однак життєстійкість не дорівнює виживанню та адаптації. На нашу думку, життєстійкість потрібна не тільки в екстремальних умовах, у разі життєвої кризи, а й у повсякденній, буденній ситуації, коли людина вимушена постійно приймати відповідальні рішення, робити важливі вибори, ставити перед собою життєві завдання. Життєстійка стратегія дає змогу мужньо долати труднощі, стійко витримувати стресове напруження, оптимально використовувати життєвий час та енергію, швидко відновлювати життєво-енергетичний баланс особистості.

Використання життєстійкої стратегії – це умова ефективного самопрогнозування. У вибудовуванні особистих планів і постановці життєвих завдань життєстійкість виконує функцію оптимізації моделювання й структурування майбутнього, забезпечуючи рівновагу між адаптаційними можливостями (особистісними ресурсами) і структурою (змістом) життєвих домагань.

Використовуючи ресурс життєстійкості в процесі прогнозування та моделювання власного життя, особистість обирає майбутнє, тобто невідоме і непередбачуване, спрямовуючи зусилля на тривалий пошук індивідуальних способів подолання труднощів.

Завдяки самопрогнозуванню, що будується на позиції життєстійкості, людина спроможна підтримувати суб'єктивно задовільну якість життя на певному етапі самореалізації та в ході пристосування до труднощів і соціальних змін.

Ефективною стратегією самопрогнозування, є, на нашу думку, проблемне планування, коли враховуються життєві та особистісні ресурси. Таке планування спрямоване з майбутнього в теперішнє, що значно підсилює особистісну рефлексію, зміцнює позицію Я в теперішньому. Отже, “планування часу в контексті співвідношення минулого, теперішнього і майбутнього постає як функція особистості, що опановує свій час, як спосіб цього опанування, як готовність зберегти віру в себе, коли

змінюються обставини в майбутньому, і разом із цим як здатність вдосконалювати себе, своє життя, свою діяльність” [1, с. 17].

На основі теоретичного узагальнення місця і ролі життєстійкості в процесі самопрогнозування особистості ми сформулювали декілька припущень щодо характеру впливу життєстійкості на самопрогнозування особистості:

Життєстійкість актуалізує процес самопрогнозування особистості.

Життєстійкість сприяє формуванню позитивного ставлення до якості роботи (задоволеність досягненнями) і якості життя (задоволеність міжособовими контактами).

Підвищення ефективності самопрогнозування особистості зумовлюється специфікою когнітивної та мотиваційної сфер життєстійкості.

Актуалізація процесу самопрогнозування відбувається завдяки більш ефективному використанню ресурсів особистості.

Актуалізація процесу самопрогнозування полягає в тому, що людина спрямована на постійний пошук оптимальних способів досягнення життєвих цілей і завдань. Це означає, що вона відкрита до спілкування із соціальним оточенням, чітко усвідомлює і приймає актуальну життєву ситуацію, активно узгоджує власні потенційні можливості для подолання труднощів у процесі вирішення конкретного життєвого завдання.

Ефективність побудови особистих планів, оптимальність поставлених життєвих завдань зумовлена перш за все готовністю людини до діяльності в непередбачуваних обставинах, у ситуаціях, коли різко змінюються соціальні вимоги або ж з'являються нові можливості. Готовність до діяльності в непередбачуваних обставинах дає змогу активізувати процес трансформації різних форм травмуючого досвіду в позитивні життєві зміни. Така успішна трансформація відбувається завдяки тому, що людина спрямовує свої ресурси на вироблення і прийняття рішення в непередбачуваній ситуації, для побудови особистих планів, а не для створення захисних стратегій. Формування готовності до діяльності в непередбачуваних обставинах знаходить відображення в мотиваційно-смісловій сфері особистості, а саме в диспозиціях життєстійкості.

Процес трансформації впливу негативних подій у нові можливості відбувається завдяки розвитку трьох диспозицій життєстійкості:

- включеність (відкритість, зацікавленість, соціальна підтримка), соціальний інтелект;
- контроль (інтернальність), відповідальність;
- виклик (прийняття ризику), готовність до ризику (діяльності та прийняття рішення в непередбачуваних ситуаціях) [3].

Отже, життєстійкість як система стійких переконань особистості дає можливість оптимально використовувати особисті ресурси у вибудовуванні планів на майбутнє.

Самопрогнозування буде ефективним тоді, коли людина спрямована в майбутнє, коли вона не лякається несподіванок, що чекають на неї в майбутньому, коли вона здатна використовувати свої когнітив-

ні здібності для аналітичного опрацювання інформації, що надходить від актуальної ситуації. Завдяки такій орієнтації на майбутнє створюються сприятливі умови розгортання потенціалу особистості, окреслюються нові перспективи її саморозвитку.

Критерієм життєстійкості, що впливає на ефективність самопрогнозування, є *спрямованість у майбутнє і готовність до самопрогнозування й планування майбутнього*.

Ще одним критерієм життєстійкості може бути задовільна якість життя. Остання суттєво не погіршується, коли людині доводиться долати труднощі і пристосовуватися до соціальних змін. Задоволеність життям визначається як суб'єктивне позитивне ставлення до якості роботи (задоволеність досягненнями) і якості життя (задоволеність міжособовими контактами). Низький рівень соціальної фрустрованості, тобто задоволеність соціальними досягненнями в головних аспектах життєдіяльності, є показником життєстійкої позиції, а також психологічного здоров'я особистості. Життєстійка особистість схильна обирати такі шляхи реалізації життєвих завдань, які дають змогу підтримувати належний рівень психологічного здоров'я. А зберегти психологічне здоров'я допомагають перш за все гнучкість і мобільність у застосуванні опанувальних стратегій та відкидання жорстких схем у конструюванні особистих планів.

Згідно з гіпотезою нашого дослідження високий рівень життєстійкості актуалізує процес самоозадачування. Можна виділити *характерні ознаки самопрогнозування, що базується на засадах життєстійкості*:

- здатність передбачувати події і зміни в майбутньому;
- здатність контролювати значущі події та зміни;
- уміння узгоджувати їх з особистісним змістом;
- спрямування власної діяльності на пошук і реалізацію особистісних можливостей у процесі саморозвитку та самоздійснення.

Ефективне самопрогнозування стає можливим завдяки *особливостям когнітивної і мотиваційної сфер життєстійкої особистості*, серед яких:

- високий рівень рефлексії;
- високий рівень усвідомлення життя;
- розвинуті антиципаційні здібності;
- здатність приймати складну життєву ситуацію;
- гнучкість при узгодженні власних потенційних можливостей (стратегій) подолання труднощів з особистими планами та завданнями;
- готовність до діяльності в непередбачуваних обставинах;
- спрямованість на пошук індивідуальних (автентичних) способів подолання труднощів;
- спрямованість на досягнення психологічного здоров'я (зосередженість на трансформації різних форм травмуючого досвіду в позитивні життєві зміни).

У підсумку можемо визначити найважливіші критерії життєстійкості, що впливають на ефективність самопрогнозування. Їх і було взято за основу нашого емпіричного дослідження: 1) рівень соціальної

фрустрованості (задоволеність соціальними досягненнями в провідних сферах життєдіяльності); 2) рівень життєстійкості на рівні особистісних диспозицій (соціальна активність, інтернальність, готовність до ризику); 3) терпіння, толерантність до невизначеності (до майбутнього); 4) мобільність, здатність використовувати різні опанувальні стратегії, гнучкість у їх застосуванні; 5) спрямованість у майбутнє, рішучість, готовність до самопрогнозування та планування майбутнього.

Емпіричне дослідження означених критеріїв життєстійкості вимагає розроблення спеціальних методів [6]. Щоб діагностувати рівень осмисленості і сформованості властивостей життєстійкості та рівень актуалізації потреби в їх подальшому розвитку, ми розробили опитувальник “Самооцінка життєстійкості”.

Теоретичною базою для створення опитувальника “Самооцінка життєстійкості” стала концепція особистісних диспозицій С. Мадді, що містить три компоненти – включеність, контроль (відповідальність), виклик (готовність до ризику, прийняття рішень у непередбачуваних ситуаціях). За методологічну основу створення методики було взято опитувальник Форверга із самооцінки якостей спілкування (див. [7, с. 91]). Ми модифікували опитувальник Форверга “на контактність” і сконструювали перелік індикаторів, які описують властивості життєстійкості. За індикатори було визначено такі властивості: емпатія; тепло, повага; щирість, справжність; ініціативність; рішучість; відповідальність; терпіння; оптимістичність; мобільність.

Кожна властивість життєстійкості має відповідний зміст:

1) **емпатія**. Я бачу світ очима інших. Я розумію іншого, можу відчувати себе “в його шкіру”. Я розумію всі настрої співрозмовника. Я відповідаю на них;

2) **тепло, повага**. Я різними способами виражаю (хоч і не завжди обов’язково відчуваю), що приймаю іншого, розумію те, що роблять інші, хоча не завжди однозначно згоден з ними. Я людина, що активно підтримує інших;

3) **щирість, справжність**. Я більше щирий, ніж фальшивий у своїй взаємодії з іншими. Я не ховаюся за ролями і фасадами, інші знають “на чому я стою”. Я залишаюся самим собою у своєму спілкуванні з іншими;

4) **ініціативність**. У взаємовідносинах з іншими я скоріше дію, ніж розмірковую. Я вступаю в контакт, а не чекаю, коли вступлять у контакт зі мною. Я спонтанний. Я виявляю ініціативу з різних приводів щодо людей;

5) **рішучість**. Я мобілізуюся в екстремальних, нестандартних умовах. Я сміливо приймаю рішення, безстрашно дивлюся в очі небезпеці. Я рішучий, відчайдушний;

6) **відповідальність**. Я самостійно будую плани і вірю, що можу їх здійснити. Я докладаю чимало зусиль задля досягнення запланованого, я не сподіваюся на допомогу інших. Перекоаний, що успіх є результатом наполегливої праці і мало залежить від випадку або везіння;

7) **терпіння**. Я стійко, без нарікань витримую важкі життєві умови. Я не нарікаю на життєві труднощі, сподіваюся на краще. Довго і спокійно витримую щось нудне, неприємне, небажане;

8) **оптимістичність**. Я життєрадісний, сподіваюся на краще. Мене не лякають несподіванки в майбутньому;

9) **мобільність**. Я вміло і швидко дію за різних обставин. Швидко приступаю до виконання завдань задля досягнення мети. Я легко переходжу від однієї справи до іншої.

Висновки. Визначивши за допомогою опитувальника ступінь сформованості властивостей життєстійкості, ми можемо говорити про наявність особистісного ресурсу для продуктивного перероблення травмуючого досвіду в конструктивні життєві зміни. Чим вища самооцінка життєстійкості, тим більш упевнено почуватиметься людина, зіткнувшись із життєвими труднощами, непередбачуваними обставинами. Сформованість життєстійкості допомагає досягати успіхів, незважаючи на життєві труднощі і випробування. Розвинуті особистісні властивості життєстійкості дають змогу успішно протистояти тискові, який чинить на особистість зовнішнє середовище, активно вибудовувати особисті плани.

Отже, окресливши критерії, ми маємо змогу емпірично дослідити вплив життєстійкості на мотивацію постановки життєвих завдань і характер структурованості часу життя, визначити специфіку стратегії побудови особистих планів, рівень узгодженості життєвих завдань особистості.

Література

1. Абульханова К. А., Березина Т. Н. Время личности и время жизни. – СПб.: Алетейя, 2001.
2. Титаренко Т. М. Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 16(19). – С. 304–311.
3. Мадди С. Жизнестойкость, ее диагностика и тренинг. – Режим доступа: <http://institut.smysl.ru/article/21.php>.
4. Лэнгле А. Жизнь, наполненная смыслом: прикладная логотерапия. – М.: Генезис, 2004.
5. Бодров В. А. Проблема преодоления стресса. Процессы и ресурсы преодоления стресса (ч. 2) // Психол. журн. – 2006. – № 2. – С. 112–127.
6. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: Учеб. пособие. – Самара: Бахрах-М, 2000.
7. Семченко В. А. Психология общения. – К.: Магістр-S, 1998.

© Ларіна Т. О.

О. Я. Кляпець

ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВИХ ЗАВДАНЬ ОСОБИСТОСТІ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ШЛЮБОМ ТА СІМ'ЄЮ

Проаналізовано основні чинники формування життєвих завдань особистості, пов'язаних із шлюбом та сім'єю. Показано, що зіставлення внутрішніх і зовнішніх чинників формування життєвих завдань запускає процес сімейного самоздійснення особистості та визначає його ефективність. З'ясовано особливості формування адекватних і неадекватних життєвих завдань, пов'язаних із шлюбом та сім'єю.

Ключові слова: життєві завдання особистості, пов'язані із шлюбом та сім'єю; самоздійснення особистості в сімейній сфері; особистісний потенціал; особистісна зрілість.

Проанализированы основные факторы формирования жизненных задач личности, связанных с браком и семьей. Показано, что сопоставление внутренних и внешних факторов формирования жизненных задач запускает процесс семейного самоосуществления и определяет его эффективность. Выявлены особенности формирования адекватных и неадекватных жизненных задач, связанных с браком и семьей.

Ключевые слова: жизненные задачи личности, связанные с браком и семьей; самоосуществление личности в семейной сфере; личностный потенциал; личностная зрелость.

The main factors personal life tasks forming concerning marriage and family are analyzed. A comparison of internal and external factors of life tasks formation starts the process of personal family self-realization and determines its effectiveness. The features of adequate and inadequate life tasks connected with marriage and family are determined.

Key words: person's life tasks, connected with marriage and family, self-realization of a person in the family sphere, personal potential, personal maturity.

Проблема. Відмітною рисою нашого часу стало збільшення кількості розлучень, подружніх зрад, неповних сімей, поширення полігамії та інших негативних внутрішньосімейних явищ, що деструктивно позначаються на психологічному здоров'ї членів родини, особливо дітей, загрожуючи психологічному благополуччю української сім'ї в цілому.

Психологічно здорову, гармонійну сім'ю здатна побудувати налаштована на здорові взаємини особистість, яка не тільки позитивно ставиться до сімейного способу життя і має необхідні для сім'янина особистісні риси, а й спроможна ставити перед собою життєві завдання та вирішувати їх, таким чином власноруч конструюючи свою майбутню сім'ю.

Отже, актуальність вивчення чинників формування життєвих завдань особистості, пов'язаних із шлюбом та сім'єю, зумовлена тим, що життєві завдання є, з одного боку, важливим фактором самоздійснення людини в сімейній сфері а з іншого, визначають зміст і якість її внутрішньосімейних взаємин.

Мета статті: розглянути чинники формування життєвих завдань особистості, пов'язаних із шлюбом та сім'єю.

Життєві завдання, пов'язані із шлюбом та сім'єю, належать до інтенціональної сфери особистості і є тим механізмом, завдяки якому вона конструює своє сімейне майбутнє, визначає його значущі події. Завдання уточнюють її шлюбно-сімейні домагання, що виявляються в спрямованості на певні шлюбно-сімейні цілі, інтереси і моделі, та операціоналізують їх. Життєві завдання, з одного боку, окреслюють напрям самоздійснення особистості, що є для неї найбільш значущим і вірогідним на даному етапі розвитку, а з іншого, визначають тактику досягнення шлюбно-сімейних домагань, у тому числі і часові параметри їх реалізації. Адже домагання, які відрізняються від очікувань чи прагнень тим, що обов'язково передбачають готовність втілювати бажане майбутнє, не можуть бути здійсненими без покрокового планування та реалізації дій, що ведуть до кінцевої мети-задуму.

У складі життєвого завдання, за результатами аналізу, проведеного в експериментальній психології та психології мислення, можна виокремити такі компоненти:

- умови та фактори, за яких воно виникло і має бути вирішеним;
- модель потрібного майбутнього, мета вирішення завдання;
- сукупність дій та операцій, які слід виконати над умовами завдання, щоб досягти потрібного майбутнього [1; 2].

Отже, самоздійснення особистості в сімейній сфері пропонуємо визначати як процес послідовного вибудовування життєвих завдань, пов'язаних із шлюбом та сім'єю, а також розроблення тактики їх розв'язання для вирішення головного життєвого завдання – реалізації внутрішнього потенціалу.

Життєві завдання людини, пов'язані із шлюбом та сім'єю, формуються у взаємодії, з одного боку, вимог соціуму щодо розвитку особистості в сімейній сфері, а з другого – її смисложиттєвих значущих потреб (у безпеці, коханні, належності, повазі та самореалізації).

Потреба в чомусь переживається людиною як нестача чогось. Проте, що нам чогось не вистачає, свідчить певне внутрішнє напруження: у разі актуалізації потреб людина переживає внутрішню напругу, яка примушує її проблематизувати своє життя і шукати задоволення [3; 4].

З часом деякі психологічні потреби особистості можуть оформитися в шлюбно-сімейні домагання (за умови, що вони для людини є значущими і вона готова докладати зусиль, щоб їх задовольнити) та її життєві завдання, пов'язані із шлюбом та сім'єю (якщо можливість їх вирішення оцінюється людиною як достатньо вірогідна і вона може спланувати свої подальші дії задля цього). Але потреби людини перетворюються на її життєві завдання не завжди. Іноді вони так і залишаються мріями, надіями, фантазіями тощо.

Для того щоб, наприклад, потреба в коханні перетворилася на моє життєве завдання, потрібно, щоб я була в контакт з своєю вну-

трішнюю сутністю, своїм потенціалом, знала і враховувала свої можливості та обмеження. Тоді, оцінюючи вірогідність задоволення цієї потреби як достатньо високу, я висуваю життєве завдання й обмірковую процес його вирішення, означаючи приблизно терміни реалізації своїх дій і можливі варіанти своєї поведінки у разі невдачі.

Успішна реалізація дій, спрямованих на вирішення життєвих завдань, пов'язаних із шлюбом та сім'єю, викликає почуття задоволення, відчуття завершеності, зреалізованості, оскільки внутрішня напруга, зумовлена актуалізацією потреби, послаблюється. Проте не завжди це почуття має однозначно позитивний відтінок, бо паралельно із здійсненням цього кроку відбувається верифікація досягнутого, оцінювання щодо відповідності його тій вибудованій моделі сімейного майбутнього, у межах якої він був здійснений [3]. Завдяки цій інформації (за умови відповідального ставлення до свого життя) ми можемо скоригувати подальші кроки на життєвому шляху і внести до життєвих завдань необхідні для реалізації своєї концепції життя корективи.

Суспільство впливає на вироблення особистістю життєвих завдань через соціальні норми. Вплив групових норм на життєві завдання особистості, пов'язані із шлюбом та сім'єю, важко переоцінити. Адже кожний із нас зіставляє себе з існуючими в суспільстві стандартами та оцінює згідно з ними практично всі свої вчинки та наміри.

Соціальні норми – це фіксовані оптимальні вікові терміни проходження особистістю відповідних етапів розвитку, досягнення нею визначених цілей, які разом з особистісною потребою в самореалізації окреслюють життєвий шлях особистості. Іноді навіть несвідомо людина визначає для себе терміни, сприймаючи відхилення від них як життєву невдачу. Усвідомлення того, що я не встигла своєчасно вийти заміж, побудувати сім'ю, народити дітей тощо, суттєво знижує мою самооцінку і загальну задоволеність життям. Своєчасність – це найважливіша ознака особистості як суб'єкта життя, що усвідомлюється чи переживається як основа регуляції життєвого часу. “Своєчасність – це спроможність людини визначити момент найбільшої відповідності логіки подій і своїх внутрішніх можливостей та бажань для рішучої дії” [5, с. 33].

Дослідники, вивчаючи нормативне регулювання людської поведінки, наголошують на тому, що воно обов'язково передбачає окресленість мети, яку потрібно зреалізувати, а також систему норм, дотримання яких має забезпечити досягнення поставленої мети, та умови реалізації цих норм [6].

Як бачимо, соціальні норми впливають на всі складові життєвого завдання: на модель потрібного майбутнього (мету вирішення завдання); на сукупність тих дій та операцій, які слід виконати, щоб досягти потрібного майбутнього; на умови і фактори, за яких воно виникло і має бути розв'язаним.

Прийняття (або відторгнення) соціальних норм спирається на індивідуальні мотиви особистості, її емоційно-вольову сферу, життєві

прагнення та індивідуально-психологічні особливості, які, взаємодіючи одне з одним, формують індивідуальні норми, що стають “маяком” у ході вибудовування особистістю шлюбно-сімейних домагань та завдань, пов’язаних із сім’єю.

Отже, чинники формування життєвих завдань, пов’язаних із шлюбом та сім’єю, умовно можна поділити на зовнішні (соціальні норми) і внутрішні (особистісні потреби і внутрішня сутність, потенціал), зіставлення яких запускає процес сімейного самоздійснення особистості через активний вплив на її внутрішній час.

Співвідношення внесків кожного із цих чинників у формування життєвих завдань людини та регулювання її поведінки залежить від особистісної зрілості. Життєвим процесом психологічно незрілих осіб керують здебільшого соціальні норми. Такі люди одружуються, народжують дітей, заводять коханок тощо, щоб бути “не гіршими за інших”. Їхні шлюбні вибори є інфантильними, а життєві завдання – зовнішньообумовленими.

Натомість особистісно зріла людина вибудовує своє сімейне життя, спираючись більшою мірою на свій внутрішній потенціал і потребу самоздійснення в сімейній сфері. Вона дослухається до своїх бажань і приймає виважені, відповідальні рішення, тому її шлюбні вибори є оптимальними, а життєві завдання, пов’язані із сім’єю, – адекватними. Останні спираються насамперед на внутрішній потенціал особистості та враховують належною мірою зовнішні умови.

Спробуємо з’ясувати, чому людині часом не вдається сформулювати адекватні життєві завдання.

К. Горні вважає, що відмітною рисою невротичних осіб є переживання тривоги за власне майбутнє. Позбутися її хоча б на деякий час невротична особистість може двома способами. Перший спосіб – це пошук кохання, любові і прихильності. Другий – пошук влади, престижу і грошей [7].

Ці способи корелюють певною мірою із життєвими завданнями, про які писав свого часу А. Адлер. Дослідник вважав, що кожна людина має три життєвих завдання: кохання, дружбу і роботу [8]. Звідси висновок: виділені Горні способи послаблення невротиками свого страху перед життям є, власне кажучи, тими самими життєвими завданнями людини, але деформованими внаслідок переживання нею тривоги. Виходить, що несформованість у дитини базової довіри до світу, хронічна незадоволеність її потреби в захищеності, любові, емоційному теплі, прихильності та інших базових психологічних потребах – причина того, що дитина переживає тривогу, ненависть, неповноцінність і непотрібність, що унеможливує формування в неї життєвих завдань нормальним шляхом. У цьому випадку природна спрямованість людини на самоздійснення в коханні і дружбі, налагодження продуктивних взаємин із значущими іншими та створення сім’ї перетворюється в невротичну схильність до побудови залежних, деструктивних взаємин з оточуючими, а спрямованість на реалізацію свого потенціалу в про-

фесійній діяльності перетворюється на постійний пошук можливостей вивищитися над іншими за допомогою влади, статусу чи грошей.

Узагалі неадекватність, деструктивність життєвих завдань завжди пов'язані з якимись істотними перешкодами в розвитку особистості, коли суб'єктність у процесі особистісного становлення деформується і стає травмованою, викривленою.

Наприклад, незадоволення в дитинстві потреби в коханні, прихильності, повазі може призвести до нездатності людини в дорослому віці будувати здорові шлюбно-сімейні взаємини, коли її головним життєвим завданням, пов'язаним із сім'єю, стає приниження партнера, самоствердження за його рахунок, підкорення його особистості, повне знищення його особистої території ("Ти повністю належиш мені!").

Ушкоджена суб'єктність може проявитися і в схильності до підкорення іншому, узалежненні від нього. Відомо, що адиктивний тип особистості формується з раннього дитинства [9]. У процесі дорослішання ця особистісна властивість закріплюється, і в підсумку маємо особистість, схильну до залежності. При цьому її наркотиком може бути що завгодно – від героїну чи алкоголю до шлюбного партнера.

Феномен шлюбної залежності полягає в тому, що людина зберігає взаємостосунки із шлюбним партнером ціною порушення своїх особистісних меж, придушення власних почуттів та ігнорування своїх потреб задля потреб іншого. Коли, незважаючи на те, що таке життя її не задовольняє і, більше того, завдає неабияких страждань, людина боїться втратити партнера і не розриває шлюбно-сімейні взаємини, а лише накопичує образи та розчарування, переживаючи повну безпорадність щось змінити.

Особи, здатні вибудувати здорові шлюбно-сімейні взаємини, відрізняються від схильних до залежності осіб тим, що вони (автономні) цінують свій розум, свої здібності, свою особистість. Самі цінують, а не чекають, коли їх оцінить хтось інший. Ці люди усвідомлюють свої життєві домагання, сміливо висувають завдання, пов'язані із шлюбом та сім'єю. Для них не становить проблему скласти план життя на найближчі 5 років – вони мають розвинуту здатність до прогнозування і готові докласти активних зусиль для реалізації плану свого життя [10].

Людина, схильна до залежності, не бачить свого майбутнього без партнера взагалі. Вона відмовляється від власних життєвих завдань, і не тільки сімейних. Її основним завданням стає підтримка взаємин з об'єктом своєї залежності. Цьому вона може присвятити все своє життя, не жалкуючи ані сил, ані часу. Зрозуміло, за таких умов самореалізація як реалізація власного потенціалу опиняється під загрозою, та й взагалі стає нездійсненною.

Неодмінною умовою ефективного самоздійснення особистості в сімейній сфері є її автономність. Феноменологічно автономність описується як уміння довіряти собі, власним почуттям, судженням, діяти, керуючись ними; здатність до самопізнання; терпимість до своїх вад і вад шлюбного партнера; наявність не тільки власної, незалежної від

інших членів сім'ї системи цінностей, а й повага до настановлень та цінностей оточуючих; здатність не тільки бути автором свого життя, приймати рішення, а й відповідати за них; здатність не залежати від зовнішніх обставин; уміння реально дивитися на речі [11].

Отже, автономність, будучи основною характеристикою людини як суб'єкта власного життя, є неодмінною основою вироблення адекватних життєвих завдань. А недорозвиненість цієї властивості призводить до неспроможності людини самовизначатися, здійснювати значущі життєві вибори, керувати ходом свого сімейного життя і бути його автором.

Самовизначення, за І. Коном, це одночасно і самообмеження [12]. Якщо людина не може відмовитися від чогось заради втілення свого життєвого завдання – воно не є адекватним [4]. Адже вибір – це завжди відмова від чогось іншого. Вибрати означає залишити для себе один варіант серед багатьох інших. Обираючи чоловіка, я автоматично відмовляюся від інших своїх залицяльників. Обираючи вагітність і народження дитини, я автоматично відкладаю свої кар'єрні домагання на потім, коли це буде більш доречно (чи змінюю їх відповідно до життєвої ситуації, яка склалася).

Намагання досягнути неосяжне часто пов'язане із занадто високою оцінкою своїх можливостей (“я все всюди встигну”), недостатнім розумінням себе (“чого ж я все-таки хочу?”), неможливістю визначитися з пріоритетами (“що для мене зараз найважливіше?”), безвідповідальністю (“якось буде, усе владнається само собою”) та іншими проблемами розвитку суб'єктності.

Ще одним чинником вироблення особистістю неадекватних життєвих завдань, пов'язаних із шлюбом та сім'єю, який до того ж заважає їм реалізуватися, є перфекціонізм.

Термін “перфекціонізм” походить від англійського perfectionism, що в перекладі на українську означає “прагнення до досконалості”. Перфекціонізм, з одного боку, розглядається як ціннісна особистісна властивість, диспозиція, оскільки пов'язаний з постановкою і досягненням позитивних, соціально схвалюваних цілей, а з іншого боку – його надмірність утруднює сімейне самоздійснення, бо примушує людину намагатися робити все найкращим чином, так, щоб усе було ідеальним (навіть думка про можливий провал паралізує її активність) [9].

Перфекціонізм у сімейному житті – стан, коли людина, потерпаючи від хронічного невдоволення собою, намагається все зробити якнайкраще... ще краще... ще краще – і так до нескінченності. А задоволеність результатом не досягається. Самооцінка – це схильність людини переживати себе як здатну вирішувати свої життєві завдання, її впевненість у тому, що вона заслуговує на щастя, зазначає Н. Бренден [13]. Позбавлена позитивного ставлення до себе, невпевнена в собі людина постійно потребує схвалення своїх дій шлюбним партнером, що формує жертвовну позицію стосовно нього і дітей (“Я йому присвятила все своє життя, а він невдячний...”).

Перфекціонізм зазвичай не є самостійним порушенням, а являє собою один із симптомів загального особистісного неблагополуччя,

породженого спотворенням соціалізації. Подолати його можна, лише принципово перебудувавши всю систему цілей і цінностей, прагнень і мотивів, що формується роками і не змінюється миттєво [14].

Іншою перепоною для вироблення та вирішення адекватних життєвих завдань особистості, пов'язаних із сім'єю, є такий різновид залежності, як трудоголізм. Він часто пов'язаний з перфекціонізмом і проявляється в тому, що праця стає свого роду “захистом”, спробою людини втекти від тих труднощів і проблем, які виникають у її житті.

Трудоголізм залежно від сфери його виникнення може бути професійним (проявляється в паталогічній зануреності в трудову діяльність) і домашнім (паталогічна зануреність у сімейну сферу життєдіяльності). У випадку професійного трудоголізму сімейна сфера життя людиною просто нехтується, у випадку “домашньої” його форми життєві завдання, пов'язані із шлюбом та сім'єю, можна сформулювати приблизно таким чином: жертвуючи своїми особистими інтересами і професійними домаганнями, робити вдома ВСЕ самому і НАЙКРАЩИМ ЧИНОМ, увесь свій час присвячувати сім'ї та її добробуту.

Звуження життєдіяльності до однієї сфери, характерне для трудоголізму, викликає хронічне відчуття незадоволеності собою та іншими (у тому числі членами сім'ї), спричинюється до виникнення і розвитку емоційного вигорання та інших психопатологій, а також перешкоджає вирішенню життєвих завдань особистості, бо неминуче призводить до викривлення, однобокості процесу особистісного самоздійснення [9].

Реалізація життєвих завдань, пов'язаних із шлюбом та сім'єю, утруднюється ще й тим, що будь-яким прагненням людини властива біполярність: якщо я чогось хочу, то побоююся, що це в мене не вийде [3]. Наприклад, якщо виховати свою доньку доброю і порядною людиною я вважаю особливо значущим життєвим завданням, то разом з тим побоююся, що щось може мені в цьому завадити. Сила страху тим більша, чим більш значущим є завдання. Когось це почуття стимулює, когось пригнічує. Для того щоб “переступити” через цей страх, опанувати його і, незважаючи на нього, діяти задля вирішення свого життєвого завдання, потрібні довіра до життєвого процесу, здатність до ризику, а також мужність.

“Мужність бути”, за П. Тілліхом, “життєстійкість”, за С. Мадді, є важливим особистісним ресурсом для подолання стресових станів, які виникають під час переживання сімейних труднощів і невдач у процесі реалізації життєвих завдань, пов'язаних із сім'єю [15]. Кожна особистість має деякий “запас міцності” [16], який визначає її здатність досягти успіху, виходити з найбільш важких ситуацій, жити, розвиватися, незважаючи на протидію обставин. Адже невдачі трапляються на життєвому шляху кожного. Якщо їх розглядати як катастрофу, а не як можливість чогось навчитися, вони неодмінно супроводжуються відчуттям внутрішньої напруги, почуттям безпорадності, невпевненості в собі та іншими негативними переживаннями. Якщо особистість не має достатніх ресурсів для подолання цього стресового стану, ця негативна

емоційна картина, по-перше, позначається на сімейних взаєминах у цілому і, по-друге, стає своєрідним підґрунтям для розвитку глибокого страху і виправданням негативних очікувань при подальших спробах реалізувати інші завдання, пов'язані із сімейною сферою життєдіяльності. До того ж ці спроби скоріш за все робитимуться за принципом уникнення, що знову ж таки зменшує вірогідність досягнення поставленої мети, а отже, самоздійснення [3; 9].

“Потрібно багато мужності, щоб вирости і стати самим собою”, – стверджував Е. Е. Каммінгс. Я б додала: і ще стільки ж, щоб залишатися собою і надалі.

Усе більше наближаючись до того, щоб бути самою собою, людина намагається свідомо керувати власним життям і поведінкою, поступово реалізує ті сімейні завдання, які саме їй хотілося б вирішити. Відповідально керувати собою означає з усіх можливостей вибрати найбільш значущу, найбільш придатну для себе, а потім учитися на наслідках свого вибору. Із цього погляду усвідомлення і вибудовування життєвих завдань, пов'язаних із сім'єю, сприяє інтеграції особистості та її розвитку.

Здатність особистості висувати життєві завдання, адекватні її внутрішній сутності, зумовлює повноту її самоздійснення в сімейній сфері. Для того щоб висунути таке “сутнісне” завдання, потрібно її, цю сутність, пізнати. Отже, самопізнання, самоусвідомлення становить неодмінну основу вироблення адекватних життєвих завдань, пов'язаних із шлюбом та сім'єю.

Узагалі рефлексія належить важлива роль у системі психологічних умов, що впливають на формування цілісної життєвої перспективи і життєвих завдань. За її допомогою особистість може узагальнювати й структурувати окремі спогади минулого, події і переживання теперішнього та фрагментарні уявлення про своє майбутнє, об'єднуючи їх у цілісному транспективному Я.

Рефлексія – це психологічний феномен, суттю якого є активний, цілеспрямований процес усвідомлення суб'єктом сутнісних ознак або засад відображуваних об'єктів: діяльності, оточуючих, себе самого, що спричиняється станом проблемності і здійснюється шляхом виходу в надситуативну позицію. Рефлексія є умовою адекватності самосприймання, самоставлення, ефективності саморегуляції особистості, а значить чинником адекватності її життєвих завдань.

З розвитком рефлексії якісно змінюються особистість, її життя і весь життєвий шлях. Людина поступово стає “хазяїном”, справжнім суб'єктом своєї життєдіяльності. За допомогою рефлексії особистість, що розвивається, усвідомлює, осмислює складність, проблемність і суперечливість свого життя; намагається зрозуміти ті фактори (зовнішні і внутрішні), що сприяють або перешкоджають її самореалізації; хоче віднайти своє місце в житті.

Саме завдяки високому рівню розвитку рефлексії особистість стає здатною осягнути свідомі і несвідомі смисли навколишньої дій-

сності та власного внутрішнього світу, а отже, сформулювати життєві завдання, пов'язані із шлюбом та сім'єю. Здатність до рефлексії – це здатність до самоконтролю, самовдосконалення, що дає особистості змогу досягти такої гнучкості і динаміки в організації свого життя, своїх шлюбно-сімейних стосунків, яких складно досягти зовнішньо детермінованим, ситуативно зорієнтованим людям.

Низький рівень розвитку рефлексії зумовлює жорсткість у завданневих структурах. Така жорсткість проявляється в невмінні чекати, коли якесь життєве завдання, пов'язане із сімейною сферою, доводиться відкладати в часі до більш сприятливих умов, гідно переживати можливі невдачі при їх вирішенні, а також змінювати дії-операції відповідно до змінених зовнішніх обставин.

Адекватність життєвих завдань, пов'язаних із шлюбом та сім'єю, визначається також їх відповідністю віковим етапам розвитку особистості. Мабуть, кожен з нас може пригадати людей, що намагаються скоріше подорослішати. Вони, прагнучи дістати соціальне схвалення, ставлять перед собою завдання, неадекватні їхньому віку, які часто перевищують наявні можливості. Інші, навпаки, намагаються не дорослішати якомога довше, вперто обходячи ситуації, де потрібно приймати виважені рішення і брати на себе відповідальність. Вони бояться бути впіянними на тому, що вже вирости, а нічого “вартісного” так і не досягли.

Особистісна незрілість партнерів є чинником дисгармонійних взаємин у шлюбі. Вона часто спричинюється до розвитку шлюбної залежності, стає причиною подружніх зрад, негативно позначається на взаєминах з дітьми. Адже незрілий батько (як і незріла мати) не бачить у народженні дитини додаткову можливість для самоздійснення; він скоріше схильний сприймати дитину як істоту, що заважає йому нормально спати, займатися улюбленими справами і яка до того ж відволікає на себе любов та увагу його дружини і вимагає чималих коштів. Зрозуміло, що дитина, відчуваючи таке ставлення, навряд чи виросте психологічно здоровою.

Отже, можемо зробити *висновок*, що формування життєвих завдань людини, пов'язаних із шлюбом та сім'єю, відбувається шляхом взаємодії соціуму та його вимог щодо розвитку особистості в сімейній сфері із смисложиттєвими, значущими потребами цієї особистості.

Неадекватність життєвих завдань зазвичай пов'язана з істотними перешкодами в розвитку особистості, коли суб'єктність у процесі особистісного становлення деформується і стає травмованою, викривленою. Здатність людини вибудовувати адекватні життєві завдання та ефективно самоздійснюватися в сімейній сфері, вирішуючи їх, залежить, по-перше, від рівня її особистісної зрілості (готовності до постановки завдання, автономності, довіри до себе); по-друге, від рівня розвитку рефлексії (самопізнання, усвідомлення своєї концепції життя, життєвих завдань, власних можливостей та обмежень, розуміння умов та причин, через які виникають труднощі у вирішенні поставлених завдань); по-третє, від гнучкості особистості, що залежить від її життє-

стійкості (відповідності своєму потенціалові, врахування зовнішніх умов, осмисленого сприймання труднощів).

Література

1. Фридман Л. М. Логико-психологический анализ школьных учебных задач. – М.: Педагогика, 1977.
2. Балл Г. А. Теория учебных задач. – М.: Педагогика, 1990.
3. Лановенко Ю. Переживання суб'єктом свого дорослішання // Соціальна психологія. – 2004. – №4. – С. 113–122.
4. Титаренко Т. М. Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 16(19). – С. 304–311.
5. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991.
6. Федоренко Ю. Роль групових норм у процесі регуляції поведінки особистості і групи // Соціальна психологія. – 2006. – № 6(20). – С. 95–104.
7. Horney K. The Neurotic Personality Of Our Time. – New York: W. W. Norton & Co, 1937.
8. Адлер А. Индивидуальная психология как путь к познанию и самопознанию человека // Наука жить: Пер. с англ. и нем. – К.: Port-Royal, 1997. – С. 204–230.
9. Кляпець О. Я. Шлюбна залежність як чинник розвитку емоційного вигорання в сім'ї // Соціальна психологія. – 2006. – № 6(20). – С. 164–174.
10. Москаленко В. Когда любви слишком много: Профилактика любовной зависимости. – М.: Психотерапия, 2006.
11. Ехалова Л. Прояви автономності в дитячому віці // Соціальна психологія. – 2006. – № 6(20). – С. 147–152.
12. Кон И. С. Психология старшеклассника: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1980.
13. Branden N. The Power of Self-Esteem, 1992. – Режим доступу: <http://institut.smysl.ru/article\21.php>.
14. Гуляс І. А. Патопсихологічні ризики особистісного перфекціонізму // Вісн. Прикарпат. ун-ту. Філол. і психол. науки. – 2006. – Вип. IX. – С. 176–183.
15. Ларіна Т. О. Вплив життєстійкості на постановку життєвих завдань молоддю // Психологічні перспективи. – 2007. – Вип. 9. – С. 16–21.
16. Шутценбергер А. А. Синдром предков: Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы. – 3-е изд. – М.: Психотерапия, 2007.

© Кляпець О. Я.

В. А. Крайчинська

СФЕРИ ЖИТТЄВИХ ЗАВДАНЬ ОСОБИСТОСТІ

Зроблено висновок, що життєві завдання формуються у сферах суб'єктної самонастановленості і є однією з основних характеристик особистості як суб'єкта, а також важливим способом структування простору. Розглянуто сам процес формування життєвого завдання і про-

сторів особливості сформованого життєвого завдання особистості в значущих сферах.

Ключові слова: життєві завдання, самоздійснення особистості, сфери життєвих завдань, життєвий простір, суб'єктні та об'єктні соціальні настановлення.

Сделан вывод, что жизненные задачи формируются в сферах субъективной самоостановки и являются одной из основных характеристик личности как субъекта, а также важным способом структурирования пространства. Рассмотрен сам процесс формирования жизненной задачи и пространственные особенности сформированной жизненной задачи личности в значимых сферах.

Ключевые слова: жизненные задачи, самоосуществление личности, сферы жизненных задач, жизненное пространство, субъектные и объектные социальные установки.

The vital tasks form in spheres of subjective autoattitude. They are considered as one of the basic characteristic of a person as a subject and are an important way of space structurization. The processes of formation of a life task and space features of personal generated life task in significant spheres are considered.

Key words: life tasks, personal selffulfillment, life tasks spheres, life space, subject and object autoattitudes.

Проблема конструювання життя вирішується особистістю в площинах конструювання часу і конструювання простору. Конструювання майбутнього життя особистість здійснює у формі життєвих цілей, життєвих планів, життєвих домагань і життєвих стратегій, а також у вигляді життєвих завдань. Останні охоплюють не лише майбутнє людини, а весь час її життя, включаючи і теперішнє, і минуле. Вони також організують життєвий простір особистості. Така форма конструювання може стосуватися не лише нашого життя в цілому, а і його окремих частин – сфер життєвих завдань: особистої, сімейної, професійної, комунікативної тощо. У цих сферах зріла особистість формує власні життєві завдання, наприклад: “відбутися як професіонал”, “здійснитися як жінка”, “бути батьком”, “реалізувати себе у творчості”. Умовою, за якої стають можливими постановка і здійснення власного життєвого завдання, є настановленість особистості щодо себе як щодо суб'єкта.

Основними точками опертя в межах суб'єктного підходу до людини в українській філософській і психологічній думці стали твори Г. Сковороди, його “філософія серця” і поняття “сродної діяльності”, а також напрацювання В. О. Роменця (його вчинковий підхід і підхід до людини як до суб'єкта, а не об'єкта історії) і науковий доробок В. О. Татенка (його суб'єктно-вчинкова парадигма, закономірності становлення суб'єктності, виокремлення психічного, душевного і духовного). Аналізуючи такі феномени життя, як життєвий світ людини, її життєвий шлях, життєві домагання та життєві завдання, ми спиралися на праці

Ш. Бюлер, Б. Г. Ананьєва, І. С. Кона, Л. В. Сохань, Ф. Є. Василюк, Т. М. Титаренко, В. Г. Панка та ін. У межах психології соціальних настанов, зокрема грузинської і російської шкіл, ці концепти розглянуто як твори, котрі певною мірою відображають особливості суб'єктності людини. Тут науковим підґрунтям стали праці Д. М. Узнадзе, Н. І. Сарджвеладзе, Б. Ф. Ломова, К. О. Абульханової-Славської, С. Д. Дерябо, присвячені дослідженню соціально-психологічних настановлень, їх модусу, предмета і ступеня суб'єктності, власне міри олюдненості для людини іншої людини, світу, природи, себе самої [1–3]. Особливості диференціації предмета настановлення, зокрема і самонастановлення у сферах життєвих завдань особистості, досі залишаються недослідженими чи недостатньо дослідженими. Не розглядалися також соціально-психологічні настановлення як чинник формування життєвих завдань. Отже, недостатня дослідність структури суб'єктності особистості у сферах її життєвих завдань зумовила актуальність цієї роботи.

Мета статті: висвітлити взаємозв'язок суб'єктних та об'єктних атиюдів із життєвими завданнями особистості з огляду на сфери їх локалізації (у професії, здоров'ї, особистому житті, сім'ї, коханні, дружбі, навчанні, соціальних контактах, хобі, домашньому господарстві тощо). Об'єктом дослідження стали суб'єктні та об'єктні соціально-психологічні настановлення особистості, предметом – особливості формування життєвих завдань, зумовлені суб'єктними та об'єктними соціально-психологічними самонастановленнями особистості. За гіпотезу взято припущення про те, що у сферах сформованих життєвих завдань (кохання, робота, здоров'я, освіта, сім'я тощо) особистість має суб'єкту самонастановленість.

Досі формування і здійснення життєвих завдань ми розглядали перш за все як процес. Суть цього процесу полягає у втіленні когнітивних та емоційно-сміслових побудов у конативні – дію, здійснення, які відбуваються в значущих сферах, наповнених особливим для особистості смыслом, а отже, супроводжуються переживанням, емоційним проживанням і, власне, реалізуються через них. Тож життєві завдання ми розглядатимемо у зв'язку з певними сферами нашого життя. Це дає змогу трактувати життєві завдання та сфери їх докладання як елементи організації соціального та психологічного простору особистості. Простір життя особистості, як простір соціальний і психологічний, як система "особистість–соціум", за Н. І. Сарджвеладзе [3], охоплює і царину людських стосунків, поведінки, способів і стилів життя особистості [4], і її "відносини" із собою та своїм життям, тобто соціально-психологічне самонастановлення та самоозадачування особистості [5].

Життєві завдання можна розглядати як суб'єктно освоєні сфери життя людини, як певним чином структурований простір. Життєві завдання є однією із форм спонукання суб'єкта до активності, а разом виконують функції її ініціації, обмеження і структурування [1, с. 24]. Життєві завдання можна тлумачити також як реалізацію життєвого

смислу – смислу окремого життєвого відтинку, або ж життєвого етапу, смислу певного зрізу життя (життєвої сфери), смислу всього життя (життєве покликання). Життєві завдання найчастіше охоплюють і минуле, і теперішнє, і майбутнє людини попри те, що їх формування і реалізація відбуваються в “тепер” і їм властива своєрідна “необмеженість” у часі.

Сферами життєвих завдань особистості стають ті ділянки її життя, які вона вирізняє серед інших частин життя, де вона бачить себе суб’єктом, де відбувається постійне накопичення, систематизація інформації та власного досвіду, їх осмислення та узагальнення, де виробляються власні критерії оцінювання, принципи та підходи, усвідомлюються та вербалізуються власні завдання (наприклад, “бути другом”, “бути матір’ю (чи “батьком”)), “допомагати людям”, “бути захисником”), їх рівень і життєвий масштаб, оцінюються власні можливості, ресурси та додаткові їх джерела (власних рис, часу, коштів, інформації), знаходяться і розглядаються особливості можливих форм реалізації життєвого завдання, оцінюються середовище, ситуація та відбувається взаємодія з ними.

На першому етапі експериментального дослідження ми поставили за мету з’ясувати, у яких сферах зосереджено життєві завдання сучасної молоді людини. Для цього було використано опитувальник “Мої життєві сфери”. У дослідженні взяли участь учні 9–11-х класів ЗОШ і студенти 1–3-х курсів ВНЗ (усього 28 осіб). Вік опитуваних становив від 16 до 24 років. До запропонованого переліку головних сфер життя молоді людини (навчання, робота, творчість, я сам, дружба, кохання, сім’я, гроші), виявлених за допомогою наративу “Мої життєві завдання”, учасники опитування додавали те, що було важливим саме для них: спорт, подорожі, природа, домашні улюбленці, правильний вибір і цікавість професії, мистецтво, духовний світ, цінності та принципи; повага, хороші стосунки та спілкування з оточуючими; стосунки, взаєморозуміння з рідними людьми, здоров’я близьких і своє власне, діти, достаток у сім’ї, власне житло, дім. У всіх цих сферах молоді люди ставили перед собою різні завдання. Самоутвердження, здійснення своїх мрій і переживання щастя, бажання жити, насиченість і темп життя, осягнення життєвих істин та щоденне пізнання нового, кар’єра й успіх, придбання автомобіля також розглядалися як важливі завдання життя.

Життєві сфери особистості ми поділятимемо на ті, в яких людина намагається самоздійснитися і досягає цього, і ті, в які вона вкладає багато зусиль чи емоцій, однак не може бути успішною в них, сфери бажаного і приховані сфери. Серед основних сфер життя людини виділятимемо соціально бажані сфери, сфери реалізації здібностей, сфери нав’язаної, накинutoї іншими, або ж сценарної, реалізації, а головне – сфери суб’єктного самоздійснення особистості, або її життєвих завдань.

Описуючи сфери життєвих завдань, можна виділити такі їхні просторові характеристики, як полісферність і кардинальність – напруцьованість життєвих завдань у кількох сферах життя чи зосередженість в одній якійсь сфері. Моносферне життєве завдання передбачає явне

домінування однієї життєвої сфери над іншими. Таке домінування може свідчити як про життєве покликання людини, так і про переважання однієї сфери різними функціями, про що йтиметься далі.

До просторових ми відносимо й такі особистісні характеристики процесу здійснення життєвого завдання суб'єкта, як способи пов'язування життєдіяльності та способи самоздійснення особистості в різних сферах [2]. Коли йдеться про два можливі способи самоздійснення людини, мають на увазі, власне, два способи її буття, що можуть виявлятися в житті людини одночасно. Перший, об'єктний, полягає в трансформації особистості, пристосуванні, її життєвих завдань до існуючих соціальних вимог. Другий, суб'єктний, вирізняється розгортанням особистісного потенціалу, особистісних смислів, людської суб'єктності. Життєдіяльність і способи життя людини в різних сферах далеко неоднорідні, оскільки її активність у кожній із сфер пов'язана з різними рівнями функціонування – від простого життєзабезпечення до формування і вирішення життєвих завдань, реалізації життєвого покликання [6, с. 17].

Як і інші характеристики особистості, сфери життєвих завдань, реальні і потенційні, можуть розглядатися як особистісний ресурс людини, як рівні реального і можливого. При цьому сфери, в яких особистість настановлена щодо себе самої як до об'єкта, не слід розглядати як закриті для неї – вони залишаються сферами її потенційного розвитку, рівнем можливого. Форми активності у сферах життя, де людина настановлена щодо себе об'єктно, не є оптимальними. Їй здається, що добробут, енергія, ініціатива, авторитет, оцінка, позитивні чи негативні емоції, турбота, любов у цій частині її життя перебувають не в ній, а поза нею. У цих сферах людина не відчуває своєї цінності, а цінує в собі лише “корисне” або ж схвалене іншими. Пасивна і довірлива, вона залежить від зовнішніх обставин, порівнює себе з іншими, відчуває потребу в їхній підтримці, допомозі, схваленні, переносить на них свої поривання, думки, любов, намагаючись отримати від інших те, від чого відмовилася сама, покладається на “долю” або ж сподівається на удачу, щасливий випадок. Результатом особистісного здійснення, що відбувається із застосуванням таких протилежних підходів – об'єктного та суб'єктного, буде або ж формування і здійснення власних життєвих завдань, здійснення Себе, свого, або ж реалізація чогось іншого, прийнятого за своє – суспільних стандартів, планів батьків, сімейних сценаріїв тощо, тобто втілення в життя завдань суспільства, батьків за допомогою Себе.

Просторовою характеристикою життєвих завдань може бути і співвідношення сфер суб'єктної та об'єктної настановленості. Зміна цього співвідношення на користь “суб'єктних” сфер розглядається як вияв здатності, спрямованості людини до психологічного зростання та розвитку [7].

Сфери життєвих завдань є таким просторовим ресурсом, що може бути задіяним шляхом перерозподілу активності особистості, зосередження її зусиль у значущих сферах за рахунок соціально схвалюваних, але не визначальних для цієї особистості завдань. Бажано, щоб основними

сферами життєдіяльності людини були саме значущі для неї сфери, щоб особистість могла реалізувати себе повною мірою. Тому важливою характеристикою сфер життєвих завдань є їх функціональна узгодженість, тобто відповідність найбільш значущих для людини сфер активної діяльності, власне сфер здійснення особистості, найбільш значущим сферам життєвих завдань. Наприклад, для клієнтки О. сферами життєвих зацікавлень і життєвої активності є: 1 – заняття іноземними мовами (I), 2 – приготування їжі (II), 3 – організаторська діяльність (III). У дужках позначено ступінь значущості сфери для молодої жінки за 3-бальною шкалою. У цих сферах реалізуються такі життєві завдання нашої клієнтки: 1-ша – хобі (III), 2-га – дружнього спілкування (III), 3-тя – професійної самореалізації (I), фінансового забезпечення (I) та налагодження практично “родинних” стосунків (II). Такий розподіл функцій, як виявилось, зовсім не відповідав рівню значущості кожної сфери саме для цієї людини, а тому викликав значне психологічне напруження, часті конфлікти. Професійна сфера сприймалася жінкою як малоперспективна, як така, що забирає енергію, а здобутки в ній низько оцінюються керівництвом. Найменш цікава для клієнтки сфера життєвої активності була місцем зосередження найбільш важливих життєвих завдань, до того ж вона виявилася порівняно з іншими більш функціонально навантаженою. Через два-три роки в результаті кількох криз у професійній, дружній і фінансовій сферах склався сприятливіший розподіл життєвих сфер за функціями. Клієнтка дійшла висновку, що варто перетворити хобі на професію, що, можливо, воно і є її справжнім життєвим покликанням. Викладання іноземних мов (I) стало виконувати функцію професійного самоздійснення (I) та фінансового забезпечення (I), приготування їжі (II) залишилося як хобі (III) та реалізується в сім’ї (II), дружнє спілкування здійснюється в колі друзів, від організаторської діяльності (III) як постійної роботи клієнтка відмовилася, відвівши їй роль джерела додаткового заробітку (III) та більш поверхового спілкування і соціальних контактів (III). Таким чином сфери значущості, активності та внутрішньої свободи – тобто ті, в яких клієнтка почуває себе суб’єктом свого життя, отримали більш високий ранг: від хобі до професії, від поверхового спілкування до дружби та сім’ї. Важливо також, що найбільш конфліктна сфера – робота за колишнім фахом – була частково усунута, а частково отримала нижчий ранг. Тепер професійна сфера сприймається жінкою як перспективна, як така, що дає енергію, і як основне фінансове джерело. Як бачимо, оптимізація розподілу функціональних сфер – роботи, спілкування, відпочинку, а також підвищення рангу найбільш значущої сфери і зниження рангу менш значущої сфери, сприяють позитивним особистісним змінам.

Життєві сфери поділяють на вільні і детерміновані [8]. Вільні відповідають сферам суб’єктної самонастановленості особистості. Щоб яскравіше відчувати та усвідомити, що саме переживає людина у “вільних” і “невільних” сферах свого життя, пропонуємо виконати цікаву вправу. Спочатку треба сісти на стільці “за правилами”, як у дитячому садку або

початковій школі, та проговорити або записати свої відчуття, а потім влаштуватися якнайзручніше, абсолютно розкуто і також зосередитися на своїх відчуттях при цьому. Відтак слід порівняти свої відчуття в першому і в другому випадках та пригадати, в яких сферах свого життя ми відчуваємося вільними, а в яких, можливо, скутими. Можна позначити за допомогою веселих і сумних смайликів свої “вільні” і “невільні” сфери життя, склавши їх список. Часто “невільними” виявляються дуже важливі для нас сфери нашого життя. Тоді варто замислитися, що може бути причиною такого самопочування, і з’ясувати для себе, за яких умов життя в цих сферах можна було б позначити “усміхненим” смайликом.

Неоднакове ставлення до себе в різних сферах свого життя, наприклад, ставлення до себе в професійній сфері як до суб’єкта, а в особистій – як до об’єкта, свідчить про неоднорідність, суперечливість самонастановленості. Така характеристика самонастановленості пов’язана з відмітною рисою сучасного світу людини, що нині активно осмислюється, – сплутаністю протилежностей: високого і низького, культурного розвитку і здичавіння, морального прогресу і занепаду, більшої гуманності в ставленні до інших і до себе, “олюднення” багатьох сфер життя людини і разом тривання або й посилення процесів дегуманізації, знелюднення в багатьох сферах [9].

Суперечлива самонастановленість, поєднуючи суб’єктне та об’єктне ставлення однієї людини до різних предметів настановлення, може стосуватися різних соціальних груп чи сфер життя. Суперечливість може виявлятися і мірою прояву власної суб’єктності в різних сферах, у гармонійності чи дисгармонійності, симетричності чи асиметричності настанов щодо себе та інших. Суперечливу настановленість у межах однієї особистості зауважує Е. Фромм, стверджуючи, що соціальний характер людини являє собою суміш п’яти його плідних і неплідних типів, хоч один або два можуть бути при цьому домінуючими [10]. Наслідком такої суперечливості може бути переспрямування енергії із самоздійснення на неусвідомлювані психологічні захисти [7]. А проте таке внутрішнє протиріччя може бути чинником подальшого розвитку особистості, резервом її внутрішньої варіативності, чинником розширення сфер суб’єктної самонастановленості подолання об’єктного самоставлення [там само].

Одним із способів зміни ставлення до себе в певній сфері є поширення досвіду “суб’єктної” сфери на “об’єктну”. Для цього пропонуємо виконати вправу, скориставшись результатами визначення “вільних” і “невільних” сфер свого життя, що коротко вже було описано вище. Тепер завдання полягає в тому, що треба уявити і намалювати себе в “невільній” і “вільній” сферах, а потім уявити, що “вільний Я” переходить у простір проблемної сфери. В іншій вправі, також спрямованій на зміну самонастановленості, пропонується уявити себе володарем своїх “суб’єктних” сфер та описати й намалювати свій стан та особливості життя на цих “територіях”. “Об’єктні” сфери пропонується уявити як прилеглі до них

ділянки і також зафіксувати своє самопочуття. Наступним кроком є приєднання в уяві проблемних ділянок до своїх володінь. Ті, хто виконував ці вправи (учасники соціально-психологічного тренінгу), зауважили, що образ проблемних сфер життя змінювався: важкий, здебільшого сумний настрій ставав веселішим, учасники почувалися вільніше, яскравішими ставали кольори, з'являлися образи перспективи та радісні відчуття очікування чогось хорошого, приємного.

Чим глибші особистісні проблеми раннього розвитку, що призвели до об'єктного самоставлення, тим більш наближеною до психотерапії має бути робота з їх опрацювання.

Психологи стверджують, що в різні життєві періоди і в різних сферах нашого життя певні теоретичні положення з тих чи тих причин стають актуальними, а тому можуть містити відповіді на питання, що ставить перед нами життя [7]. Розглядаючи сфери життєвих завдань у зв'язку із соціально-психологічними самонастановленнями, ми намагалися з'ясувати міру і "географію" нашої активності чи пасивності; саморозуміння, самоприйняття чи самовідчуження, неприйняття себе; самоцінності чи самознецінення; окреслити сфери, що в чомусь невідповідні нам, віднайти приховані до часу джерела енергії та свободи, побачити сфери свого подальшого розвитку.

Завершуючи розгляд сфер життєвих завдань особистості як способу просторового структурування життя, можемо зробити такі *висновки*. Просторовими характеристиками всієї системи сфер життєвих завдань є їх реальність чи потенційність, полісферність чи кардинальність, способи пов'язування життєдіяльності в різних сферах, однорідність чи неоднорідність самонастановлення, способи самоздійснення особистості за сферами (суб'єктний чи об'єктний), співвідношення сфер суб'єктної та об'єктної настановленості, рівні значимості сфер, їх функціональна навантаженість та функціональна узгодженість. Сфери життєвих завдань утворюють динамічну, живу систему, тож у разі суперечливого самонастановлення особистості в результаті особистісного зростання співвідношення сфер суб'єктного та об'єктного самонастановлення може змінюватися на користь перших. Таких змін можна також досягти з допомогою психолога шляхом перерозподілу особистісної активності, зосередження її в значущих сферах, ідентифікації "об'єктної" життєвої сфери, поширення неусвідомлених можливостей та свідомого досвіду активної "суб'єктної" сфери на "об'єктну", визрівання внутрішньої готовності людини бути господарем свого життя в проблемній сфері.

Подальші дослідження сфери життєвих завдань особистості ми пов'язуємо із з'ясуванням зв'язку ступеня суб'єктності настановлень, їх динаміки з індивідуальними рисами людини – локусом контролю, ригідністю, екстравертністю/інтровертністю.

Література

1. Совместная деятельность: Методология, теория, практика / К. А. Абульханова-Славская, А. Л. Журавлев, Я. Л. Коломенский и др. – М.: Наука, 1988.

2. Абульханова К. О. Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В. О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 37–51.

3. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой // Биб-ка Фонда содействия развитию психической культуры. – Режим доступа: <http://psylib.ukweb.net/books/sarjv01/txt05.htm>.

4. Шульга М. Соціальний ареал життя особистості як предмет соціологічного дослідження // Соціальний ареал життя особистості. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 18–53.

5. Титаренко Т. М. Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього // Наук. студії із соц. та політ. психології: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 10(13). – С. 96–104.

6. Ткаченко О. “Діло” та “справа життя” як психологічні категорії. – Психологія і суспільство. – 2005. – № 1. – С. 16–26.

7. Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность. Теории, упражнения, эксперименты: Пер. с англ. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006.

8. Лепіхова Л. А. Методологічні підходи до діагностики суб'єктної активності // Українська психологія: сучасний потенціал: Матеріали Четвертих Костюківських читань (25 верес. 1996 р.): В 3-х т. – К.: Вид-во ДОК-К, 1996. – Т. II. – С. 90–98.

9. Соціальний ареал життя особистості. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005.

10. Фромм Э. Человек для самого себя // Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Республика, 1993. – С. 17–190.

© Крайчинська В. А.

В. В. Посохова

ОСОБЛИВОСТІ МОДЕЛЮВАННЯ ЖИТТЄВИХ ЗАВДАНЬ КОРИСТУВАЧАМИ ІНТЕРНЕТ-ПРОСТОРУ

Аналізуються особливості проектування життєвих завдань користувачами інтернет-мережі, що мають різний ступінь захопленості подіями, які відбуваються у віртуальному просторі. Розглядається рівень сформованості механізмів життєвих завдань, їх вплив на настановлення і стиль життя користувачів віртуального простору.

Ключові слова: життєві завдання, активність особистості, стиль життя, мотиваційне настановлення, моделювання майбутнього, користувач інтернету, інтернет-простір.

Анализируются особенности проектирования жизненных задач пользователями интернет-сети, которые имеют разную степень увлеченности событиями, происходящими в виртуальном пространстве. Рассматривается уровень сформированности механизмов жизненных задач, их влияние на установки и стиль жизни пользователей виртуального пространства.

Ключевые слова: жизненные задачи, активность личности, стиль жизни, мотивационные установки, моделирование будущего, пользователь интернета, интернет-пространство.

Peculiarities of vital tasks modulating by the Internet users who have varying degree of passion for events occurring in virtual space are analyzed. The level of life tasks mechanism forming and their impact on aim and lifestyle of virtual space users is considered.

Key words: life's tasks, personality active, lifestyle, motivational aim, modeling the future, Internet users, Internet space.

Проблема. Постановка особистістю життєвих завдань є дуже важливим етапом особистісного розвитку, що задає вектор на шляху подальшого їх розв'язання. Наявність певної моделі майбутнього окреслює поле діяльності особистості, скеровує її подальші дії. Проте самої лише моделі для успішної реалізації запланованого і розв'язання життєвих завдань замало. Особистість має зважити свої можливості, оцінити ефективність засобів досягнення поставленої мети, що дасть їй змогу спланувати своє подальше життя.

Активне моделювання майбутнього, формування планів, визначення цілей і проектування важливих життєвих завдань відбувається безпосередньо в молоді роки. Молодість є етапом активного пошуку людиною свого місця в житті, вибору певного напрямку особистісного розвитку. Та далеко не завжди цей вибір є вдалим, що стає причиною пошуку суб'єктом альтернативних варіантів.

Останнім часом молоді люди, прагнучи вирішити свої нагальні проблеми, все частіше звертаються по допомогу до інтернет-мережі. У свою чергу специфіка інтернету спричинюється до того, що користувачі намагаються перебувати в мережі якомога довше, поповнюючи тим самим ряди її постійних "мешканців", і часто навіть обирають віртуальний простір як альтернативу реальному життю. Те, що саме молоді люди активно користуються послугами мережі й з неабияким захопленням опановують віртуальний простір, намагаючись моделювати з його допомогою своє подальше життя, робить цю проблему вкрай актуальною.

Мета статті: розкрити соціально-психологічні особливості проектування життєвих завдань користувачами інтернету.

На успішність моделювання життєвих завдань значною мірою впливають активність особистості, стиль її життя, автономність, психологічна зрілість, а також наявність певного мотиваційного настановлення, що позначається на ставленні суб'єкта до власного майбутнього та готовності до його планування.

Активність особистості є основою процесу, який дістав назву проектування життя. Саме активний вплив на своє існування, а не пасивне його сприймання дає особистості можливість рухатися вперед, конструювати життєві завдання і в подальшому ефективно їх вирішувати. За С. Л. Рубінштейном, активна особистість здатна до самоінтеграції, систематизації власних бажань, прагнень, спроможна здійснювати вольові зусилля задля реалізації власних задумів [1, с. 121]. Головними ж формами активності є ініціатива і відповідальність, завдяки

яким особистість може успішно проектувати свої життєві завдання. Відповідальність розглядають як здатність особистості розважливо ставитися до своїх рішень і дій. Відповідальність – життєва здатність особистості здійснювати контроль над собою і тим, що відбувається, бути суб'єктом свого життя [там само, с. 216].

Вивчаючи механізми активності особистості, Н. А. Берштейн звертав особливу увагу на модель “*потребового майбутнього*”, тобто майбутнього, якого особистість прагне понад усе. За словами К. О. Абульханової-Славської, активність інтенсифікує життєві та особистісні процеси, сприяє більш повному самовираженню людини [2, с. 136]. Під активністю завжди мають на увазі дію, здійснення вибору, що є визначальними ознаками етапу самоозадачування особистості.

Важлива роль у розробленні життєвих завдань належить поточному моменту, тому, як молодь себе в ньому бачить, а саме що є головним для неї в теперішньому, чим вона переймається, що її цікавить, захоплює, що визначає стиль її поведінки та життя в цілому. Дослідники концентрують свою увагу на принципах, за якими молодь обирає той чи інший стиль життя, мотиви, якими вона при цьому керується. За А. Адлером, стиль життя проявляється в настановленнях особистості та її поведінці, спрямованих на вирішення головних життєвих завдань, а саме роботу, дружбу та кохання [3]. Стиль життя – це свого роду ціннісний стрижень, який скеровує індивіда на мету, означає шляхи досягнення успіху під кутом зору їх прийнятності чи неприйнятності в контексті ціннісного світу особистості, допомагає коригувати життєво важливі рішення. Стиль життя найбільш чітко проявляється в настановленнях і поведінці суб'єкта, які позначаються на тому, в який спосіб особистість проектуватиме та вирішуватиме свої життєві завдання.

Відповідно до ступеня прояву особистістю активності та соціального інтересу, що є основними критеріями її психологічної зрілості, Адлер виділив чотири типи настановлень, котрі визначають відповідний стиль життя.

Керівний тип характеризують самовпевненість, амбітність, низький соціальний інтерес.

Тип настановлень, який дістав назву “*той, що бере*”, вирізняється невираженістю соціального інтересу та низьким ступенем активності. Тип *уникання* має такі ознаки, як пасивність, байдужість до соціального інтересу, намагання втекти від вирішення життєвих завдань. І, нарешті, *соціально корисному* типу притаманні високий ступінь соціального інтересу та активності, зацікавленість у спілкуванні.

Слід підкреслити, що на стиль життя сучасної молоді значною мірою впливає стрімкий розвиток hi-tech технологій. Характерними рисами такого життєвого стилю є: відкритість експериментам, інноваціям та змінам у житті суспільства; індивідуалізація як спосіб адаптації до соціальних обставин, що постійно трансформуються; орієнтація на теперішнє і майбутнє; перехід від зовнішнього до внутрішнього контролю над своїми життями; готовність до мобільності – географічної, соціальної, культурної; ви-

сока цінність формального навчання [4]. Отже, сучасна молодь готова до будь-яких змін, відкрита новому досвідові, гнучко пристосовується до будь-яких трансформацій, що відбуваються в її житті.

Для того щоб мати більш повне уявлення про стилі життя та особливості проектування майбутнього тих, хто користується послугами інтернет-мережі, ми проаналізували виділені Адлером типи настановлень, характерні для користувачів з різними ступенями захопленості подіями віртуального простору. Самих же користувачів ми розподілили на три групи відповідно до ступеня їх зацікавленості подіями, які відбуваються в інтернеті, а саме: вільних користувачів; тих, що мають певні проблеми, пов'язані з використанням мережі та власне залежних від неї споживачів.

Співвідносячи типи настановлень з вищенаведеною типологією інтернет-користувачів, бачимо, що вільні користувачі, ймовірно за все, відповідають соціально корисному типові, оскільки виявляють високий рівень соціального інтересу та активності. Це проявляється в їхньому прагненні спілкуватися не лише з користувачами інтернету, а й з тими, хто перебуває поза його межами, – із знайомими, друзями, близькими. Такі користувачі з огляду на притаманний їм тип настановлень є соціально орієнтованими, оскільки сприймають три основні життєві завдання як соціальну проблему, що стосується їх безпосередньо та потребує докладання їхніх зусиль.

Передзалежних користувачів ми співвіднесли з типом уникання, оскільки рівень їхньої активності та соціального інтересу порівняно з групою вільних користувачів, є значно нижчим. Це свідчить про їхній посилений інтерес до подій, що відбуваються у віртуальному просторі, та намагання в такий спосіб уникнути проблем, які потребують вирішення в реальному житті.

Залежним користувачам відповідає керівний тип настановлень, де бракує соціального інтересу, а активність спрямована на задоволення виключно власних потреб. Користувачі інтернет-мережі, яким властивий саме цей тип настановлень, більшість свого часу проводять у віртуальному просторі, концентруючи всю увагу і зусилля на цьому інформаційному полі та відсторонюючись від реального життя. Спираючись на результати проведених раніше досліджень, ми дійшли висновку, що ставлення інтернет-залежних користувачів до свого майбутнього позбавлене реалістичного, конструктивного і раціонального змісту, оскільки мета і мрії залежної особистості здебільшого спрямовані на взаємодію з адиктивним агентом. Залежні користувачі нездатні адекватно сприймати реальність, вільно і самостійно приймати важливі для себе рішення, що, звісно, позначається на їхній здатності ефективно моделювати життєві завдання. Життя таких молодих людей повністю підпорядковується адиктивному впливові, унаслідок чого вони пасивно й байдуже сприймають реальні події. Пасивність, у свою чергу, стає причиною неорганізованості і безвідповідального ставлення залежної особистості до свого майбутнього.

Значний інтерес для психологів становить сучасна типологія, розроблена на основі досліджень С. Омельченка і Н. Пількінгтона [цит. за: 5, с. 5]. Серед стилів життя, яким молодь віддає перевагу і визначає для себе за оптимальні, дослідники виділили чотири. Груповий розподіл здійснювався з огляду на те, якою мірою і наскільки чітко молоді люди осмислюють своє майбутнє, формують власне уявлення про успіх та усвідомлюють цілі.

Перша група – “*корнегіанці*”. Молодь, яка належать до цієї групи, має чіткі й реалістичні уявлення про своє майбутнє, демонструє цілеспрямованість і раціональний тип мислення. Найчастіше молоді люди, що належать до цієї групи, користуються послугами інтернет-мережі, щоб отримати конкретну інформацію чи виконати якусь роботу, розв’язати певне коло питань. “*Корнегіанці*” зосереджені та послідовні у своїх діях. Тож молоді люди, які складають цю групу, спроможні самостійно визначати власну позицію щодо свого подальшого життя, мають високий рівень самоорганізації та самокерування, що робить їх успішними на етапі проектування, а в подальшому дає їм змогу ефективно розв’язувати життєві завдання.

До другої групи, яка дістала назву “*батьки сімейства*”, віднесено молодих людей, стиль життя яких відрізняється прагненням до стабільності, чітким розумінням власних бажань, адекватним ставленням до своїх можливостей, а отже, спроможністю ефективно проектувати своє подальше життя. Використання в цьому випадку образу сім’ї не є випадковим. Молодь цієї групи наполягає на великій значущості сім’ї як однієї з базових цінностей. До цієї групи належать переважно користувачі, що звертаються до послуг мережі, щоб зав’язати інтимно-особистісні стосунки. Цю групу можна співвіднести із соціально корисним типом А. Адлера. До неї належить молодь, що реагує на життєві завдання позитивним настановленням “так”.

Третя група дістала назву “*геймери*”. Ця група демонструє такі цінності, як антикар’єризм, і відкидає сам успіх. Найчастіше її представниками є користувачі, що витрачають багато часу для безцільних пошуків будь-якої інформації, опосередкованих віртуальним простором ігор, прагнуть кібервідносин і віртуального сексу. Основні життєві цінності, які наповнюють людське існування змістом і надають йому сенсу, не мають для “геймерів” суттєвого значення. Молоді люди, що обирають для себе саме такий стиль, стикаються з певними складнощами в моделюванні свого майбутнього. Їхні мрії і цілі про майбутнє нереалістичні, пасивні й позбавлені адекватності, що, звісно, не сприяє ефективному і вдалому моделюванню представниками цієї групи свого майбутнього. Згідно з Адлеровою типологією, молодь, що надає перевагу саме цьому стилеві життя, демонструє риси типу настановлень, який дістав назву “той, що бере”.

Четверту групу названо “*домогосподарками*”. До неї увійшли ті, хто на даному етапі життя відмовляється від будь-якого опору обставинам, які

склалися, пасивно приймає свій статус. Найчастіше цілі користувачів “домогосподарок” не є самостійними. Представники цієї групи, так само як і попередньої, нездатні ефективно вирішувати життєві завдання, оскільки безініціативність та інертність стають суттєвою перешкодою на шляху моделювання ними свого майбутнього. Відповідно до Адлерової типології цю групу молодих людей можна співвіднести з типом уникання.

Зазначимо, що з огляду на назви, присвоєні кожній групі, цей поділ виглядає досить сучасним і разом з тим містить базові індивідуально-типологічні характеристики особистості. Утім, він має і певні недоліки, оскільки дещо поверхово висвітлює характерологічні особливості типів. Адже надати особистості той чи інший статус і відповідно ідентифікувати її з однією із чотирьох груп, спираючись лише на окремі характеристики, досить складно, а часом узагалі неможливо через наявність перехідних, змішаних варіантів, що поєднують у собі характеристики різних груп.

Слід також враховувати, що стиль життя не є статичним, особливо в молоді роки. Вибудовуючи модель власного майбутнього, особистість завжди аналізує окремі епізоди свого життя, аби виробити ліпший, більш ефективний варіант вирішення життєвих завдань і вибрати оптимальний стиль існування. Особистість власноруч творить своє майбутнє, реформуючи свої знання, досвід минулого відповідно до своїх цілей та ціннісних настановлень [6].

Для того щоб зробити правильний вибір і відповідно до нього здійснювати моделювання майбутнього, молодим людям слід спочатку відповісти на низку запитань, проаналізувавши таким чином власні бажання і прагнення щодо свого подальшого життя: які саме сфери життя потребують концентрації зусиль для досягнення мети? що саме і в який період життя має бути виконано? за допомогою яких засобів і в які строки? [7]. Зрозуміло, що здійснити такий вибір здатна лише зріла особистість, яка усвідомлює мету та можливість і реалістичність її досягнення. У свою чергу, зрілою можна вважати особистість з розвинутою життєвою перспективою, яка дає змогу на ґрунті життєвого досвіду передбачати і прогнозувати майбутнє, тим самим готує суб'єкта до того моменту, коли воно настане. Це виважений і обдуманий вибір особистості, спрямований на певний результат з урахуванням зусиль, яких для цього доведеться докласти.

Що ж стосується передзалежних і власне залежних користувачів, то, як ми вже зазначали раніше, їхнє ставлення до майбутнього позбавлене адекватності внаслідок постійної взаємодії суб'єкта з адиктивним агентом. Саме адиктивний агент мотивує адиктив до активних дій, спрямованих суб'єктом виключно на задоволення цієї нагальної потреби. Виходячи з того, що мотив є проявом внутрішньої сили особистості, яка пов'язана з потребами суб'єкта та спонукає його до певних дій, саме він (мотив) забезпечує активізацію і скерованість дій молодих людей на етапі визначення ними життєвих завдань.

Тож єдиною потребою адиктивних користувачів, коли йдеться про залежну особистість, є задоволення потреби в користуванні послугами, які надає інтернет. Увага інтернет-адиктів концентрується на доволі дивних речах, безпосередньо пов'язаних з віртуальним простором, як то наявність прагнення укласти якнайбільше віртуальних шлюбів, народити віртуальних дітей, отримати статус найкращого геймера і т. ін. Як бачимо, мотиваційна сфера адиктів суттєво змінюється, що позначається на їхньому ставленні до того, що відбувається в реальному житті, яке існує поза межами віртуального простору, та, власне, до свого майбутнього. Для передзалежних і залежних користувачів інтернет виконує роль “чарівного помічника”, що допомагає їм здійснити всі свої мрії, хай навіть віртуально [8].

Висновок. Отже, моделювання життєвих завдань користувачами інтернету має певну специфіку, що пов'язано зі ступенем їхньої захопленості подіями, які відбуваються у віртуальному світі. Так, вільні користувачі демонструють високий рівень активності та соціального інтересу, що говорить про їхню психологічну зрілість, здатність адекватно сприймати інтернет-простір, чітко відмежовуючи його від реальності. Це дає їм змогу ефективно планувати своє майбутнє та в подальшому успішно вирішувати життєві завдання. Передзалежні і власне залежні користувачі вирізняються низьким рівнем активності та соціального інтересу. Вони намагаються уникати проблем, які постають на їхньому шляху і потребують негайного вирішення, шукають комфорту в умовах кіберпростору. Це перешкоджає їм адекватно та ефективно конструювати життєві завдання, стає перепоною на шляху подальшого успішного розв'язання цих завдань за межами віртуального світу, оскільки вимагає від молодшої людини значних зусиль і дотримання певних правил, що діють у реальному житті.

Література

1. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер Ком, 1999.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991.
3. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии: Пер. с нем. – М.: Фонд за экон. грамотность, 1995.
4. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения: Пер. с англ. – СПб.: Речь, 2001.
5. Omeltchenko E., Pilkington H. Looking West? Cultural Globalization and Russian Youth Cultures / The Pennsylvania State University Press; University Park. – Pennsylvania, USA, 2002.
6. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003.
7. Кон И. С. Психология ранней юности. – М., 1989.
8. Ципоркина И. В., Кабанова Е. А. Психологическая зависимость: как не разориться, покупая счастье. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006.

© Посохова В. В.

Я. А. Гавриленко

ОСОБЛИВОСТІ ФУТУРИСТИЧНОГО АВТОНАРАТИВУ ЮНАКІВ І ДІВЧАТ, ЗАЛЕЖНИХ ВІД ЗНАЧУЩИХ СТОСУНКІВ

Футуристичний автонаратив розглядається як спосіб структурування особистістю власного майбутнього. Обґрунтовується важливість цього процесу в ранній юності, коли вибудовуються значущі міжособові стосунки. Висвітлюються результати емпіричного дослідження, присвяченого з'ясуванню специфіки моделювання майбутнього у випадку залежних стосунків.

Ключові слова: футуристичний автонаратив, міжособова залежність, автономність, простір міжособової взаємодії, ідентичність.

Футуристический автонарратив рассматривается как способ структурирования личностью собственного будущего. Обосновывается важность данного процесса в ранней юности при построении значимых межличностных отношений. Освещаются результаты эмпирического исследования, посвященного выяснению специфики моделирования будущего при зависимых отношениях.

Ключевые слова: футуристический автонарратив, межличностная зависимость, автономность, пространство межличностного взаимодействия, идентичность.

Futuristic autonarrative is considered as a way of structuring the own future. The importance of this process in early youth while building the main interpersonal relations is grounded. The article presents the results of empirical research dedicated to specificity of modeling future in dependent relations.

Key words: Futurical autonarrative, interpersonal dependency, autonomy, space of interpersonal interaction, identity.

Проблема. Міжособова залежність загалом є нормальним явищем у стосунках. Але психологи сьогодні виділяють феномен особливої залежності від стосунків, що є адиктивним розладом і розглядається як надмірна, викривлена форма залежності. Вивчення цього явища з огляду на його актуальність потребує, на наше переконання, окремого дослідження.

Залежність у міжособових стосунках ми розглядаємо як патерн міжособової взаємодії, в якій особистість втрачає свою ідентичність та автономність, перестає бути активним суб'єктом власного життя, натомість підпорядковує всю себе значущим стосункам, намагаючись таким чином захистити себе від складної життєвої ситуації.

Залежні стосунки, з одного боку, породжують комфортне відчуття благополуччя і захищеності, повертають людину до інфантиль-

них дитячих переживань, а з іншого – спричинюються до звуження її можливостей вибрати форми поведінки в стосунках, призупинення особистісного розвитку. Відчуття захищеності і наповненості життя є ілюзорними, адже вони швидко зникають у разі припинення, руйнування залежних стосунків.

Складність життєвої ситуації в ранньому юнацькому віці традиційно пов'язується із загальною життєвою невизначеністю і несформованістю в молодій людині будь-яких внутрішніх опор у вигляді життєвого досвіду для подолання такої невизначеності. Щоб вирішити проблему залежності в стосунках саме на цьому віковому етапі, важливо з'ясувати, яким чином юнаки і дівчата вибудовують модель свого життя, відповідно до якої і розгортаються в подальшому їх самореалізація і саморозвиток.

Мета статті: висвітлення попередніх результатів і перспектив емпіричного дослідження, один з етапів якого націлений саме на з'ясування особливостей футуристичних автонаративів юнацтва, залежного від значущих міжособових стосунків.

Вихідною точкою цього дослідження стало положення про те, що процес моделювання людиною свого майбутнього є втіленням її розуміння світу і свого місця в ньому, конструюванням свого способу взаємодії з ним, яке здійснюється за допомогою футуристичних автонаративів [1–3].

Осміслене бачення своєї життєвої лінії в ранньому юнацькому віці зосереджується в основному на футуристичній реальності, на досягненні того, “ким і яким я стану в цьому житті”. Дослідження майбутньої життєвої перспективи в цьому віці показують важливість і дієвість майбутнього в переживанні актуальної ситуації, у формуванні цілісного уявлення про себе та своє життя, у проходженні вікової кризи.

У якій формі постає футуристична реальність у свідомості юнаків і дівчат, що перебувають у залежних стосунках? У чому полягають особливості футуристичних автонаративів цієї категорії молоді? Чим відрізняється процес моделювання майбутнього залежних і автономних молодих людей? Відповіді на ці запитання і мало дати наше дослідження.

Перш ніж безпосередньо перейти до опису нашої роботи і її результатів окреслимо теоретичну модель дослідження, взявши за основу декілька тез, що базуються на таких методологічних підходах: концепція життєвого світу особистості [1], положення психологічної герменевтики [4], концепції адиктивних розладів особистості [5–8], концепція розвитку ідентичності Е. Еріксона [9], концепція статусу ідентичності в ранньому юнацькому віці Дж. Марсія [10].

1. В основі будь-якого адиктивного розладу лежить невміння особистості самостійно вибудовувати свій життєвий світ, координу-

вати відповідно до просторово-часових координат власну повсякденність. Особистісна ідентичність є саме тією внутрішньою реальністю, що робить можливим усвідомлення, реконструювання, творення свого життєвого світу поряд з іншою значущою особою; це умова зрілої міжособової інтимності.

2. Явище ідентичності ми розглядаємо як цілісне бачення себе в просторі міжособових взаємодій і в часовому контексті, який пов'язує в єдине ціле уявлення людини про саму себе на різних етапах життєвої історії.

3. Міжособова залежність деформує життєвий простір значущих стосунків. Така деформація виражається в декількох аспектах: 1) звуження життєвого контексту, максимальне зведення його до значущих стосунків; 2) розмитість ціннісно-сміслових інтерпретаційних меж, без яких осмислення досвіду стосунків і реальної життєвої ситуації стають неможливими; 3) відсутність внутрішньої опори у вигляді стабільного позитивного Я і прагнення знайти таку опору в стосунках, що зумовлює ще більше зациклювання на партнері й занурення в залежність; 4) наповненість життєвого досвіду вкрай амбівалентними почуттями.

4. Простір міжособової взаємодії в ранній юності тільки починає формуватися; водночас починає розвиватися власна ідентичність у контактній взаємодії і сфері структурування своєї життєвої лінії. Традиційно виділяють такі етапи формування ідентичності: дифузія, передвирішеність, мораторій, зрілість. Дифузія ідентичності може стати передумовою розвитку залежних стосунків.

5. Дифузія ідентичності в ранньому юнацькому віці зумовлює специфіку часової координати життєвого світу особистості, а саме футуристичної, перспективної її частини, оскільки саме вона найбільш актуально представлена у свідомості в цьому віковому періоді.

6. Дифузність майбутнього зменшується в процесі його моделювання за допомогою футуристичного автонаративу. Футуристичний автонаратив є, по-перше, відображенням особистісних цінностей і смислів (уявлення саме тих, а не інших подій майбутнього); по-друге, в ньому розкриваються способи інтерпретації світу та рівні розуміння особистістю реальності майбутнього і себе в ньому; по-третє, такий наратив є способом упорядкування майбутнього, оволодіння його невизначеністю.

7. Основне питання нашого емпіричного дослідження – це питання про процес моделювання і структурно-функціональні особливості перспективної частини життєвої історії в умовах розвитку психологічної залежності в ранній юності.

Спираючись на особливості життєвого прогнозування в ранньому юнацькому віці, визначені на основі теоретичного аналізу, та адаптувавши ознаки наративу до футуристичного його варіанту, ми гіпотетично окреслили параметри, що описують футуристичні автона-

ративи залежних та автономних особистостей, а саме: 1) специфічність підґрунтя футуристичної реальності, 2) розмитість та абстрактність бачення подій майбутнього, 3) статичність і брак динаміки в життєвому процесі, 4) пасивність в організації подій майбутнього, 5) негативне або нейтральне емоційне тло зображуваних подій (рис.).

Рис. Теоретична модель дослідження особливостей футуристичних автонаративів залежних особистостей

Емпіричне дослідження було побудовано відповідно до розробленої теоретичної моделі й орієнтувалося на перевірку висунутих гіпотез. Загалом у дослідженні взяли участь 90 осіб віком 14–17 років (з них 50 дівчат і 40 хлопців).

Дослідження здійснювалося в кілька етапів.

Завданням *першого* етапу була операціоналізація показників деформованого простору міжособової взаємодії, що свідчать про розвиток залежних стосунків, з метою підбору відповідного та адекватного психологічного інструментарію дослідження.

Другий етап полягав в розробленні та підборі методів дослідження залежності в стосунках та особливостей футуристичного автонаративу.

На *третьому* етапі за отриманими результатами було сформовано експериментальну та контрольну групи, що являли собою відповідно групи залежних та автономних юнаків і дівчат.

Підсумком *четвертого* етапу стали результати порівняльного аналізу футуристичних автонаративів в обох групах досліджуваних.

Залежність у стосунках як підстава для віднесення досліджуваних до експериментальної групи визначалася за такими діагностичними показниками:

- 1) звуженість життєвого контексту, повна сконцентрованість на стосунках;
- 2) брак автономності;
- 3) ототожнення себе із стосунками;
- 4) слабо диференційований образ себе;
- 5) занижена самооцінка;
- 6) емоційна проникливість стосунками та особистісна незадоволеність ними.

Психологічний інструментарій для дослідження залежності в міжособових стосунках охоплював цілий комплекс методик:

- авторський опитувальник, що містить 40 тверджень і дає змогу дослідити особливості стосунків за такими шкалами: рівень емоційної проникливості стосунками; рівень суб'єктивного відчуття самотності; рівень особистісної підпорядкованості стосункам і рівень особистісної автономності;
- модифікований Ю. Ю. Дмитрук тест “20 висловлювань” – “Ми – це...”;
- модифікований Т. В. Румянцевою варіант проєктивного тесту “Кола стосунків”;
- семантичний диференціал для визначення рівня ідентичності образу “мої стосунки” та образу “я сам”;
- модифікований Т. В. Румянцевою варіант тесту “Хто Я?”.

Результати проведеного відповідними методами діагностування залежності в стосунках та отриману інформацію було систематизовано й узагальнено.

Критерії залежності в стосунках	Методи дослідження
звуженість життєвого контексту, повна сконцентрованість на стосунках	авторський опитувальник, шкала – рівень підпорядкованості
брак автономності	авторський опитувальник, шкала – рівень автономності
емоційна проникливість стосунками та особистісна незадоволеність ними	авторський опитувальник, шкали – рівень емоційної проникливості стосунками та рівень суб'єктивного відчуття самотності; модифікований Ю. Ю. Дмитрук тест “20 висловлювань” – “Ми – це...”; модифікований Т. В. Румянцевою варіант проєктивного тесту “Кола стосунків”
ототожнення себе із стосунками	семантичний диференціал на визначення рівня ідентичності образу “мої стосунки” та образу “я сам”
слабо диференційований образ себе	модифікований Т. В. Румянцевою варіант тесту “Хто Я?”
занижена самооцінка	модифікований Т. В. Румянцевою варіант тесту “Хто Я?”

Щоб дослідити особливості футуристичних автонаративів, ми розробили інструкцію та виділили категорії аналізу наративних оповідань.

Досліджуванам пропонувалася така інструкція: *“Напишіть сюжетне оповідання про можливі події свого майбутнього, уявіть головних героїв вашої життєвої історії; спробуйте передбачити, як ваше життя змінюватиметься з часом. Підберіть жанр розповіді, що найбільшою мірою відповідає вашому переживанню життя в цей момент. Спробуйте у своєму життєвому сюжеті втілити головну ідею вашого життя”*. На складання розповіді відводилося близько 25 хвилин.

Як уже зазначалося вище, на третьому етапі дослідження було сформовано контрольну та експериментальну групи. Зауважимо, що для порівняльного аналізу як емпіричний матеріал ми відбирали лише крайні форми залежності та автономності за відповідними критеріями. Так, до експериментальної групи досліджуваних увійшли юнаки і дівчата, що відповідали всім вищенаведеним критеріям (20 осіб), тоді як до контрольної – усі ті, хто задовольняв вимоги критеріїв з протилежним значенням (24 особи). Решту в межах цієї статті ми не обговорюватимемо.

Аналіз отриманих результатів здійснювався у два етапи. Спершу ми з'ясували рівень сформованості уявлень про майбутнє (високий, середній, низький), а потім аналізували особливості футуристичних автонаративів на кожному із запропонованих рівнів (табл.). Критеріями ранжування на рівні були такі ознаки: обсяг тексту, який відповідає уявленням про майбутнє, диференційованість і деталізованість у зображенні подій майбутнього. Так, високому рівню сформованості уявлень про майбутнє відповідали значні за обсягом твори старшокласників, у яких дуже детально і диференційовано описувалися події майбутнього. Недостатньо чіткі і малодеталізовані уявлення про майбутнє було віднесено до середнього рівня. Низький рівень склали розповіді про події майбутнього з одного-двох речень.

Таблиця

Порівняльний аналіз сформованості уявлень про майбутнє у юнаків і дівчат з крайніми формами прояву залежності та автономності

Рівень сформованості уявлень про майбутнє	Залежні особи	Автономні особи
високий	5	14
середній	5	7
низький	10	3

Отже, автономні в стосунках юнаки і дівчата мають зазвичай диференційовані й чіткі уявлення про майбутнє, тоді як залежні демонструють низький рівень таких уявлень.

У ході подальшого аналізу ми зосередили увагу на порівнянні особливостей футуристичних автонаративів досліджуваних груп на кожному із цих рівнів.

Взявши за метод дослідження футуристичний автонаратив, слід визначити критерії та ознаки, за якими можна було б диференціювати розповіді з огляду на ступінь інтегрованості їх прогнозованого досвіду. Так, наприклад, Є. С. Калмикова і Е. Менгенталер зазначають, що наратив має містити такі компоненти: орієнтаційний розділ; проблема або конфлікт (виникнення перепон), оцінка (ставлення автора до описуваних подій), розв'язання конфлікту, кода (завершення оповідання та повернення в “тут-і-тепер”). Однак, на думку багатьох учених, дуже рідко трапляються наративи, в яких дійсно були б представлені всі ці п'ять частин.

Теоретичний аналіз особливостей життєвого прогнозування в ранньому юнацькому віці та адаптація ознак наративу до футуристичного його варіанту дали змогу виділити низку параметрів, що характеризують досліджувані твори:

– *підгрунття футуристичної реальності*. На основі цього показника аналізувалися джерела уявлень про власне майбутнє. Було зроблено спробу визначити, що становить основу знань про майбутні події: чи модель майбутнього є просто засвоєною, традиційною, широко представленою в суспільстві, а тому нав'язаною настановленістю, чи осмислено вибудованим на основі аналізу власних цінностей, особливостей та вимог суспільства конструктом. (У тексті це відображено у вигляді емоційної залученості до події чи відстороненості від неї, наявності інтерпретаційних, пояснювальних схем щодо подій майбутнього чи відсутності таких);

– *динамічність/статичність життєвої ситуації*. Цей параметр характеризував рівень і характер життєвого руху. У досліджуваних творах ми виділили: спрямований поступальний рух, рух циклічний; відсутність будь-яких динамічних характеристик узагалі;

– *відкритість/закритість часової перспективи*. За цим параметром ми спробували з'ясувати, якою мірою перспективні події детерміновані часовими рамками або ж, навпаки, відкриті до змін і розширення;

– *спрямованість власної активності*. Висновок про активність та окресленість позиції автора можна зробити, якщо з'ясувати характер організації подій майбутнього: чи вимагають вони позитивної перетворювальної активності, чи йдеться лише про активність пристосувальну, чи взагалі події організовані так, що не потребують жодних зусиль автора для їх розгортання;

– *персонажі*. Наявність чи відсутність інших героїв у життєвому моделюванні є показником включеності прогнозованого життя в соціальний контекст. Важливо також проаналізувати характер взаємодії головного героя з іншими персонажами;

– *емоційне тло*. Параметр, що вказує на ставлення автора до зображуваних подій, характеризує оптимістичність чи песимістичність його настанов щодо майбутнього. У досліджуваних розповідях було виділено такі настанови щодо майбутнього: виключно *позитивні*, виключно *негативні*, *амбівалентні*. У деяких творах досить складно було визначити характер *ставлення* до майбутнього (його не вдалося з'ясувати, або ж ставлення як такого взагалі не було). Маркерами стали певні жанрові характеристики оповідань та мовні засоби.

Порівняльний аналіз показав, що уявлення високого рівня чіткості про майбутнє у залежних та автономних юнаків і дівчат суттєво відрізняються. Для прикладу розглянемо твори, які особливо виразно відображають уявлення двох груп досліджуваних.

Автономні особи	Залежні особи
<p>“Описати своє життя? Це непросто. У житті немає нічого постійного. Єдине знаю напевно: хочу, щоб мене поважали, знали, цінували, а після мого життя пам'ятали. Гадаю, у мене вистачить терпіння зрозуміти будь-яку людину, допомогти чимось... картина мого життя може бути такою... Вівя прохолодний вітерець... Сонце припікало, але було ласкавим. Біля гарного розкішного будиночка в холодку на лавці відпочивала сім'я. Мати і батько сиділи й радісно спостерігали за своїми дітьми. Ті, у свою чергу, цього зовсім не помічали, а натомість гралися з великим симпатичним псом. Дівчинка була в чистесенькому платтячку, тому просто спостерігала за тим, як її брат борюється з їхнім чотириногим другом. Мати ніжно поглянула на свого чоловіка й тихо сказала: "Я щаслива!". В її очах промайнув вогник запалу юності. Вона згадала, як колись у 16 років обіцяла собі, що не вийде заміж, а буде самотньою, щоб повністю присвятити себе роботі. Але потім вона зустріла його, і життя змінилося на очах. Змінився погляд на життя, раптом з'явилася нова мета в житті. А тепер вона справді щаслива. Поряд чоловік, діти, є гідна робота. Здійснилися майже всі мрії. Лише одна не здійснилася... хотіла бути незалежною, але тепер залежна від сім'ї. Та хіба це тепер важливо?”.</p>	<p>“Склавши успішно тестування та екзамен, я вступив до університету, потім в магістратуру. Стану розумною, доброю, ввічливою і милосердною. Умітиму вислуховувати людей та допомагати їм. Багато читатиму, порину в наукову діяльність, добре вчитимуся, багато знатиму. Вивчу декілька мов – англійську, німецьку, італійську, французьку і японську (можливо). Матиму гарну пам'ять, не забуду про спорт. Зможу аналізувати твори, фільми, події... У 23–25 років одружуся, матиму трьох дітей – двох дівчаток та одного хлопчика. Навчуся грати на піаніно і танцювати - латиноамериканські, бальні танці, танець живота. Матиму 3 кімнатну квартиру, житиму в Ніжині. Працюватиму на високооплачуваній роботі. Матиму гарні стосунки з людьми. Допомогаю мамі і братові. Буду успішною, розумною, здоровою... Буду щасливою”.</p>

Твір особи, що демонструє автономність у вибудовуванні стосунків, містить у собі абсолютно всі структурні компоненти наративу, що свідчить про досвід осмислення нею свого життя. Підґрунтям футуристичної реальності тут є власні думки та погляди, про що свідчить вступна частина наративу: авторка сумнівається, розмірковує і внаслідок роздумів приходить, урешті-решт, до своїх якихось переконань.

У творі ж дівчини, що належить до групи залежних у стосунках осіб, бачимо зовсім інше підґрунтя для роздумів з приводу майбутнього. Усе, що має відбуватися, просто перераховується, констатується. Складається враження, що ця модель є всього-на-всього узагальненим привласненим образом і все, що відбуватиметься, якимось мало зачіпає бажання та почуття самої авторки. Крім того, у першому творі простежується прогнозування внутрішньої динаміки і розвитку, тобто показано, як змінюватиметься авторка в процесі життя, натомість у другому динамічність є суто зовнішньою, показною, такою, що відображається тільки в поетапних змінах життя, внутрішні зміни ж при цьому просто констатуються.

За параметром відкритості/закритості життєвої перспективи до змін перший варіант твору допускає зміни, відхилення від первісного сценарію, заразом наголошуючи на постійності і незмінності якихось цінностей. Другий твір, навпаки, не допускає змін – авторка не дає собі свободи, аби відхилитися хоч трохи від такого плану. У творі автономної особи діє чимало активних головних героїв, з якими відбувається різного роду взаємодія. У творі залежної авторки інші персонажі просто називаються. Емоційне тло першого наративу – позитивне, приємне, оптимістичне, а другого – теж оптимістичне, але напружене. Яскраво вираженою особливістю другого наративу, на наш погляд, є занадто високі вимоги до себе.

Отже, високодиференційовані уявлення автономних юнаків і дівчат про майбутнє є власною, осмисленою моделлю цього майбутнього. Така модель відкрита до змін, гнучка за формою, але постійна за змістом. Оптимістична і приваблива, вона передбачає активну взаємодію з оточенням та іншими людьми. У процесі життя ця модель ще не один раз переосмислюватиметься і дописуватиметься, але автор має такий досвід. Модель майбутнього залежних юнаків і дівчат, хоч вона і є високодиференційованою та деталізованою, власною вважати не можна. Вона в цілому нав'язана, причому вимоги до себе в такому варіанті завищені і шляхів до відступу немає. Ризиком такого ставлення до майбутнього є розчарування або постійний страх розчаруватися в собі.

Порівняємо тепер автонаративи досліджуваних, які мають середній рівень чіткості уявлень про майбутнє.

Спільним для обох автонаративів є те, що майбутнє в них зображено досить абстрактно. І в першому, і в другому творі представлені досить традиційні уявлення про життя. Виразно означається включеність власного життя в соціальний контекст. Але в першому випадку

це щаслива сім'я успішної жінки, а в другому – не досить приємні контакти з оточуючими і загальна ворожа налаштованість життя до дівчини. У першому творі зображено етапність досягнення бажаного майбутнього, а в другому – констатується, як усе зміниться, описано досить статичну картинку майбутнього. Крім того, якщо в першому творі для того, щоб досягти бажаного майбутнього, потрібно пройти певні життєві етапи, то в другому йдеться про обов'язковість особистісних змін, які є єдиною умовою успішного спілкування. Емоційне тло першого твору позитивне, тоді як в другому емоції видаються нам амбівалентними – негатив спрямований на теперішню ситуацію і на те, як влаштований світ, а позитивні почуття в основному пов'язані з потенційним майбутнім і вірою у власні можливості.

Автономні особи	Залежні особи
<i>“Ось я закінчила лицей хорошистом. Випускний пройшов чудово. У мене є кохана людина. Ось складаю іспити в юридичному університеті, хочу бути адвокатом. Ось уже закінчила добре університет. Здобула те, що хотіла, – кар'єру, кохану людину, сім'ю, мир та спокій. Влаштувалася на роботу. Минуле в мене світле й чудове. У житті я розраховую тільки на себе”.</i>	<i>“Я бачу своє майбутнє дуже веселим. Мої бажання здійсняться, принаймні більша частина з них. Я забуду своє минуле, принаймні цей етап свого життя. Довкола мене не буде людей, з якими я сперечатимуся, бо обов'язково зміню свій характер, стану більш спокійною і самостійною. Я матиму свою сім'ю – хорошого чоловіка та доньку. Я стану бізнес-леді. Я завжди добираюся свого в житті. Мене ніщо не злякає. Ось так я бачу своє майбутнє. Але життя – несправедлива штука. Не ми такі – життя таке”.</i>

На наш погляд, перша модель майбутнього відповідає етапу передвирішеності в розвитку особистісної ідентичності і є швидше традиційною, засвоєною, привласненою. Це передкризовий етап, у процесі життя модель ще наповнюватиметься особистісним змістом. Друга модель майбутнього, властива в основному залежним старшокласникам, вибудована на основі привласнених чи нав'язаних негативних настановлень. Це майбутнє, що будується не на основі власних цінностей і бажань, а є передусім компенсувальним.

Малодиференційовані автонаративи залежних та автономних юнаків і дівчат теж суттєво відрізняються.

Уявлення про майбутнє в першому творі дійсно досить розмиті й абстрактні, але зовсім не напружені. Такі уявлення відповідають швидше первинній дифузії ідентичності і свідчать про те, що процес осмислення і проектування майбутнього ще не почався. У двох наступних творах, які належать залежним старшокласникам, переживань щодо майбутнього або дуже мало, або вони дуже абстрактні і песимістичні. Крім того, у першому нративі представлені в основному переживання, пов'язані із стосунками. В обох розповідях бракує бачення власної активності. Це

також схиляє до думки про докризовий етап у розвитку ідентичності, але залежні особи демонструють ще й уникання кризи, небажання брати на себе відповідальність за майбутні події, їх вибудовування і реалізацію.

Автономні особи	Залежні особи
<p><i>“Я сподіваюся, що в майбутньому все буде добре, я зможу більше часу приділяти тому, що мені подобається. Я залишати мусь веселою. У мене вже було багато цікавого в житті, і я сподіваюся, що про це завжди пам'ятатиму. Працюватиму на улюбленій роботі, біля мене буде кохана людина”.</i></p>	<p><i>“Хочу бачити себе щасливою. Мріяю про своє житло, бажану освіту і роботу. Не хочу більше проблем, які я зараз сама для себе створила. Для щастя мені потрібна моя кохана людина, з якою я зараз зустрічаюся. Я не хочу нікого іншого, але хочу, щоб його ставлення до мене змінилося. Хочу мати те, про що ми з ним завжди мріяли. Не хочу тих перешкод, які нам зараз створюють. Хочеться стерти з пам'яті те, що було, і в майбутньому почати все спочатку. Сподіваюся, мої мрії здійсняться”.</i></p> <p><i>“Мені здається, що моє життя пройде нецікаво, як і сотні тисяч життів. Звичайно, мені цього не хочеться. Я хочу прожити життя яскраво, з користю для оточуючих, бути прикладом для когось, мати популярність. Хочу вмерти легко і не від хвороб. Умерти так, щоб не було тяжко для батьків, але щоб про це знали всі...”.</i></p>

Висновки. Якщо людина не має внутрішньої опори у вигляді стабільного позитивного центру свого життєвого світу, що формується в ранньому юнацькому віці як конструктивне бачення своєї перспективи, це може призвести до виникнення й подальшого поглиблення міжособової залежності.

Проведене нами емпіричне дослідження наразі підтвердило таке припущення. Автонаративи як моделі власної перспективи залежних та автономних юнаків і дівчат за виділеними нами параметрами (*підґрунття футуристичної реальності, динаміка розгортання подій майбутнього, відкритість/закритість життєвої перспективи, соціальна включеність та емоційне тло*) суттєво відрізняються. Ми з'ясували, що в залежних осіб підґрунттям для моделювання майбутнього є засвоєні від когось моделі світу, настановлення, що некритично приймаються як аксіоми і перевірка яких не осмислюється як обов'язкове завдання. Динаміка життя в автонаративах залежних осіб зображується або дуже напруженою, або взагалі не знаходить відображення. Недостатня увага приділяється осмисленню взаємодії з іншими людьми. Емоційне тло таких розповідей або напружено-негативне, або ж емоційне ставлення до майбутнього взагалі не означене. Серед автонаративів залежних осіб немає жодного, де було б представлене авторство власного життя, тому майбутнє не сприймається ними функціонально і, як то належить, відповідально. Більшість життєвих історій відповідають докризовій ситуації розвитку, але у творах немає навіть наміру якимось чином зробити своє майбутнє більш зрозумілим, передусім для

себе, – натомість демонструється уникання цього. Отже, саме уникання відповідальності та небажання самостійно моделювати власне життя і є тими чинниками, що породжують прагнення до залежності в значущих стосунках. Відтак вивчення залежності в значущих стосунках юнацтва видається нам перспективним і актуальним напрямом досліджень, на якому ми плануємо в подальшому зосередити наші зусилля.

Література

1. *Титаренко Т. М.* Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього // *Наук. студії із соц. та політ. психології*: Зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 16 (19). – С. 304–311.
2. *Абульханова-Славская К. А.* Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991.
3. *Брунер Дж.* Психология познания. За пределами непосредственной информации. – М.: Прогресс, 1987.
4. *Чепельва Н. В.* Наратив як засіб інтерпретації особистого досвіду // *Психологія на перетині тисячоліть*: Зб. наук. пр. учасників П'ятих Костюківських читань. – К., 1998. – Т. 3. – С. 484–492.
5. *Емельянова Е. В.* Кризис в созависимых отношениях. – СПб.: Речь, 2004.
6. *Пил С., Бродский А.* Любовь и зависимость. – М.: Ин-т общегуманит. исслед., 2005.
7. *Розенова М. И.* Нарушения личностной целостности в случаях аддиктивно-нарциссической патологии и их проявления в отношениях любви // *Мир психологии*. – 2004. – № 5. – С. 239–251.
8. *Старшенбаум Г. В.* Аддиктология. Психология и психотерапия зависимостей. – М.: Когито-Центр, 2006.
9. *Эриксон Э. Г.* Идентичность: юность и кризис / А. В. Толстых (общ. ред. и предисл.), А. Д. Андреева (пер.). – М.: Прогресс, 1996.
10. *Marcia J.* Ego identity and object relation. – Washington DC: American Psychological Association, 1994.

© **Гавриленко Я. А.**

Ю. Д. Гундештайло

ІНІЦІАЦІЯ ЯК ФОРМА ТВОРЕННЯ ЖИТТЄВИХ ЗАВДАНЬ ОСОБИСТОСТІ

Висвітлюється проблема формування особистістю своїх життєвих завдань. Описується ініціація як спеціальна форма, що допомагає людині визначити свої життєві завдання.

Ключові слова: життєві завдання, традиційне суспільство, ініціація.

Освещается проблема формирования личностью своих жизненных задач. Описывается инициация как специальная форма, помогающая человеку определить свои жизненные задачи.

Ключевые слова: жизненные задачи, традиционное общество, инициация.

The problem of personal vital tasks creation is examined in the article. Initiation is described as a special form which helps a person to define his vital tasks.

Key words: vital tasks, traditional society, initiation.

Проблема. Темпи життя сьогодні неспинно зростають, тож відповідно підвищуються і вимоги до особистісних характеристик сучасної людини. Завдання практичної психології – адекватно відповідати на виклики часу. Загальна тенденція сучасних психологічних технологій полягає в концентрації зусиль індивіда на життєвих цілях, тобто на кінцевому результаті діяльності. Але швидкоплинність змін часто-густо робить такі цілі безглуздими чи недосяжними. Так, найновіший комп'ютер, надсучасний мобільний телефон стають сьогодні застарілими вже за 5–6 місяців. Тому все більшій актуальності набувають саме процеси ефективної самореалізації особистості, формування відповідних часові життєвих завдань.

Мета статті: обґрунтувати потребу повернення в життя сучасної людини ініціації як традиційної форми життєдіяльності, що допомагає сформувати життєві завдання особистості, а також як важливого елемента психотерапевтичної і педагогічної практики.

Життєві завдання на відміну від життєвих цілей зосереджуються на *процесі діяльності* особистості і не прив'язані жорстко до самих результатів людської активності. Вони стосуються скоріше тактики життєдіяльності і слугують засобами реалізації життєвого смислу і життєвих цілей особистості. Однак більшість наших сучасників, формулюючи і реалізуючи життєві завдання, зазвичай абстрагуються від сенсу життя чи життєвих цілей. Тож людині, як пише В. А. Роменець, для ефективного самоздійснення слід у чомусь обмежувати себе, фокусуючи свою увагу на найважливішому [1]. Проте для багатьох наших сучасників навіть сама ідея самообмеження неприйнятна і така, що веде здебільшого до фрустрації.

Одним з головних чинників, що призводять до такого стану речей, є соціально-культурне середовище, яке функціонує найчастіше за принципом підміни понять: “говоримо – Ленін, розуміємо – партія”. Тобто цінності, які декларуються (наприклад, свобода і рівність), підмінюються насправді жорсткою залежністю особи від маніпуляційних технологій медіа-простору. Якщо раніше людина могла якийсь час побути в тиші, на самоті, то тепер це практично неможливо. Телебачення, радіо, інтернет, мобільні телефони наповнюють життєвий простір кожної людини неперервними інформаційними потоками. Тож людина постійно перебуває під інформаційним пресом і часто не має змоги навіть замислитися над тим, що і для чого вона робить. Через невпинне зростання темпів життя вона відчуває фізичну та емоційну втому, відтак їй доводиться переходити на “операційний” режим, тобто просто бездумно виконувати всі ті справи, які видаються на цей час обов'язковими.

Культура споживацтва, що утверджується під гаслом “райська насолода – без жодних зусиль”, увесь час підштовхує людей до купівлі непотрібних, а то й просто шкідливих речей. Оскільки більшість наших сучасників постійно перебувають у *пасивній позиції сприймання і споживання*, вони навіть не прагнуть іншого досвіду, вважаючи себе активними учасниками суспільного життя. Підлітки і молодь намагаються протестувати, відмовляючись від цінностей своїх батьків, але найчастіше саме вони і стають жертвами як “кока-коли”, так і продавців наркотиків. А втім, ініціатори такого роду виробництв також перебувають у стані звуженого усвідомлення: вони впевнені, що шкідливі наслідки прибуткового виробництва оминуть їхні власні родини, близьких і знайомих. Індивідуалізм західної цивілізації, на наш погляд, дійшов логічного абсурду – особи почуваються настільки окремішньо від світу, що не помічають, як кожен шкочить Землі, спільноті і, відповідно, собі. Вони переживають невіразні, неусвідомлені відчуття дисгармонії, проте останні лише зрідка можуть бути ідентифіковані та правильно інтерпретовані, бо відображають тенденції колективного несвідомого. Так, наприклад, К. Г. Юнг згадує, що перед Першою світовою війною у багатьох людей, та й у нього самого, почастішали видіння і сни, сповнені сильною тривоги і рік крові [2]. Аналітики були тоді спантеличені масовістю таких явищ. І лише згодом, коли війна в Європі перетворилася на криваву реальність, стали зрозумілими витoki спостережених психічних феноменів.

Маніпулювання масовою свідомістю призводить до того, що люди, щодня отримуючи величезні обсяги інформації, не усвідомлюють, однак, що ж, власне, вони самі переживають і відчують. На одному із психотерапевтичних сеансів моя клієнтка на запитання “Що у Вас є із собою постійно, крім голови?” із запалом відповіла: “Звичайно ж, мобільний телефон!”. Отож наші сучасники перебувають наче в гіпнотичному трансі: живуть зовнішньою інформацією і рухаються в тих ритмах, які їм нав’язує популярна музика.

Приймаючи якісь рішення щодо власного життя людина впевнена, що керується власними бажаннями, хоча насправді діє за тими кліше, які пропонує соціум. Пересічні люди вкрай рідко при цьому розраховують на третіх осіб: немає такої традиції. Звичайно є й такі, хто звертається по допомогу до різного роду консультантів (психотерапевтів, коучів, священників), проте найчастіше передумовою такого кроку стає особистісна криза.

Щоб емпірично перевірити правильність теоретичних припущень, ми провели два майстер-класи, у яких взяли участь 16 жінок і 2 чоловіки віком від 15 до 55 років. Учасникам було запропоновано створити колажі на тему “Моє майбутнє через 10 (5) років”. Колаж – техніка арт-терапії, що полягає в прикріпленні до аркуша різноманітних друківаних зображень, що продукують соціальні проекти. Задана тема роботи обумовлює відображення соціальної моделі феномена на рівні індивідуальної свідомості. Обрана технологія дає змогу побачити індивідуальні проєкції частин життєвого світу, які створює особистість із того діапазону ресурсів

світобачення, що їх пропонує соціальна реальність. Вибір методу колажу зумовлений тим, що для надання роботі над майбутнім *ознак реалістичності* більш доцільно використовувати фотозображення, а не просто зображення, що створюються наприклад, у процесі малювання. Образотворчі витвори символізують скоріше внутрішній світ індивіда і його особливості, сприяють фантазуванню особи, поринання її у світ мрій. Фотографії ж, навпаки, підкреслюють конкретність та обмеженість діапазону того, що пропонує це суспільство, надають створюваному образу майбутнього характеру потенційної реалізованості.

Пропонуємо розглянути три колажі, створені учасниками майстер-класів. Автор першого колажу – учениця 9-го класу (15 років). Її твір є прикладом того, як будують своє майбутнє підлітки. А воно, майбутнє, складається для них з типового “набору”: **мати** будинок, машину, диплом, закордонний паспорт, чоловіка і дитину. У центрі майбутнього – чоловік, який найчастіше і стає стрижнем формування жіночої ідентичності (рис. 1).

Рис. 1. Колаж “Мое майбутнє через 10(5) років” представниці підліткової аудиторії майстер-класу

Другий колаж створений дівчиною юнацького віку (рис. 2). У центрі роботи бачимо ігровий персонаж, а сам колаж містить тему маски, що ві-

добрає пошук автором власної ідентичності. Мультиплікаційні герої, використані в колажі, підкреслюють фантазійну природу уявлень про себе. Основна тематика – відносини і трохи успіху – теж стандартна. У цьому віці, як і в підлітковому, особистість ще не усвідомлює власної унікальності.

Рис. 2. Колаж “Мое майбутнє через 10(5) років” представниці юнацької аудиторії майстер-класу

Третій колаж належить зрілій активній жінці й демонструє тенденцію дорослих осіб до перевантаження власного простору особисто неважливою інформацією, де різноспрямовані прагнення буквально унеможливають реалізацію один одного (рис. 3). У центрі – матриця чоловічої успішності та її атрибути, тож виразно проступає прагнення жінки ні в чому не поступатися чоловікові. Значну частину простору в колажі займає дозволя, бажання відпочити постає як провідна тема.

Аналіз зображеного в колажах показав, що жоден період активного життя не дає нашим сучасникам ані простору, ані інструментів для дослідження свого внутрішнього життя та визначення життєвих цілей. Якщо особистість, сформована сучасним соціально-культурним середовищем, і замислюється над власним майбутнім, то бере до уваги передусім:

- власний досвід;
- думку референтної групи;
- телевізійні історії.

Найчастіше особистість не рефлексує щодо джерел формування свого майбутнього і зазвичай навіть не замислюється над тим, звідки виник той чи той імпульс. Чому ж так відбувається? Чому люди стають маріонетками в нашому на перший погляд вільному суспільстві?

Рис. 3. Колаж “Моє майбутнє через 10(5) років” представниці юнацької аудиторії майстер-класу

Це пояснюється передусім тим, що *культура самоаналізу та особистісної рефлексії* у більшості з нас практично не сформована. У нас немає ні традицій, ні навчальних дисциплін, які навчали б змалку, з раннього віку працювати над власним майбутнім. Звичайно, усі це по змозі роблять. Однак роблять хаотично, ситуативно, імпульсивно. Зрозуміло, що результати здебільшого не задовольняють особистість, проте цей факт проявляється через роки, а то й десятиліття марної щоденної метушні.

Як зазначає К. Г. Юнг [2], африканські племена (традиційні суспільства) вважають нас, білих людей, божевільними і дикими, такими, що не розуміють насправді життя, бо ми, білі люди, завжди поспішаємо і не чуємо голосу Богів. Мабуть, африканці мають-таки рацію. Упродовж тривалого розвитку західною цивілізацією розгублено значну частину знань і традицій, що були закодовані в ритуалах і народних звичаях. Ігнорування цього потужного пласту інформації призводить сьогодні до масштабних техногенних катастроф, порядку, наприклад, чорнобильської. За народними віруваннями, на заболочених територіях Полісся не можна було будувати великих міст. Їх і не було досі, бо “проклята” земля.

Однак найбільші втрати, спричинені нехтуванням народної свідомості, пов’язані з *культурою особистісного життя*, умінням людини жити щасливо, у злагоді із собою і світом. Звичайно, ми не спроможні кардинально змінити соціальний простір, однак можемо “переконстру-

ювати” свої звички і створити нові-старі сімейні традиції. Зокрема, нам під силу збагатити свої уміння у сфері постановки життєвих завдань.

Як же вирішувалися проблеми формування життєвих завдань особистості в традиційному суспільстві? У який спосіб зазвичай відбувалося вибудовування нею власного майбутнього?

Формою роботи над власним майбутнім була ініціація. **Ініціація – це ритуал переходу особистості на більш високий рівень психологічного і соціального розвитку.** У традиційних суспільствах ініціації займали чільне місце в житті людини і спільноти, крок за кроком супроводжуючи цикл розвитку особистості.

Розгляньмо такий важливий вид ініціації, як перехід із статусу дитини в статус дорослого. Така ініціація припадає на підлітковий і юнацький вік, коли молоді люди намагаються перейти з дитячого, несамостійного, найбного стану в “клан” дорослих, досвідчених, обізнаних з реальними життя, здатних приймати виважені і відповідальні рішення, збагачених знаннями, уміннями, навиками, розумінням своїх реальних можливостей та обмежень. До моменту ініціації особу часто не вважали за людину, її поведінка якось особливо не регламентувалася. Ритуал, як ми вже зазначали, проводили наймудріші і найшанованіші члени спільноти. Метою підліткової ініціації було віднайдення *справжнього імені* людини – такого, що відображало б талант цієї особи (наприклад, “Орлине Око”, “Метка Рука” і т. ін.). Ця начебто проста дія допомагала молодій людині постійно пам’ятати і розвивати власні здібності, з одного боку, а з другого – отримувати шану громади за цю найважливішу свою здатність.

Власне, існувало багато видів ініціацій. Ми ж спробуємо тут з’ясувати їх характерні, значущі риси.

Архаїчні суспільства частково інтуїтивно, а здебільшого на ґрунті довголітніх спостережень побудували свої ритуали переходів так, щоб задати особистісному зростанню максимального поштовху. За приклад створення особистого мікрокосмосу вони взяли генезис формування світу (у їхніх уявленнях). М. Еліаде виділяє такі особливості ініціації, характерні практично для всіх культур [3]:

1. Таїнство завжди пов’язане з відділенням, відмежуванням від звичного середовища сім’ї і племені. Таким чином зовнішніми обставинами провокується перехід у змінений стан свідомості, вихід за межі буденності. Як відомо, оточення глибоко впливає на самооцінку особистості й часто зміна середовища ламає наші застарілі уявлення про себе. Окрім того, людина має можливість побути на самоті, прислухатися до себе і зрозуміти себе.

2. Навчання і випробування найчастіше проводяться в хатині, котра символізує лоно матері. Це дає змогу витримати принцип алхімічної колби, про яку пише К. Г. Юнг, наголошуючи на необхідності періоду повної інтроверсії для визрівання в особистості якихось нових структур. Завдяки освоєнню незнайомих їм досі видів діяльності особи могли відкрити для себе свої вроджені таланти та обмеження, силу волі, наполегливість, мужність чи, навпаки, слабкість і розгубленість.

3. Усі ініціації неодмінно містять символізм смерті, де смерть розглядається як обов'язкова сходинка до переродження. Тому люди часто несвідомо прагнуть покінчити із життям, сподіваючись, що новий початок дасть їм можливість жити більш досконало. Термінальні переживання в нашому сучасному світі вже досліджено та описано як детермінанту більш повної життєвої самореалізації, як засіб психотерапії.

4. Усі ініціації реалізують також символи народження, наприклад, даються нові імена, носяться якісь знаки на тіло людини, змінюються якісь його елементи. Лише після другого, людського, культурного, релігійного, народження особа вважається рівноправним учасником подій у суспільстві, здатною реалізувати не лише свої забаганки, а й цілі, котрі ставляться спільноюю. Залишки цих уявлень збереглися в християнстві у вигляді першого причастя, де також бачимо всі зазначені символи.

Особи, які не пройшли ініціацію, не могли бути повноправними учасниками дорослого життя. Ті ж особи, що пройшли цей ритуал, отримували і нові права, і нові обов'язки. Зокрема, право на легалізацію сексуальності та укладання шлюбу. Ініціації для хлопців і дівчат проводилися окремо. Юнаки проходили ініціації в групі, де їхнім основним завданням найчастіше було оволодіння вмінням злагоджено співпрацювати з іншими у звичайній роботі, підкорятися наказам та правилам, стояти разом у бою. Дівчата, навпаки, проходили ритуал поодиноці, за індивідуальним ритмом – після менархе. Юнку, як правило, зачиняли в окремій хатині (кімнаті), де вона виконувала копітку, повільну, детальну роботу. Навідували її лише старші жінки (мати не допускалася), які навчали дівчину, як бути жінкою в цій громаді. Вони передавали їй сексуальні ритуали, знання про вагітність та пологи, досвід догляду за дітьми. Ініціація змінювала її фундаментальне буття й адресувалася скоріше до онтологічних, ніж ієрархічних проблем. “Жінка стає... більш творчою, живою, онтологічно реальною. Структура жіночих ініціацій сприяє... збагаченню й збільшенню сили, здібностей і досвіду. Вони підкреслюють скоріше космічні, ніж соціально-структурні параметри буття,” пише І. С. Кон [4, с. 208]. Ця перша і найважливіша ініціація займала кілька років і визначала життя людини в цілому до самого її кінця.

Окремі ініціації були для тих, хто проявляв незвичайні здібності у сфері знахарства чи пророкування.

Зазвичай старійшини знайомили неопіта з його життєвими перспективами і діапазоном життєвих можливостей, у межах яких він міг обирати для себе життєві завдання. Хоча життєвий шлях людини в традиційному суспільстві цілком обумовлювався соціальними потребами й традиціями громади, однак і тут були можливі варіанти переходу за звичні межі. Наприклад, яскраво виражені таланти у важливій для громади справі (скажімо, полюванні) могли підвищити статус неопіта. Так само наймудріші члени суспільства звертали увагу на сни, видіння та почуття всіх учасників процесу ініціації й відповідно коригували соціальні функції особи.

Наша технічна цивілізація не забезпечує механізму такого переходу, дистанціюючись від проблем юного покоління. Підлітки несвідомо, так чи інакше знаходять для себе ситуації спонтанної ініціації, тому цей віковий період називають “важким”. Фактично діти залишаються сам на сам у бурхливому потоці нових почуттів і переживань.

Як бачимо, ініціація досі слугувала тією формою, за допомогою якої людина могла – найперше – пізнати себе, свої здібності та обмеження і вже на їх основі формувати свої життєві завдання, продовжуючи та збагачуючи традиції своїх предків. Відповідно саме життя людей в архаїчних суспільствах було сповнене смислу й цілісної, логічної щоденної самореалізації. Незважаючи на те, що проблемою номер один в таких спільнотах було і є фізичне виживання, рівень депресій, психопатологій, психосоматики і самовбивств у них незрівнянно нижчий, ніж у сучасних суспільствах західної цивілізації. Особи в таких громадах спокійні, зосереджені і набагато щасливіші. І саме цього слід у них повчитися.

Висновки. Більшість наших сучасників переживають ситуацію, коли життєві завдання формулюються і реалізуються хаотично, ситуативно, імпульсивно, відокремлено від сенсу життя чи життєвих цілей. Результати такої життєдіяльності не задовольняють особистість, проте цей факт усвідомлюється нею лише з роками, а то й через десятиліття марної щоденної метушні.

Особистість, що належить до сучасного соціально-культурного середовища, формуючи свої життєві завдання, бере до уваги передусім: власний досвід, думку референтної групи, телевізійні історії. Найчастіше вона не рефлексує щодо джерел формування свого майбутнього, перебуваючи під тиском маніпуляційних технологій медіа-простору.

У традиційному суспільстві для творення майбутнього віками застосовується ініціація – ритуал переходу, що створює сприятливі умови як для самопізнання, самовизначення, так і для формування статевої і соціальної ідентичності, а також для визрівання психологічних новоутворів. Свідома і цілеспрямована співпраця соціуму та особистості дає змогу сформулювати життєві завдання особистості таким чином, що саме життя стає для неї сповненим смислу і цілісної, логічної щоденної самореалізації.

Вивчення ініціації як традиційної форми життєдіяльності та впровадження такого роду елементів до психотерапевтичної і педагогічної практики дало б змогу значно підвищити ефективність самореалізації особистості й сприяло б розвитку індивідуальних практик творення життя – майбутнього і минулого.

Література

1. Роменець В. А. Історія психології XIX–початку XX століття. – К., 2007.
2. Юнг К. Г. Воспоминания, сновидения, размышления. – М., 1998.
3. Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии. – М., 1996.
4. Кон И. С. Ребенок и общество. – М., 1988.

© Гундертайло Ю. Д.

М. М. Копотун

НАРАТИВНИЙ МЕТОД ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄВОГО ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Аналізується життєве цілепокладання як одна із форм самопрогнозування, ідеального уявлення значущого, бажаного майбутнього. Розглядається нарратив як один із найбільш ефективних засобів дослідження цього явища в середовищі студентської молоді.

Ключові слова: життєве цілепокладання, проектування майбутнього, самопрогнозування, нарратив.

Анализируется жизненное целеполагание как одна из форм самопрогнозирования, идеального представления значимого, желаемого будущего. Рассматривается нарратив как один из наиболее эффективных способов исследования этого явления в среде студенческой молодежи.

Ключевые слова: жизненное целеполагание, проектирование будущего, самопрогнозирование, нарратив.

The vital teleologism as one of the forms of self-prognostication, ideal presentation of the meaningful, desired future is analyzed. Narrative is considered as one of the most effective ways of research of this phenomenon among students and young people.

Key words: vital teleologism, planning of the future, selfprognostication, narrative.

Проблема життєвого цілепокладання в юнацькому віці полягає в тому, що саме в юності відбувається, з одного боку, активне усвідомлення свого життєвого шляху, визначаються орієнтири в подальшому майбутньому, а з іншого – майбутнє викликає тривогу і проблемні переживання, молода особа переживає найгострішу невпевненість у собі, тяжкий стан загальної невизначеності (Л. І. Божович, І. С. Кон, Л. О. Ругш, О. Є. Байтінгер та ін.).

Життєве цілепокладання в період юності передбачає не лише особистісне самопроєктування, а й початок життєво-практичного самоздійснення особистості, які реалізуються в соціальній, особистій та сімейній сферах. Змістом самоздійснення є прагнення молодої людини до самовдосконалення, незалежності, реалізації своїх здібностей, здобуття професії, пошук партнерів по інтимно-особистісному спілкуванні, (Г. В. Акопов, Н. Л. Бикова, І. О. Мартинюк, Т. М. Титаренко та ін.).

Мета статті: за допомогою нарративного методу з'ясувати особливості життєвого цілепокладання студентської молоді; показати переваги нарративу як засобу дослідження цього психологічного феномена.

З усіх форм самопрогнозування саме постановка і досягнення життєвих цілей вимагають від людини найбільшої відповідальності, найбільшої зосередженості, найбільшого прояву вольових зусиль, а часом і надзу-

силь. Спонування, бажання, мрії, які наповнюють наше життя, переломлюючись крізь призму внутрішніх і зовнішніх умов, фокусуються в системі життєвих цілей [1]. І, можливо, немає іншої такої характеристики, яка визначала б людину більш фундаментально, ніж її здатність уявляти собі можливі результати своїх дій і розробляти засоби їх досягнення [2].

Метод нарративу дає змогу цілісно досліджувати постійно змінну і постійно відновлювану реальність, а єдина реальність, під кутом зору нарративного підходу, – це створюваний особистістю суб'єктивний світ. Аналіз повинен здійснюватися в контексті всієї біографічно визначеної ситуації суб'єкта, усього часового потоку усвідомлення ним, з одного боку, свого минулого досвіду, а з іншого – у зв'язку з майбутнім [3].

Усі проекти майбутнього базуються на тих знаннях, якими володіє особа в момент проектування. Але, як зазначає А. Шюц, “мої знання в момент проектування відрізняються від моїх знань після здійснення акту, хоча б тому, що я став “старшим”, а сама реалізація проекту модифікувала мої біографічні обставини, поповнила досвід” [4]. Ми хочемо додати, що і процес породження нарративу сам по собі вже є моментом осмислення майбутнього і себе в цьому майбутньому, а значить, цей процес певною мірою змінює і саму особистість, і світ, який вона буде.

На думку К. Г. Юнга, “якби образ світу, що ми створюємо, не впливав на нас самих, можна було б сповна задовольнитися якою-небудь красивою чи приємною ілюзією. Але самообман відображається на нас, роблячи нас нереальними, нерозумними і неадекватними” [5, с. 293]. І якщо ми не створюємо образ світу як цілого, то не бачимо в ньому й себе, адже ми – точне відображення саме цього світу.

Як наголошують Й. Брокмейер і Р. Харре, саме нарратив є специфічним способом конструювання і творення реальності. Важливо дослідити не тільки сконструйовану людьми реальність, а й те, яким чином вони оформлюють при цьому свої інтенції, надії, страхи, як долають напругу, суперечності, конфлікти і труднощі [6].

Нарративний аналіз дає змогу не обмежувати процес інтерактивного спілкування з текстом строгими часовими рамками і відкривати завдяки цьому все нові і нові смисли. Наша стаття – результат ще одного “проходження” через текст. Основна відмінність аналітичного опису від традиційної процедури контент-аналізу в кількісному дослідженні полягає в тому, що аналітичні питання постійно переосмислюються і змінюються.

Аналітично описати означає перерахувати всі характеристики об'єкта аналізу, що нас цікавлять. Результатом конструювання стає нова соціально-психологічна розповідь про те, як уявляє своє майбутнє молода людина. Вибудовуючи своє дослідження, ми виходили з того, що життєве цілепокладання є складним утвором, структуру якого складають когнітивний, конативний та емоційно-вольовий компоненти.

Когнітивний компонент у нашому дослідженні показує рівень усвідомлення індивідом цілей, що виявляється в таких характеристиках: спектр сфер, у яких здійснюється постановка цілей; тривалість і

диференційованість часової перспективи; узгодженість та ієрархічність цілей; зв'язок цілей з теперішнім часом, їх реалістичність.

Емоційно-вольовий компонент реалізується в ставленні особистості до свого майбутнього та в бажанні досягти поставлених цілей.

Конативний компонент виявляється в здатності людини долати перешкоди, брати на себе відповідальність. Щоб дослідити цей компонент, ми проаналізували зв'язок її цілей із сьогоденням, зокрема як майбутні цілі стимулюють активність зараз, а також чинники, які, на думку опитаних, впливають на процес досягнення цілей.

Дослідження проводилося на базі Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка і Полтавської державної аграрної академії. До загальної вибірки увійшли 220 студентів 2–3-х курсів, з яких 110 – чоловіки і 110 – жінки віком від 18 до 23 років.

Способи аналізу наративу багато в чому залежать від спрямування наукового інтересу. У нашому випадку основна увага приділялася тому, як конструює і структурує своє майбутнє молода людина, які цілі вона ставить, наскільки усвідомлений цей процес. Аналіз здійснювався за низкою *параметрів*, які було виділено на основі опрацювання теоретичного матеріалу, а також аналізу змісту творів.

Рівень усвідомлення уявлень про бажані життєві цілі виявляється в цілісності, детальності і закінченості розповіді. Чим більше усвідомлені життєві цілі, тим більше оповідач відчуває потребу уточнити і прояснити конкретні обставини (часові, просторові, каузальні), що супроводжують цю мету, зробити розповідь максимально зрозумілою для потенційного слухача. Саме за показником “рівень усвідомлення життєвих цілей” ми розподілили респондентів на групи з *високим, середнім і низьким рівнями усвідомлення цілепокладання*. Далі ми досліджували відмінності в цих групах за такими показниками:

– *сфери*, в яких здійснюється постановка життєвих цілей і планується життєва самореалізація. На етапі відкритого кодування ми маркували всі сфери можливої самореалізації, які були в текстах досліджуваних, і склали загальний список. Далі їх було об'єднано в такі групи: робота, сім'я, людські стосунки, духовність, матеріальні цінності, побут, здоров'я, самовдосконалення, творчість;

– *часова перспектива цілепокладання* характеризує хронологічний простір постановки особистістю життєвих цілей; визначає ступінь виокремлення та усвідомлення близької і віддаленої часової перспективи. За розгорнутістю в часі життєві цілі поділяються на *ситуативні, короточасні, віддалені, глобальні*;

– *узгодженість, ієрархічність цілей*. Людина намагається упорядкувати бажані цілі так, щоб мінімізувати конфлікт між ними, що дає змогу досягти максимальної осмисленості і задоволеності своїм життям;

– *зв'язок з теперішнім, реалістичність* – показник того, наскільки цілі співвідносяться з реально існуючою ситуацією, якою мірою вони відповідають дійсності;

– емоційне ставлення до майбутнього (позитивне, негативне, нейтральне). Цілепокладання характеризується емоційно забарвленим ставленням особистості до свого майбутнього;

– чинники, що впливають на постановку цілей (внутрішні, зовнішні внутрішні/зовнішні). Людина створює свої цілі, враховуючи цілий комплекс внутрішніх і зовнішніх чинників та вибираючи серед різноманітних можливостей, і те, наскільки їй вдається врахувати чинники, що впливають на цілепокладання, значною мірою визначає його якість.

Розглянемо отримані результати аналізу наративів студентів за виділеними критеріями.

Високий рівень розвитку цілепокладання характеризується передусім високим рівнем усвідомлення своїх життєвих цілей. У досліджуваних, що увійшли в цю групу (23,2%), життєві цілі сформульовані досить чітко; респонденти, як правило, аргументують, чому саме ця мета є важливою і значимою. Про високий рівень усвідомлення певною мірою свідчать висловлювання, які часто трапляються в розповідях: “я бачу своє майбутнє”, “я впевнена”, “я чітко розумію, чого хочу в житті і ким хочу стати”. Тільки для цієї групи характерна різноманітність жанрів розповідей – від романтичного, піднесеного до іронічного, дещо відстороненого; часто розповіді побудовані у формі діалогу з передбачуваним слухачем.

Прикметною рисою респондентів цієї групи є також поєднання досить широкого спектру сфер, у яких планується самореалізація. Перше і друге місця за частотою згадувань у розповідях посідають такі сфери, як робота і сім'я. Тільки в цій групі третє за значущістю місце після роботи і сім'ї займає сфера “людські стосунки”, тоді як у двох інших групах на третьому місці – матеріальні цінності. Тільки представники цієї групи ставлять цілі, які виходять за межі їхнього життя, показуючи прагнення принести користь наступним поколінням.

Досить часто різнорівневі (найчастіше віддалені і короткочасні) життєві цілі поєднуються, але разом з тим вони виразно розмежовуються. Досліджувані виділяють певні етапи в досягненні мети, чітко усвідомлюють послідовність руху до неї. Усі респонденти цієї групи мають узгоджені життєві цілі, тобто спостерігається досить збалансований розподіл уваги серед названих значущих цілей, вони мають певну ієрархію. Постановка цілей здійснюється з урахуванням ситуації, що існує на цей час у житті респондентів; саме вона сприймається як фундамент, основа майбутнього.

У групі не виявилось жодного представника, який би песимістично дивився в майбутнє. Це, крім намагання детально, розгорнуто, послідовно описувати свої цілі, втілюється ще й у висловлюваннях: “я бачу своє майбутнє гармонійним, спокійним, без падінь”, “своє майбутнє я уявляю в яскравих та оптимістичних барвах”, “майбутнє видається мені яскравим і насиченим”.

Серед чинників, які здатні завадити досягненню цілей, удвічі частіше, ніж у двох інших групах, називаються внутрішні: “завадити може тільки моя нездатність подолати перешкоди на шляху до мети”, “сприяти може мій

професіоналізм, а завадити – нестабільність і невміння відмовляти людям”. Тобто відповідальність покладається на себе, а не на зовнішні обставини.

Тільки в цій групі зауважено двосторонній зв'язок – цілі досягаються студентами заради себе та значущих інших і водночас у досягненні своїх цілей вони, як правило, очікують підтримки від близького оточення – батьків, друзів, коханої людини. Представники групи називають та аналізують свої конкретні риси, які, на їхню думку, є важливими для досягнення цілей, намагаються спрогнозувати, як той чи інший чинник може змінити ситуацію.

У цілому усвідомлений аналіз чинників, які вірогідно можуть впливати на цілі, говорить про більшу психологічну готовність респондентів групи до подолання перешкод, які можуть виникнути на життєвому шляху.

Середній рівень розвитку цілепокладання продемонстрували більше половини всіх опитаних (55,5%). Досліджувані цієї групи, часто досить детально описуючи самі цілі, на жаль, не бачать шляхів їх досягнення: “мені потрібно саме зараз замислитись, у який спосіб я досягати му цілей, і тоді вже діяти відповідно”, “уявити майбутнє легко, але кожного дня все змінюється”.

Часто трапляється байдуже ставлення до майбутнього, що втілюється у висловлюваннях на кшталт: “мої уявлення про майбутнє залишаються на рівні: було б непогано, аби...”, “майбутнє і не погане, і не хороше, а таке, як ми до нього ставимось”.

Удвічі менше, ніж у попередній групі студентів вважають, що досягненню їхніх цілей сприятимуть внутрішні чинники. Як правило, покладання в досягненні цілей іде на близьке оточення, а можливі перешкоди приписуються зовнішнім чинникам, наприклад, економічній і політичній ситуації в країні.

До групи з **низьким рівнем розвитку цілепокладання** ввійшла найменша частина досліджуваних (21,4%). У своїх розповідях студенти цієї групи говорять про те, що ще не визначилися із життєвими цілями, оскільки не замислювалися над цим, або, використовуючи загальні фрази і штампи, описують набір формальних ознак “гарного життя”, які, власне, не пов'язані між собою і не відображають внутрішніх прагнень. Часто використовуються конструкції: “я не люблю загадувати на майбутнє, живу своїм життям, день за днем; що станеться в майбутньому – значить так повинно бути”, “на цей момент у мене лише одна мета – успішно закінчити ПДПУ”.

Прикметно, що респонденти цієї групи нездатні розвести цілі різного рівня, не мають відчуття часової перспективи. Як правило, вони формулюють або тільки віддалені цілі, відірвані від сьогодення, які, на їхню думку, почнуть реалізовуватися після закінчення вузу, або тільки короткотермінові, які є актуальними саме в цей момент життя.

Тільки 10,6% студентів групи сприймають своє майбутнє позитивно. Більшість ставить до нього або байдуже, або негативно, що втілюється в таких висловлюваннях: “цілі визначати безглуздо”, “я ніколи не намагаюся будувати плани на майбутнє, адже життя сумнівне і неблагонне”. Можна припустити, що досліджувані з низьким рівнем цілепокладання мають сьогодні якісь невирішені проблеми, які блокують постановку життєвих цілей, адже “особистість, що сповна функціонує, не відчуває страхів перед майбутнім, які заважали б нормальному прогно-

зуванню, витісняли б зі свідомості мрії, бажання, сподівання” [1, с. 111].

Замість аналізу конкретних чинників, які можуть завадити досягненню цілей, респонденти цієї групи часто вживають словосполучення “непередбачувані ситуації”, “зовнішні обставини”, “випадок”, “усе може статися”, “збіг обставин”, що може свідчити про небажання заглиблюватися в серйозні роздуми та аналіз. І це тому, що майбутнє здається непередбачуваним, стихійним, тривожним, або, навпаки, усе сприймається в рожевих тонах, легковажно, безтурботно.

У розповідях студентів з низьким рівнем цілепокладання таке ставлення до майбутнього виявляється в тому, що досліджувані часто вдаються до крайнощів: або взагалі не аналізують негативні чинники, недооцінюючи їх вплив на цілі, або, навпаки, перебільшують їх значення, приділяючи описові велику увагу і забуваючи при цьому про самі цілі. Навіть якщо досягнення цілей приписується внутрішнім чинникам, то це робиться досить формально: “впливатиме лише моя діяльність, усе залежатиме від мене”. Трапляються і такі парадокси: “моє майбутнє залежить від мене, і я не можу сказати, яким воно буде”.

Представники цієї групи відмовляються від орієнтації на успіх: вони вважають, що потрібно дочекатися нормальних умов (відновити соціальну справедливість, змінити ситуацію в країні тощо), а тоді вже діяти. На нашу думку, це свідчить про їхнє небажання брати на себе відповідальність за поставлені цілі та їх досягнення, про неготовність долати реальні перешкоди, що може призвести до неспроможності самостійно справитися з ними в майбутньому як у плані реальних дій, так і в плані психологічної готовності до цього.

Висновки. Отже, на основі аналізу наративу можна якнайповнішою мірою дослідити цілепокладання особистості в юнацькому віці, виявити слабкі, вразливі місця в побудові життєвих цілей, віднайти найбільш дієві способи оптимізації цього складного і багатогранного процесу.

Особистість, яка ставить перед собою реалістичні, узгоджені, розгорнуті цілі, слід вважати продуктивною і успішною, оскільки вона створює тим самим для себе реальні можливості розгортання і реалізації свого потенціалу.

Визначальними умовами становлення високого рівня життєвого цілепокладання є усвідомлення особистістю своїх життєвих цілей, її позитивне ставлення до майбутнього, розширення спектру сфер постановки цілей, гармонізація їх часового виміру, підвищення рівня узгодженості цілей та їх відповідності соціальному контекстові, розширення уявлень як про власні можливості, так і про ресурси середовища.

Література

1. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003.
2. *Эммонс Р.* Психология высших устремлений: мотивация и духовность личности: Пер с англ. / Под ред. Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2004.
3. *Шюц А.* Избранное: Мир, святающийся смыслом. – М.: РОССПЭН, 2004.
4. *Шюц А.* Структура повседневного мышления – Режим доступа: <http://philosophy.ssu.samara.ru/exlibris/shutz.html>.

5. Юнг К. Г. Дух в человеке, искусстве, литературе / Научн. ред. перевода В. А. Поликарпова. – Минск: Харвест, 2003.

6. Брокмeyer Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29–42.

© Копотун М. М.

О. П. Кравченко

ЗНАЧУЩІСТЬ ПОДІЇ: МОЖЛИВІ ФОРМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У контексті проблеми життєвого шляху особистості досліджується феномен значущості події як інтерпретаційної характеристики життєвої ситуації, а також розглядаються форми, в яких можливе прочитання історії становлення особистості.

Ключові слова: життєвий світ, життєвий шлях особистості, суб'єктивна картина життєвого шляху особистості, подія, значуща подія.

В контексте проблемы жизненного пути личности исследуется феномен значимости события как интерпретационной характеристики жизненной ситуации, а также рассматриваются формы, в которых возможно прочтение истории становления личности.

Ключевые слова: жизненный мир, жизненный путь личности, субъективная картина жизненного пути личности, событие, значимое событие.

The phenomenon of meaningfulness of event as interpretative description of life situation is explored in the article. Different forms in which reading the history of becoming a personality can be carried out are shown. The analysis of the phenomena is executed so that the life course of personality was considered as main context of this study.

Key words: life world, life course, subjective life picture, life event, meaningful event.

Проблема інтерпретації як когнітивної процедури з'ясування значення і смислу певного явища знайшла відображення в такому понятті постмодерну, як “інтерпретаційна плуральність”, та в таких феноменах сучасної філософської рефлексії, як “десакралізація”, “неодетермінізм”, “гіперрозуміння” тощо. Поняття “інтерпретаційна плуральність” наголошує перш за все на розмиванні інтерпретаційних конвенцій, що зумовлюють усталену інтерпретацію явищ, та ілюструє відмову від “вимушеної” каузальності й лінійності інтерпретаційних схем. Навіть “семантичний ідеал науки, поняття якої операційно визначені”, не оминув окреслених тенденцій [1, с. 91].

Поняттям, яке, власне, і слід вважати “маніфестним” щодо нелінійності інтерпретаційних схем, є подієвість [2, с. 784]. Зокрема, подієвість постає як ключовий феномен у переході до так званої наративної історії. Зауважимо, що подієвість у системі психологічного знання також

є визначальним моментом у розумінні нелінійності процесу історії, а саме історії становлення особистості та суб'єкта діяльності, за визначенням Б. Г. Ананьєва, тобто проблеми життєвого шляху особистості [3]. У свою чергу, життєвий шлях особистості – одна з базових проблем людознавства, тож постає потреба аналізу саме предмета психологічного знання цієї проблеми крізь призму рефлексивних практик сучасності.

Мета статті: відшукати можливі форми інтерпретації таких моментів життєвого шляху особистості, як значущі події; показати, що факт інтерпретації (як спосіб прочитання історії власного життя) є невід'ємним фактором значущості події як психобіографічного утвору. Відповідно до мети дослідження визначено такі завдання: розглянути поняття “подія” і “значуща подія” в контексті проблеми життєвого шляху особистості; з'ясувати роль інтерпретаційних процесів щодо явищ дійсності; виявити форми інтерпретації “значущих подій” як особливих утворів психобіографічного характеру.

Аналізуючи ту чи іншу площину мультидисциплінарної проблеми життєвого шляху особистості, потрібно чітко усвідомлювати саме “психологічність” означеної проблеми. Інакше кажучи, слід визначити, що, власне, є предметом психології, коли йдеться про дослідження життєвого шляху особистості.

П. Я. Гальперін розглядаючи свого часу проблему предмета психологічної науки та історію його утвердження, підкреслював, що “помилка полягає в тому, що предмет науки підмінюється просто цільним предметом або цільним явищем. І тому залишається збоку вказівка, що ж насправді потрібно досліджувати” [4, с. 29]. Такими, на думку вченого, є спроби “опредметнення” психологічної науки, визначення за її предмет свідомості, поведінки, мислення тощо. Застереження Гальперіна підтверджуються при аналізі специфіки досліджень у конкретно-наукових системах знань: вивчається не весь предмет загалом, а сукупність властивостей певної його сторони. Тим самим підкреслюється, що “синтетичне вивчення предмета йде по лінії вивчення різних його сторін” [там само, с. 29]. Роль такої специфічної дослідницької різнобічності наукових дисциплін у сформованій ситуації, що відмічалася ще М. О. Бердяєвим (“науки нема, є тільки науки”), потребує ще свого осмислення.

Розглядаючи проблему життєвого шляху людини, стикаємося також із необхідністю виокремлення специфіки його психологічного дослідження, позначення того аспекту аналізованої проблеми, який є преференцією психології. У 1933 р. Л. С. Виготський у бесіді з О. М. Леонтьєвим дав таке визначення психології: “психологія є наукою про психічне життя” [5, с. 239]. Продуктивно вирішити поставлену проблему можна, якщо звернутися до тлумачення О. Б. Старовойтенко щодо універсального предмета психологічної науки. На думку дослідниці, це “психічний (душевний) план індивідуального життя як щось єдине і неперервне, цілісне і внутрішньо розчленоване, невідновлювальне і стійке.

У динаміці психічного життя виявляється сталість загальної функції людини, що живе, – “бути в психічному зв’язку зі світом” [6, с. 19].

Отже, коли йдеться про життєвий шлях людини, предметом психологічного дослідження вважатимемо “психічний зв’язок зі світом” – основу життєпобудови і життєствердження особистості, що охоплюється поняттям “суб’єктивна картина життєвого шляху”.

Для прояснення зазначеної “психологічності” предмета визначимо ключові поняття. Одним з таких є поняття “життєвого світу”. Життєвий світ – це результат “психічного зв’язку зі світом”, психічно перероблений реальний світ або його концептуальна модель [7]. Психологи підкреслюють, що “особистість створює свій життєвий світ, структуруючи зовнішню діяльність відповідно до внутрішнього” [там само, с. 30]. У такій світопобудові поєднано дві відомі метаформули психологічної науки – “зовнішнє через внутрішнє” і “внутрішнє через зовнішнє”.

Життєвий світ у наведеному тлумаченні певним чином поєднується з поняттям “образ світу” і відомою ідеєю О. М. Леонтьєва “світ, що відкривається через людину самому собі” (підходи, в яких представлено проблему відносин суб’єкта та об’єкта, а також близька нам концепція суб’єкт-об’єктного простору викладені також у О. О. Леонтьєва [8]).

Забігаючи наперед (і торкаючись проблеми суб’єктивної картини життєвого шляху), відзначимо важливість цього положення, тому що “будь-який образ є не що інше, як елемент образу світу, і сутність його не в ньому самому, а в тому місці, у тій функції, що він виконує в цілісному відображенні реальності” [9, с. 143].

Життєвий шлях людини в контексті проблеми життєвого світу є динамічною стороною становлення цього життєвого світу, тобто історією взаємин, взаємозв’язків і взаємодій людини “у світі та зі світом”. Ш. Бюлер, основоположник вивчення життєвого шляху людини як психологічної проблеми, розглядає життєвий шлях як “процес індивідуального психічного розвитку в поєднанні з реалізацією внутрішньої сутності особистості” [цит. за: 14, с. 155].

Традиційним для вітчизняної психології слід вважати висвітлення проблеми життєвого шляху людини як історії індивідуального розвитку й становлення особистості. За словами С. Л. Рубінштейна, “розвиток людини є, зрештою, ні чим іншим, як становленням особистості – активного й свідомого суб’єкта людської історії” [11, с. 158].

Б. Г. Ананьєв, для якого проблема життєвого шляху стала актуальною на початку 30-х років у зв’язку з дослідженнями з характерології, не ототожнював його із цілісним індивідуальним розвитком людини, а розглядав життєвий шлях і онтогенез у їхньому взаємозв’язку та взаємозалежності – як “визначники” головних закономірностей цілісного індивідуального розвитку людини [див.: 12, с. 104]. Учений стверджував, що життєвий шлях людини – “це історія формування й розвитку особистості в певному суспільстві, сучасника певної епохи й однолітка певного покоління” [3, с. 86], “історія особистості й суб’єкта діяльності” [там само, с. 128], а психологія життєвого шляху є генетичною персонологією.

Найбільш повно змістова сила викладених вище і, на наш погляд, основних положень щодо життєвого шляху людини знайшла відображення в розгляді особистості в її розвитку, що відповідає баченню О. О. Леонтєва. Розвиток особистості дослідник трактує, з одного боку, як “розвиток системи людина–світ”, а з іншого – як “процес, у якому бере участь сама особистість, постаючи як активне, творче начало” [8, с. 290]. Власне, життєвий шлях людини, за Леонтєвим, “це шлях самовибудовування, самовизначення в системі життєвих (соціальних) відношень, шлях самоактуалізації в процесі діяльнійшої взаємодії зі світом” [там само].

Отже, означуючи життєвий шлях особистості як аспект проблеми життєвого світу в його динаміці, ми залуцаємо до розгляду проблеми часу, і не лише з боку його транспективи, а часу “як відмінності [предмета] від самого себе” (М. К. Мамардашвілі) – тобто “подієвості” як особливості динаміки системи “людина–світ”.

Коли наголошують на психологічних характеристиках життєвого шляху людини, тим самим загострюють проблему координат психологічного дослідження цього шляху, а також проблему одиниць аналізу. “Одиниця аналізу – це термін (поняття), що відображає під певним кутом і з певним ступенем повноти й адекватності “клітинку”, узяту як вихідний утвір досліджуваного об’єкта” [цит. за: 13, с. 11].

Для психології традиційною “клітинкою” й одиницею аналізу життєвого шляху є “подія”. Проте діапазон категорії “подія” (або відмінності в його розумінні) у психології досить широкий. Так, подія розглядається, наприклад, за реляційного підходу як “будь-яка зміна в процесі” [14, с. 45], в інших випадках – як “вузлові моменти й поворотні етапи життєвого шляху індивіда, коли з прийняттям того або іншого рішення на більш-менш тривалий період визначається життєвий шлях людини” [11, с. 643]. У разі переходу до біографічних подій їх відмітність виражає “значність” зміни. Біографічні події – “поворотні моменти, які викликають значні зміни в способі життя”, з ними “пов’язані докорінні перебудови характеру, зміни напрямку або темпу розвитку” [15, с. 160].

За О. М. Леонтєвим, “перехід, який знаменує собою народження особистості, постає як *подія*, що змінює хід усього подальшого психічного розвитку” [16, с. 161–162]. Було б помилкою інвертувати ці слова у визначення події, однак відзначимо один важливий момент, а саме: розгляд події як певного переходу. Б. Д. Ельконін, розглядаючи проблему розвитку людини, вказує на об’єкт психології розвитку – “акт розвитку *per se*, тобто, говорячи гранично абстрактно, перехід як такий” [1, с. 3]. Згідно зі сформульованими ним положеннями, “акт розвитку й події – синоніми”, “подія – особлива перехідна форма життя” [там само, с. 50]. Змістова сторона переходу в Ельконіна виражається через своєрідні схеми. Так, в одному з визначень події він повідомляє: “Це такий перехід від наявного до іншого (рос. – *от наличного к иному*), котрий разом з тим і взаємоперехід ідеї і реалії” [там само]. Це

перехід до “потребуючого іншого функціонування” і до “більш повного й більш досконалого “руху у світі” [там само, с. 42–43].

Зазначене стосовно поняття “подія” як біографічного утвору вказує на те, що неспецифічність цього поняття є наслідком не лише відмінностей у його визначенні, а й відмінностей у визначенні контексту, фону або “поля дії” самої події. Так, події життєвого шляху особистості розглядаються через життєві обставини, що зумовлюють зміни в певній площині життя (зміни умов життя), як зміни самої особистості (зміни способу життя) і, нарешті, як моменти *розвитку* особистості – “тобто становлення суб’єктом власної життєдіяльності, що пов’язано з можливістю індивіда визначати й утримувати особливу траєкторію життєвого “руху” [17, с. 142].

На нашу думку, має сенс розглядати подію як специфіку життєвої ситуації. Однак перед цим доцільно звернутися до поняття “життєва ситуація”, або, іншими словами, з’ясувати особливості “чієїсь ситуації” (С. Л. Рубінштейн).

А. В. Філіппов і С. В. Ковальов відзначають, що “використання ситуації як елемента, що адекватно репрезентує суб’єкт-об’єктні взаємовідношення в психологічному тезаурусі, можливе тільки у випадку її розуміння не як сукупності елементів об’єктивної реальності, а як продукту й результату активної взаємодії особистості і середовища (до об’єктивних елементів якої належить і сама тілесна та психологічна сутність суб’єкта)” [18, с. 15]. У трактуванні цих дослідників ситуація “є поняттям, що описує суб’єктивну, особистісно й діяльнісно опосередковувану концептуалізацію об’єктивних взаємодій людини із середовищем її життєдіяльності” [там само].

Аналізуючи психологічну теорію ситуації, Л. Ф. Бурлачук і Н. Б. Михайлова зазначають, що така теорія “передбачає дослідження і пояснення трьох основних реалій:

- 1) психологічних особливостей природних ситуацій життя людини у взаємозв’язку ситуативних та особистісних змінних;
- 2) суб’єктивної інтерпретації ситуацій, їх когнітивно-емоційних репрезентацій у свідомості людини;
- 3) поведінкових стратегій та інших форм активності в межах конкретних ситуацій” [19, с. 5].

Отож подія як специфіка “життєвої ситуації” передбачає, що “індивід змінюється в процесі взаємодії з об’єктивними умовами його життєдіяльності, але змінюється як *даний індивід, у характерний для нього бік, типовим для нього чином*” [20, с. 202]. Як підкреслює С. Л. Рубінштейн, “усі впливи – це причини другого порядку; сама можливість тих чи інших впливів залежить від внутрішніх умов” [цит. за: 17, с. 94].

Окрім того, подія як специфіка життєвої ситуації включає до блоку розгляду й питання її суб’єктивного відображення та інтерпретації (феномени “суб’єктивної картини ситуації” і “суб’єктивної інтерпретації реальності” [19, с. 12]), що з усією виразністю постає в проблемі суб’єк-

тивної картини життєвого шляху як образу історії становлення особистості, який “у самосвідомості людини завжди вибудовується відповідно до індивідуального й соціального розвитку, співвимірюваного в біографо-історичних датах” [3, с. 129]. Дозволимо собі одну ремарку до цього положення: суб’єктивна картина життєвого шляху не тільки вибудовується в *самосвідомості людини, але й самою людиною*. Проблема суб’єктивної картини життєвого шляху орієнтує психологію на вивчення суб’єкта життєвого шляху, а не тільки самого процесу цього шляху. Це прояв визнання за людиною “права власності” на побудову свого життя.

Отже, біографічну подію можна визначити як інтерпретаційну характеристику життєвої ситуації з боку її визначальної (зумовлювальної) ролі в становленні особистості. Подієвість життєвого шляху пропонуємо розглядати як системну організацію подій (елементів транспективи життєвого шляху), виокремлених при інтерпретації життєвих ситуацій як ключових у становленні особистості. Власне, значущість біографічної події – це ієрархічне місце або характеристика ролі тієї чи іншої життєвої ситуації в становленні особистості.

Не ставлячи за мету розгляд залежності інтерпретації від когнітивних здібностей, настанов, ціннісних орієнтацій тощо, зупинімося на проблемі критеріїв значущості події. Власне, поліфонія значущості тих чи інших подій пов’язана передусім з тим, що ці події “чиїсь”, тобто стосуються конкретних людей. Постає проблематика життєвого та особистісного смислу як двох основних критеріїв значущості подій. Так, за Д. О. Леонтьєвим, життєвий смисл – це “об’єктивна характеристика відношення об’єктів і вищій дійсності до життєдіяльності суб’єкта” [21, с. 168]. Особистісний смисл – “це форма суб’єктивного відображення цього відношення у свідомості суб’єкта, у його образі світу” [там само, с. 168]. Тобто для виявлення “справжньої” значущості потрібна певна діалогічність із дійсністю, її пізнання та усвідомлення. “Пізнання людини розкриває закономірні причинно-наслідкові відношення об’єктивної дійсності; свідомість, очевидно, відображає не стільки зв’язки і сутність дійсності безвідносно до суб’єкта, скільки способи зв’язку суб’єкта і дійсності” [17, с. 302]. Також виокремимо перспективу розуміння позиції як складової інтерпретаційного комплексу особистості.

Окремо хотілося б зупинитися на проблемі “суб’єкта”, яка у філософії постмодернізму знайшла відображення в презумпції “смерті суб’єкта”. “Смерть суб’єкта” – відмова від тотальної центрації на суб’єкті як носії однотипно визначених каузальних матриць (наприклад, через нетотожність суб’єкта висловлювання суб’єктові вчинення). Це заперечення “Я” як єдиного цільного координаційного центру, як носія чистої когнітивної раціональності [2, с. 773–776]. Власне, таке становище характерне і для індивідуальних практик децентрованої інтерпретації життєвих ситуацій. Так, за події власного життя визнаються не моменти власної ролі, суб’єктності як специфіки детермінації тих чи тих ситуацій, а підкреслюється випадковість і надзвичайна чутливість, навіть хиткість “історії становлення власної особистості”. Наприклад, як події означаються “за-

тримка рейсу літака”, “укус енцефалітного кліща” тощо. Для постмодерну характерна так звана гра в подію. У романі “Часотрус” К. Воннегута, американського письменника, який заклав стилістичні основи пізньої постмодерністської літератури, зображено ситуацію відкриття вченим особливостей мозку, що зумовлюють інтелектуальну успішність людини, та власне самогубство цього персонажа через реалізацію планів отримання елітарної наукової премії за власне відкриття [22].

Для сучасної версії артикуляції проблеми суб'єкта в постмодерністській філософії характерна програмна орієнтація на “воскресіння суб'єкта”, тобто повернення у фокус дослідницької аналітики відповідних проблемних полів [2, с. 776], повернення до розуміння того, що “особистість є системою, щодо якої відбувається своєрідне членування життя на певні фрагменти, і своєрідним центром їх зв'язування між собою (подій, ситуацій, спілкувань тощо)” [17, с. 37]; а “проблема “розпаду” особистості виникає як зміна константного, типового для цієї особистості способу взаємодії зі світом, як перетворення його в “нетиповий”, хаотичний, випадковий” [20, с. 203].

Висновки. Подія є одиницею психологічного аналізу мультидисциплінарної проблеми життєвого шляху особистості як динамічного аспекту її (особистості) життєвого світу. Виявлено, що поняття “подія” в психологічній науці має досить неоднозначне тлумачення і використовується для аналізу різних сторін життєвого шляху особистості (зміни умов життя, зміни способу життя, певного моменту розвитку особистості).

На наш погляд, біографічну подію можна визначити як інтерпретаційну характеристику життєвої ситуації з боку її визначальної (зумовлювальної) ролі у становленні особистості; подієвість життєвого шляху – як системну організацію подій (елементів транспективи життєвого шляху), виокремлених у результаті інтерпретації життєвих ситуацій як ключових у становленні особистості; значущість біографічної події – як ієрархічне місце або роль тієї чи іншої життєвої ситуації у становленні особистості. На основі здійсненого аналізу виділено можливі критерії інтерпретації значущості події (життєвий та особистісний смисл) і способи прочитання історії власного життя (пізнання, усвідомлення в системі різних рефлексивних практик).

Перспективним напрямом вважаємо дослідження проблеми подієвості життєвого шляху особистості у зв'язку з розкриттям особливостей її динамічної смислової системи (ДСС) [21].

Література

1. Эльконин Д. Б. Психология развития: Учеб. пособие для студ. вузов. – М.: Академия, 2001.
2. Постмодернизм: Энциклопедия. – Минск: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001.
3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 2002.
4. Гальперин П. Я. Лекции по психологии: Учеб. пособие для студ. вузов. – 2-е изд. – М.: КДУ, 2005.

5. Леонтьев А. Н. Становление психологии деятельности: Ранние работы / Под. ред. А. А. Леонтьева, Д. А. Леонтьева, Е. Е. Соколовой. – М.: Смысл, 2003.
6. Старовойтенко Е. Б. Современная психология: формы интеллектуальной жизни. – М.: Академ. проект, 2001.
7. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003.
8. Леонтьев А. А. Деятельный ум (Деятельность, Знак, Личность). – М.: Смысл, 2001.
9. Смирнов С. Д. Психология образа: проблема активности психического отражения. – М.: Изд-во МГУ, 1985.
10. Логинова Н. А. Шарлота Бюлер – представитель гуманистической психологии // Вопросы психологии. – 1980. – № 1. – С. 154–158.
11. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2000.
12. Логинова Н. А. Жизненный путь человека как проблема психологии // Вопросы психологии. – 1985. – № 1. – С. 103–110.
13. Ткаченко А. Н. Методология разработки единицы анализа психики в истории советской психологии // Психол. журн. – 1983. – № 2. – С. 3–14.
14. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности. – К.: Наук. думка, 1984.
15. Логинова Н. А. Развитие личности и ее жизненный путь // Принцип развития в психологии – М.: Наука, 1978. – С. 156–172.
16. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – 2-е изд., стер. – М.: Смысл; Издат. центр “Академия”, 2005.
17. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1980.
18. Филиппов А. В., Ковалев С. В. Ситуация как элемент психологического тезауруса // Психол. журн. – 1986. – № 1. – С. 14–21.
19. Бурлачук Л. Ф., Михайлова Н. Б. К психологической теории ситуации // Психол. журн. – 2002. – № 1. – С. 5–17.
20. Абульханова-Славская К. А. О субъекте психической деятельности. – М.: Наука, 1973.
21. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой регуляции. – М.: Смысл, 2003.
22. Воннегут К. Времетраяние: Роман / Пер. с англ. В. А. Обручева, И. В. Свердлова. – М.: АСТ, 2004.

© Кравченко О. П.

В. В. Савінов

СПІВВІДНОШЕННЯ ВАРІАНТІВ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ІЗ СПОСОБАМИ ПОСТАНОВКИ ЖИТТЄВИХ ЗАВДАНЬ

Розглядаються типи (статуси) особистісної ідентичності та аналізується процес постановки особистістю життєвих завдань. Запропоновано чотири способи постановки життєвих завдань особистістю залежно від ступеня їх самостійності – переймання, підбирання, вибирання і продукування. Розкрито особливості їх взаємозв'язку із статусами ідентич-

ності, а саме відповідність кожному із чотирьох типів ідентичності певного способу постановки життєвих завдань.

Ключові слова: статус особистісної ідентичності, життєві завдання особистості, способи постановки життєвих завдань.

Рассматриваются типы (статусы) личностной идентичности и анализируется процесс постановки личностью жизненных задач. Предложены четыре способа постановки жизненных задач личностью в зависимости от степени их самостоятельности – перенятие, подбор, выбор и продуцирование. Раскрыты особенности их взаимосвязи со статусами личностной идентичности, а именно соответствие каждому из четырех типов идентичности определенного способа постановки жизненных задач.

Ключевые слова: статус личностной идентичности, жизненные задачи личности, способы постановки жизненных задач.

Types (statuses) of personal identity are considered and a process of personal life tasks statement is analyzed. Four ways of life tasks statement depending on degree of their independence – adoption, selection, choosing and producing are offered. Conformity to each of four types of identity of the certain way of statement of life tasks is opened features of their interrelation with statuses of personal identity, namely.

Key words: the status of personal identity, personality life tasks, ways of statement life tasks.

Проблема. Сучасне суспільство характеризується розширенням можливостей розвитку і самоздійснення особистості, майже неосяжною кількістю життєвих шляхів, які вона може обрати, нестійкістю та багатоваріантністю цінностей. Втрата чітких життєвих орієнтирів спричинює, з одного боку, поширення випадкових, релятивних норм і цінностей, а з іншого – невротизацію молоді та, у свою чергу, зниження її конструктивної активності в навчанні, праці, емоційних стосунках. Отож неодмінною складовою становлення і самоздійснення особистості є практика самовизначення – знаходження свого місця в суспільстві та в житті загалом. Це завдання тісно пов'язане з досягненням особистістю власної ідентичності та постановкою життєвих завдань.

На перехідному етапі розвитку українського суспільства проблема цілепокладання молоді в умовах інформаційного перевантаження, швидких змін соціальної ситуації, неоднозначності та багатоваріантності життя тощо, які створюють сприятливе підґрунтя для повсякденних стресів і кризових життєвих ситуацій, стає все більш актуальною. Тож постає потреба у вивченні форм прогнозування та моделювання майбутнього і зокрема способів постановки особистістю життєвих завдань, пов'язаних з досягненням особистісної ідентичності.

Криза ідентичності як переживання особистістю невизначеності майбутнього через неоднозначність і надто велику варіативність теперішнього призводить в умовах сучасного суспільства до ускладнення

прогнозування майбутнього, труднощів у самовизначенні особистостей з різними статусами ідентичності.

Відповідно до концепції Дж. Марсія про статуси ідентичності, виокремлені залежно від сформованості в особистості цілей, цінностей і переконань, а також переживання нею кризи, кожному з типів ідентичності притаманний свій спосіб моделювання майбутнього. Але визначення цих особливостей і тим більше специфіки постановки життєвих завдань ще не стало предметом наукового дослідження.

Мета статті: дослідити співвідношення статусів ідентичності особистості із способами постановки нею життєвих завдань.

В історичній перспективі, як зазначають дослідники, проблема ідентичності виникла давно, хоча саме поняття має недовгу (а втім стрімку) “кар’єру” [1, с. 43]. У загальнонауковому ракурсі на цей час можемо виокремити три “розуміння” ідентичності: логічне, філософське і соціогуманітарне [2, с. 387].

У психології, як одній з галузей соціогуманітарного знання, склалося своє розуміння ідентичності особистості – у тісному зв’язку з поняттям “ідентифікація”. Так, З. Фройд, який увів у психологію ці поняття, тлумачив їх як процес наслідування чогось, наприклад, вкладаючи в зміст зв’язок дитини з матір’ю [там само]. Тож ідентичність, як бачимо, набуває процесуальних характеристик і відтак не сприймається як наперед задана, а як така, що формується в процесі розвитку особистості. Ідентичність, таким чином, розглядається як механізм інтеріоризації, як *процес* ототожнення однієї людини з іншою. Пізніше завдяки роботам А. Фройд ідентичність дістає дещо іншу інтерпретацію – як переживання дитиною тією чи іншою мірою злиття з матір’ю [там само]. Тобто поняття ідентичності набуває змісту психічного *стану*.

У. Джеймс розглядає ідентичність як когнітивну систему, що регулює поведінку індивіда [див. 3]. Ідентичність зазвичай поділяють на особистісну і соціальну. Особистісна ідентичність – самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних та моральних рис; соціальна – самовизначення в термінах віднесення себе до певної соціальної групи [4]. Під ідентичністю особистості Л. Б. Шнейдер розуміє найважливішу складову Я-концепції, певний психолого-феноменологічний комплекс, який дає змогу особистості бути визначеною, самостійною, впевненою [5]. З одного боку, це соціальна ідентичність – та реальна чи уявна група, до якої молода людина відносить себе, з іншого – це ставлення до себе, міра розуміння, прийняття та прояву власних індивідуальних особливостей [6].

Ідентичність особистості не тотожна Я-концепції. Так, у теорії Р. Бернса серед трьох складових Я-концепції – когнітивної, оцінної та поведінкової – ідентичність особистості є підструктурою другої складової, тобто самооцінки. Остання формується, як стверджує автор, завдяки трьом моментам-факторам: зіставленню образів “реального Я” та “ідеального Я”, інтеріоризації соціальних реакцій і сприйняттю власних дій крізь призму своєї ідентичності [7, с. 37]. Тобто ідентичність постає, так би мовити, як еталон, з яким порівнюються різноманітні прояви особистості, як певна міра вірності

власних поведінки, міркувань і навіть почуттів цьому еталону. Отже, “вірність самому собі” – одна з базових підстав для адекватної самооцінки, що й описується поняттям ідентичності як певним особистісним *конструктом*.

Завдяки Е. Еріксону і його поняттю “его-ідентичність” Я-концепція набула, як кажуть, “чуттєвості”, оскільки “образ Я”, “самоконцептуалізація” тощо, які дослідник піддавав критиці через їх статичність, – інтелектуальні явища, і тільки ними не можна описати весь динамізм процесу розвитку Я-концепції [8, с. 53–54].

Поняття ідентичності особистості традиційно розглядається в тісному зв’язку з поняттям ідентифікації, чи самоідентифікації. Наприклад, К. В. Коростеліна, послуговуючись цим підходом, наполягає на розумінні ідентичності та ідентифікації як “певного стану і процесу”, що приводить до зазначеного стану [9, с. 10].

Ідентифікацію можна вважати (як це робив А. Адлер) не механізмом досягнення ідентичності, а “однією із сторін почуття спільності”, частковим вираженням якої є співчуття. Дослідник наголошував, що “ідентифікація потрібна для того, щоб жити в суспільстві”, називав її “умовою розуміння” іншого [10, с. 140] і таким чином зробив свій внесок у суто соціально-психологічне тлумачення ідентифікації як одного з механізмів соціальної перцепції в процесі спілкування.

І. Д. Єгоричева розглядає самоідентифікацію як механізм самореалізації особистості поряд з такими процесами, як саморозвиток та самоактуалізація, і одночасно як етап чи рівень самореалізації “в контексті вікових можливостей” [11, с. 31]. Як бачимо, процес становлення особистості, що самореалізується, виглядає як включення до нього цих спеціально організованих діяльностей: самоідентифікація – саморозвиток – самоактуалізація – самореалізація. Авторка обґрунтовує використання морфеми “само-” намаганням зробити акцент “...не на суб’єкті – ким здійснюється процес, а на результаті: не просто “інтегрування себе в собі”, не просто формування Я-концепції, а формування *уявлень особистості про себе* як про цінність, варту любові, поваги, піклування, передусім за рахунок усвідомлення власної унікальності” [там само, с. 27–28].

Отже, під самоідентифікацією розуміють, з одного боку, процес постійного знаходження себе – на противагу зовнішньому, “чужому” ототожненню в очах оточення – і, з іншого боку, знаходження саме себе, а не чогось іншого, “не свого”. І, як поєднання цих підходів, – самостійне “знаходження” саме себе.

Ідентичність особистості можна визначати у багато способів. Це залежить від концепції, у межах якої вона розглядається, завдань дослідження та інших умов. Варіантів ідентичності, епітетів до ідентичності у фаховій літературі пропонується безліч, а от обґрунтованої типології ідентичностей, яка змогла б визначити межі самої ідентичності, поки що немає, оскільки самих підстав для класифікації досі не напрацьовано.

У широкому розумінні ідентичність особистості – це певний конструкт, який актуалізується, коли вона відповідає на запитання “хто я?”.

Теоретичний аналіз ідентичності-самототожності, здійснений Е. Еріксоном, видається досить метафоричним. Дж. Марсія, операціоналізуючи його концепцію, виокремив чотири “*статуси ідентичності*”:

1) “*дифузна*” ідентичність – притаманна людям, які не мають чітко сформованих цілей, цінностей і не прагнуть цього. У постановці життєвих завдань вони виявляють несамостійність, вагання, їм бракує бажання досягти певної чіткості, тож суб’єктна складова цього процесу не розвинута;

2) “*передчасна*” ідентичність – статус ідентичності особистості, яка ще не пережила кризи, не володіє сукупністю цілей і цінностей. Така ідентичність “...виникає у тих випадках, коли людина взагалі не робила незалежних життєвих виборів, ... скоріше це варіант нав’язаної ідентичності” [5, с. 66]. У людини з таким статусом ідентичності життєві завдання скоріше за все запозичені;

3) “*мораторій*” – кризовий стан особистості з вираженим намаганням його подолати. Спостерігається високий рівень тривожності, усвідомлена відповідальність, але можливі імпульсивність, крайнощі, поспішність і передчасність у формулюванні життєвих завдань;

4) “*досягнута*” ідентичність – притаманна особистості, що пройшла кризу і сформувала певну сукупність особистісно значущих цілей, цінностей, переконань та їх ієрархію. Така особистість життєві завдання вибудовує самостійно, виважено [12].

Концепція виокремлення статусів спирається на припущення Дж. Марсія, що ідентичність можна спостерігати через патерни “*вирішення проблем*”: чим вищий ступінь сформованості ідентичності, тим легше і продуктивніше особистість усвідомлює і відповідно вирішує життєві проблеми.

З’ясувавши стан особистості, насамперед переживає вона кризу чи ні, а також сформованість у неї психічних утворів – “*одиниць ідентичності*”, тобто особистісно значущих цілей, цінностей і переконань, можна співвіднести її (особистість) з одним із чотирьох розглянутих нами статусів ідентичності (табл. 1).

Видається доцільним слідом за Л. Б. Шнейдер додати до чотирьох основних статусів ще один – “*псевдоідентичності*”, або “*псевдопозитивної*” ідентичності [5].

У “*передчасній*” ідентичності чітко простежується співвідношення особистісної і соціальної ідентичності. Така ідентичність розвивається не в результаті самостійного пошуку та вибору, а внаслідок ідентифікації з іншими людьми чи групами людей.

Запропонований підхід, на нашу думку, є вдалою спробою операціоналізації поняття ідентичності особистості, його ми використовуємо як *базовий* у нашому дослідженні.

Е. Еріксон, розглядаючи свого часу поняття ідентичності особистості, пов’язував його певним чином з особистісними завданнями. Переживаючи нормативну кризу певного вікового етапу (таких криз автор нараховував вісім), особистість повинна вирішити для себе завдання саме цього етапу – “*вікові* і ситуативні завдання розвитку” [8, с. 13]. Наприклад, вирішити “*довіряю–не довіряю світові*” тощо. Водночас “...кожна стадія є потенційною кризою внаслідок радикальної зміни перспективи”

для особистості, тобто відповідає критеріям виокремлення статусів ідентичності [там само, с. 105]. Завдання “ego” Еріксон визначив так: “...це один із трьох необхідних та неперервних процесів, завдяки яким існування людини неперервне в часі та оформлене” [там само, с. 82].

Таблиця 1

Статуси ідентичності

Статуси ідентичності	Параметри статусів ідентичності		Характерні риси
	Переживання кризи	Цілі, цінності, переконання	
“дифузна” (“невизначена”, “розмита”)	на цей час не переживається	немає, ще не вибрані і не вибираються	бракує самоповаги, інтимного спілкування
“передчасна” (“попередня”, “передвирішена”)	передкризовий стан	є, але запозичені	авторитарність у стосунках, несамостійність
“Мораторій”	розгорнута криза, намагання її вирішити	немає, триває активний пошук	високий рівень тривожності, багато захоплень
“досягнута” (“визначена”, “зріла”, “позитивна”, “тверда”)	кризу вже подолано або її розв’язання завершується	вони є, обрані самостійно	адекватна самооцінка, впевненість у собі, підвищена рефлексія
“псевдоідентичність” (“псевдопозитивна”) (за Л. Б. Шнейдер)	кризовий стан, можливо, у прихованому вигляді	вони є, але ситуативні, нечіткі	заперечення своєї унікальності чи, навпаки, її амбіційне підкреслювання

І. Г. Шендрик, посилаючись на Крайга, також виокремлює завдання розвитку, які обов’язково мають вирішуватися на кожному з вікових етапів, – “досить широкий спектр завдань”. Усі завдання об’єднує те, що їх вирішення надає особистості все більше і більше свободи [13, с. 98].

У сучасній соціально-психологічній теорії активно досліджується проблема форм прогнозування майбутнього, зокрема життєвих завдань особистості (Т. М. Титаренко, Л. А. Лепіхова, Б. П. Лазоренко, Т. О. Ларіна, О. Я. Кляпець, В. А. Крайчинська та ін.) [14; 15]. Життєві завдання особистості розглядають як форму прогнозування та конструювання майбутнього, як “одиниці смислового структурування майбутнього” [14, с. 308]. Завдання спрямовані на “процес самоздійснення, який треба наповнити певним сенсом” [там само, с. 310].

Започаткований А. Адлером психологічний дискурс розуміння життєвих завдань особистості – праці, кохання і дружби – поглиблюється як через розширення і диференціацію цих завдань, так і через по-

глиблення розуміння самого процесу самоозадачування. Зокрема, аналізуються умови, різноманітні характеристики та особливості постановки завдань. Наприклад, створюючи модель та апробуючи методику комплексного емпіричного дослідження постановки життєвих завдань особистості (“ЖЗО”), ми послуговувалися численними характеристиками, показниками їх аналізу, як-от: мотивація життєвого завдання, структурованість часу життя, стратегічність, узгодженість, ієрархізованість, гнучкість життєвих завдань тощо. Ці та інші характеристики стали шкалами і підшкалами тесту, який складається з 87 запитань.

За допомогою цієї методики, зокрема шкали 4 “Суб’єктна активність”, ми можемо більш детально і обґрунтовано розрізнити способи постановки життєвих завдань особистості. Найбільш виправданим підходом нам видається при цьому аналіз постановки життєвих завдань під кутом зору саме *способу* – певного роду механізму, варіанта, алгоритму розв’язання певної проблеми, певних дій, обов’язкових для формування життєвих завдань особистості. Залежно від ступеня критичності їх осмислення, суб’єктної активності індивіда та за аналогією виокремлення статусів особистісної ідентичності можемо сформулювати такі способи постановки завдань (табл. 2).

Перший спосіб – *переймання* (чи перейняття), коли особистість ставить перед собою завдання невиважені, випадкові, під дією зовнішніх впливів. Якісна відмінність цього способу від інших – брак суб’єктності. Джерела “перейнятих” завдань – близьке оточення, зразки життя і розповіді якого особистість сприймає некритично. Такі завдання навряд чи можна вважати самостійними і реалістичними. Вони відповідають “дифузній” ідентичності.

Другий спосіб – *підбирання*. Як і в “передчасному” статусі ідентичності, особистість підбирає, “приміряє” на себе ті завдання, які бачить навколо себе, у своєму оточенні, поруч. Якісна відмінність – несформованість власної мети. Мета формується і формулюється лише після постановки завдання. Власна мотивація є другорядною, зовнішньою, такою, що підпорядковується “готовим” можливостям. Поставлені в такий спосіб життєві завдання, можливо, відповідатимуть запитам особистості, будуть більш-менш адекватними її бажанням і домаганням, а можливо, і ні. На цьому етапі розвитку вже можна говорити про певний рівень суб’єктності.

Третій спосіб постановки життєвих завдань – *вибирання*. Особистість вибирає саме свої, найближчі для неї завдання серед якнайширшого переліку доступних можливостей. Важливо, що преференції віддаються власній внутрішній мотивації і власній меті, а вже потім оцінюються конкретні можливості. Індивід може виявляти гіпермотивованість, волюнтаризм. Характерними ознаками такого способу постановки є свідома відмова від альтернатив, прийняття наслідків і відповідальності за них, готовність реалізувати власний вибір. Основна риса “мораторію” – активний пошук, аналіз наявних альтернатив.

Четвертий спосіб – *продукування*. Якісна відмінність цього способу – самостійне вироблення завдань. Як найбільш зрілий, він поширений

набагато менше. Тільки одиниці можуть ставити перед собою життєві завдання, які відрізняються від типових, поширених, загальновідомих. Такий спосіб постановки завдань говорить або про неадекватність особистості, або ж про її величезну “внутрішню силу”, творчий потенціал і, безперечно, про високий рівень її автономності і незалежності. Така особистість орієнтується на власні домагання і потенції, намагається якомога повніше розкрити в постановці життєвих завдань свої індивідуальні особливості.

Таблиця 2

Відповідність способів постановки життєвих завдань статусам ідентичності

Статуси ідентичності	Способи постановки життєвих завдань	Особливості постановки життєвих завдань
“дифузна” (“невизначена”, “розмита”)	переймання (перейняття)	несамостійність, нечіткість формулювання самого завдання, низька суб’єктність, зовнішня мотивація
“передчасна” (“попередня”, “передвирішена”)	підбирання	віднесення на другий план власної внутрішньої мотивації, висока залежність від обставин, низький рівень прогнозування
“мораторій”	вибирання	висока відповідальність, можлива імпульсивність, крайнощі, передчасність у формулюванні завдання, внутрішня мотивація
“досягнута” (“визначена”, “зріла”, “позитивна”, “тверда”)	продукування	збалансованість об’єктної і суб’єктної складової, самостійна внутрішня мотивація, врівноваженість, реалістичність, самостійність, адекватність
“псевдоідентичність” (“псевдопозитивна”) (за Л. Б. Шнейдер)	псевдовибирання	ситуативність, нестійкість, непослідовність, обумовленість поточними проблемами, зовнішня мотивація

І, нарешті, суто гіпотетичний, співвідносний із статусом “псевдоідентичності”, спосіб постановки завдань – псевдовибирання. У цьому випадку людина, так би мовити, робить вигляд, що вибирає. Насправді поставлені в такий спосіб завдання в кожен конкретний момент часу можуть бути різними, тобто ситуативними. Особистість, орієнтуючись здебільшого на оцінки оточення, не намагається вибудувати справжню Я-концепцію, а лише грає певні ролі у взаємодії. Хоча безпосередніх зв’язків

між рівнем ідентичності та інтелектом, за Л. Шнейдер, і не виявлено, особистість, маючи високий інтелект, вірогідно, здатна створити такий образ Я, який не має суперечностей і таким чином сприяє більш-менш ефективному досягненню “псевдобраних” життєвих завдань [6].

Висновки. Аналіз різних аспектів життєвих завдань та ідентичності особистості дає змогу виокремити чотири основних способи постановки життєвих завдань: переймання, підбирання, вибирання і продукування. Ці способи різняться насамперед мірою суб’єктності, самостійності постановки завдань: від найменшої (переймання) до найбільшої (продукування).

Важливу роль у диференціації способів постановки життєвих завдань відіграє мотивація особистості – від суто зовнішньої, залежної – до внутрішньої, найбільш самостійної.

Окремий спосіб постановки завдань – псевдовибрання, коли особистість, так би мовити, робить вигляд, удає, що робить вибір.

Досягнута особистісна ідентичність – це *стан* відчуття власних потенцій і можливостей у власному, конкретному житті, який характеризується усвідомленістю дій, емоційною готовністю прийняти будь-які виклики життя, внутрішньою мотивацією вирішувати практично всі життєві завдання і продукувати нові, унікальні й неповторні.

Перспектива подальшого дослідження способів постановки життєвих завдань та їх взаємозв’язку з особливостями ідентичності особистості полягає в перевірці розглянутої типології на основі аналізу емпіричних даних.

Література

1. Малахов В. С. Неудобства с идентичностью // Вопросы философии. – 1998. – № 2. – С. 43–53.
2. Абушенко В. Л. Идентичность // История философии: Энциклопедия / Сост. и глав. науч. ред. А. А. Грицанов. – Минск: Интерпрессервис; Книжн. Дом, 2002. – 1376 с. – (Мир энциклопедий). – С. 383–388.
3. Меднікова Г. І. Проблема самоідентичності у психологічній науці // Проблеми заг. та пед. психології: Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К.: Гнозис, 2006. – Т. VIII. – Вип. 7. – С. 223–226.
4. Андреева Г. М. Социальная психология: Учеб. пособие. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 368 с.
5. Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теории и методы диагностики. – М.: Моск. психол.-соц. ин-т, 2007. – 128 с.
6. Идентичность: Хрестоматия / Сост. Л. Б. Шнейдер. – М.: Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж: МОДЭК, 2003. – 272 с.
7. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: Пер. с англ. / Общ. ред. В. Я. Пилиповского. – М.: Прогресс, 1986. – 422 с.
8. Эриксон Э. Г. Идентичность: юность и кризис / А. В. Толстых (общ. ред. и предисл.), А. Д. Андреева (пер.). – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
9. Коростелина К. В. Система социальных идентичностей: опыт анализа этнической ситуации в Крыму. – Симферополь: Доля, 2002. – Вып. 1. Исследование социальной идентичности на пути примирения в Крыму. – 256 с.

10. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / Пер. с нем., науч. ред. А. М. Боковикова. – М.: Когито-Центр, 2002. – 220 с.

11. Егорычева И. Д. Самореализация как деятельность (к постановке проблемы) // Мир психологии. – 2004. – № 3(43). – С. 11–32.

12. Marcia J. E. Development and validation of ego identity status // Journal of Personality and Social Psychology. – 1966. – № 5. – Р. 551–558.

13. Шендрик И. Г. Кризис идентичности и образование в период взрослости // Мир психологии. – 2004. – № 2(38). – С. 98–106.

14. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / За ред. Т. М. Титаренко. – К.: Міленіум, 2005. – 336 с.

15. Титаренко Т. М. Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього // Наук. студії із соц. та політ. психології: 36. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2007. – Вип. 16 (19). – С. 304–311.

© Савінов В. В.

К. О. Черемних

НАРАТИВ ЯК КАТЕГОРІЯ СУЧАСНОГО СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: ЕПІСТЕМОЛОГІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ІНСТРУМЕНТ

Аналізується значення категорії нарративу в розгортанні трансформаційних процесів сучасної гуманітаристики. Висвітлюється зв'язок нарративу з актуальною інтерпретацією наукового знання та специфікою посткласичної наукової раціональності. Проблематизується питання про критерії меж окремої соціогуманітарної дисципліни та професійну ідентичність молодого науковця в умовах детериторизації науки. Презентуються методологічний та методичний виміри інтерпретації нарративу.

Ключові слова: нарратив, наукове знання, наукова раціональність, конструктивістська методологія, стратегії нарративного дослідження.

Анализируется значение категории нарратива в разворачивании трансформационных процессов современной гуманитаристики. Освещается связь нарратива с актуальной интерпретацией научного знания и спецификой постклассической научной рациональности. Проблематизируется вопрос критериев границ отдельной социогуманитарной дисциплины в условиях детерриторизации науки. Представлены методологическое и методическое измерения интерпретации нарратива.

Ключевые слова: нарратив, научное знание, научная рациональность, конструктивистская методология, стратегии нарративного исследования.

The role of the notion of narrative in the development of transformative processes of modern humanities is analyzed. The connection of narrative with actual interpretation of scientific knowledge and postclassical scientific rationality is under consideration. The problem of criteria of concrete discipline and the problem of the professional identity of a young scientist in the situation of

detrterritorization of science are actualized. Methodological and methodical aspects of interpretation of narrative are presented.

Key words: narrative, scientific knowledge, postclassical scientific rationality, constructionist methodology, strategy of narrative research.

Проблема. У сучасних соціогуманітарних науках спостерігається комунікативно-діалогічний поворот в інтерпретації індивідуального життя і біографічних процесів, який на методологічному рівні постає як поворот дискурсивний (наративний). Розкрити сутність цього зрушення можна, якщо звернутися до питання про стан сучасної науки в контексті проблеми науковості (легітимності) знання. Саме специфіка актуальної інтерпретації наукового знання визначає можливі епістемології як системи прийнятних підходів і засобів, що опосередковують його отримання, та породжує новий методологічний простір – простір якісних досліджень.

Мета статті: узагальнення та співвіднесення інтерпретаційних рівнів категорії нративу в сучасному соціогуманітарному дослідженні.

Багато хто з аналітиків постмодерну та соціогуманітарних дослідників наших днів характеризує стан сучасної науки як кризовий (Ж. Ліотар, У. Еко, Х. Уайт, Дж. Брунер, Р. Харе, С. Квале та ін.) [1–4]. У найширшому розумінні цей стан може бути позначений як “криза об’єктивності” або “криза репрезентації”. Його пов’язують із втратою притаманних модерністській науці основ легітимації “об’єктивного” знання та, відповідно, його наукового статусу. Аналіз зазначених робіт дає змогу стверджувати, що витоки цієї кризи, так само як і витоки “кризи ідентифікації” слід шукати в розвінчанні “великих оповідань” (метанаративів). Але на відміну від простору індивідуальної історії, де вони задають культурні взірці типових біографічних сценаріїв, у контексті методології науки метанаративи розглядають як епістемологічні конструкти, що легітимують спосіб мислення, соціальні інституції та всю соціальну систему, створюючи тим самим можливість тотального світогляду. У цьому випадку під “занепадом метанаративів” розуміють фундаментальну недовіру до спекулятивних філософських або політичних обґрунтувань істинності знання на основі включення його в єдину глобальну систему вищого порядку та оцінку його виробничої (економічної) або управлінської (ідеологічної) вартості як критеріїв компетентності [4]. Усвідомлення принципової соціальної (семіотичної) опосередкованості знання призводить до того, що для сучасної людини не існує абсолютного, “нічийного” знання, так само як немає для неї “нічийної” інформації. Ідеться про те, що численні локальні контексти – історичний, теоретико-методологічний, особистісний (ціннісний), в яких розглядається те чи інше знання, породжують контекстуальну множинність смислів. “Розподіл об’єктивного світу і суб’єктивних образів руйнується, поступаючись місцем гіперреальності знаків, що співвідносяться з іншими знаками, текстів, що співвідно-

сяться з іншими текстами” [3, с. 49]. Уявлення про знання як відображення реальності змінюються сьогодні уявленнями про її (реальності) соціальне конструювання, тобто ми заздалегідь маємо справу не з певною репрезентацією, а з певним специфічним способом конструювання та встановлення, де у фокусі уваги опиняється інтерпретація та обговорення значень у соціальному світі [1].

Отже, сучасна наука постає як нестабільна відкрита система, що не перешкоджає появі великої кількості малих наративів, які є законними в межах локальних комунікативних контекстів і не претендують на тоталізацію. Акценти зміщуються з результатів наукових дій на їх засоби, що зумовлює детериторизацію науки, її міждисциплінарний характер, діалог і зіставлення різних позицій. Останнє, власне, і є сутністю славнозвісного парадигмального плюралізму, про який сьогодні так часто йдеться. Нестабільність і відкритість науки як системи унеможливує подальше застосування критерію виробничості для обґрунтування знання. Сучасна наука продукує невідоме, її продукт не може бути заданим заздалегідь, а її прагматика не вкладається в пошуки результативності. Позбавлене метаобґрунтувань знання стає антиієрархічним, жодне знання не може вважатися більш правильним, ніж інше, питання про його істинність підмінюється питанням про його прагматичний потенціал, воно перетворюється на продукт діалогу та суспільної практики, на можливість здійснити ефективну дію.

Проте прагматичність не єдина риса сучасного наукового знання. Доба технологічної проєкції науки починає відступати в минуле, наука втрачає монополію на пояснення світу, у зв'язку з чим спостерігається переоцінка її функцій (переосмислення цінностей наукового дослідження). Наукова пояснювальна система починає сьогодні “прислухатися” до етико-аксіологічної та естетичної мови мистецтва, релігії, філософії. На перший план виходять її функції соціальної критики, рефлексії, перетворення соціальних конструкцій, що втілюють новий тип наукової раціональності і зосереджують сучасні наукові дослідження навколо складних систем, що історично розвиваються і містять людину, зближуючи природничо-наукове і гуманітарне пізнання [5].

Отже, знання в умовах актуального інформаційного простору набуває рис діалогічності, оповідальності, мовної опосередкованості, контекстуальності та включеності в соціальні стосунки; воно фіксує в собі відкритий і плинний характер елементів світу, на які воно спрямоване. Предмет стає знанням про предмет, а знання про предмет стає розповіддю про нього в певному контексті. “Світ конституюється в той чи інший спосіб залежно від того, як люди говорять про нього, пишуть або доводять його” [6, с. 34]. Тоді знання втілює в собі все те, що узагальнюється в понятті наративу як дискурсивної практики. Фундаментальна відмова від онтології та будь-яких “ідентичностей” приводить до того, що наратив стає єдиною формою артикуляції буття, що відбиває процесуальність розповіді як спосіб буття тексту [7]. Розгляд знання як наративу дає змогу

ілюструвати посткласичну наукову раціональність у термінах сугестивних можливостей відповідної форми дискурсу, котра, як вважають Й. Брокмейер і Р. Харе, має “викликати до існування гравців, задаючи перелік правил” [8]. Гуманітаристика як множина автонаративів – історій Людини про себе – конституює варіативний канон людяності і простір для його розгортання, що змушує переглянути тлумачення психологічного знання і згадати про канонічну психологію В. А. Роменця.

У світлі парадигмального плюралізму в соціогуманітарних науках актуальною видається проблема механізмів теоретико-методологічного самовизначення молодого вченого, основ його виборів тих чи інших пояснювальних систем і джерел переживання їх сенсовості. Так само, як перед індивідуальною історією, так і перед науковою системою сьогодні постала потреба пошуку нових форм організації цілісності, які були б стійкими до нетотальності критеріїв осмисленості та до варіативності інтерпретації. За втрати тотальної претензії на істину наука сьогодні намагається сконструювати та інтегрувати (відшукати, помістивши у фокус власної рефлексії) інші позаконтекстуальні і позаситуативні ідентифікатори, що фактично і призводить до її детериторизації. За умови “викрадання об’єкта” особливо загострюється питання про предмет кожної соціогуманітарної дисципліни, про її межі як своєрідну ідентичність. Як і у випадку персональної ідентичності, ідентичність гуманітарної науки сьогодні вже не може забезпечуватися ототожненням із специфічною визначеністю та утриманням в її межах. Предмет такої науки набуває ознак процесуальності і фактично конституює її об’єкт, він підтримується в особистісному переживанні пошуку та осягнення предмета науковцем, існує у формі діалогу про предмет, у формі дискурсу предмета. У зв’язку з останнім також актуалізується проблема сучасної професійної освіти у відповідних галузях та її пріоритетів. Жодні зовнішні ідентифікатори (задані межі) більше не гарантують молодому науковцеві його (чи її) належність та причетність до науки.

Отож наратив, крім умовно “онтологічної” функції в соціогуманітарному дослідженні (розуміння соціальних процесів як діалогів, що реалізуються через конструювання наративів), перебирає на себе також функцію епістемологічну, наголошуючи на діалогічності і процесуальності знання, його сконструйованості. З останнього і виводиться соціально-конструктивістська методологія якісного дослідження як методологія фіксації принципово нефіксованих станів, феноменів, котрі неможливо дослідити кількісно. У її межах перевага надається якісному опрацюванню феномена (опис, аналіз, інтерпретація) порівняно з різнорівніми вимірювальними процедурами, якісній інформації (значення та смисли натуральної мови) порівняно з кількісними параметрами (кількість, інтенсивність, величина, частота повторення) та питанням “що” і “як” порівняно з питанням “чому” [6]. І наскільки всі методи отримання якісної інформації (напівструктуроване інтерв’ю, біографічне інтерв’ю, наративне інтерв’ю, опрацювання наративних

оповідань, щоденників, автобіографій тощо) сьогодні пов'язуються з нарративним аналізом останньої, настільки можна говорити про нарративний у широкому розумінні характер якісної (конструктивістської) методології – про методологічний вимір нарративу.

У контексті нарративного повороту в психології до найбільш розгорнутих епістемологічних систем на сьогоднішній день можна віднести соціальний конструкціонізм (включаючи його відносинні та діалогічні неоформи), дискурсивну психологію, нарративну психологію, сучасні форми феноменологічної психології та психологічну герменевтику. За великим рахунком складно було б провести чіткі межі між цими напрямками або співвіднести їх, так само як важко сьогодні було б здійснити диференціацію сучасних психологічних, соціологічних і соціально-психологічних досліджень. Вони сповнені перехресних посилань і переінтерпретацій, утворюють науковий гіпертекст. Так чи інакше, представники цих напрямків однастайні в думці, що психіка є неперервним процесом, який соціально конструюється, на відміну від онтологічно заданої сутності. Людська реальність тлумачиться як діалог і дія, її схематизація в наукових моделях поступається місцем проговоренню та обговоренню смислів життєвого світу. Людина конститує себе і свої світи в культурно опосередкованій розмовній практиці, задаючи дискурсивний порядок як *modus operandi* самого цього нарративного процесу [8]. Щоб дослідити процес самоконституювання, слід звернутися до способів, за допомогою яких люди намагаються структурувати своє життя, звернутися до розповіді про життя. Наратив у розумінні нарративного оповідання (в різних його формах) та нарративного аналізу (із застосуванням різних дослідницьких стратегій і підходів продукування смислу) постає вже безпосередньо інструментом якісного дослідження.

У цілому наратив як інструмент можна уявити у вигляді двох основних моделей нарративного дослідження. Наратив як інструмент розширення простору опису біографічних процесів і структур за рахунок введення нових категорій (наприклад: біографічний проект, біографічна траєкторія, біографічний сценарій) передбачає застосування стратегії найбільшого контрасту, тобто поєднання різних за змістом біографічних епізодів на найбільш абстрактному рівні. Така стратегія більше відповідає цілям і завданням психологічних досліджень, коли йдеться про виявлення загальноособистісних механізмів конституювання людиною власного життя на рівні діалогу “Людина – Світ”. Як інструмент конкретизації, специфікації та порівняння біографічних структур конкретних специфічних соціальних груп наратив постає в соціологічних дослідженнях, у межах яких переважно застосовується стратегія найменшого контрасту, виявляються подібні компоненти різних біографій представників різних груп. Тут діалог постає як взаємодія “Ми – Ви”.

Наративний аналіз також диференціюється за підходами до аналізу смислу. С. Квале виокремлює п'ять основних підходів (методів)

нарративного аналізу [3]. Метод конденсації смислів базується на ущільненні всього важливого нарративного матеріалу та вираженні його в стислому вигляді та ємних формулюваннях. Метод категоризації значень є варіантом так званого частотного нарративного аналізу та передбачає шкалювання Я-тексту за певними категоріями на основі дескрипторів у тексті. Нарративне структурування передбачає часову і соціальну організацію тексту в єдину історію, презентовану наратором. Інтерпретація тексту розгортається від явних смислів тексту до глибинних, прихованих і на відміну від категоризації не вилучає висловлювання з контексту, а занурює їх у більш широкий контекст. Саме цей підхід до аналізу в межах стратегії найбільшого контрасту видається найбільш психологічним, таким, що означає наратив як структуру. Останній підхід полягає в еkleктичному поєднанні чотирьох попередніх. У певному сенсі він універсальний для будь-якого нарративного дослідження, яке ніколи не є задалегідь формалізованим.

Окрім цього, зауважимо, що існує ряд контекстуальних нюансів у тлумаченні поняття наративу. У загальному вигляді розрізняють два рівні інтерпретації останнього. З одного боку, ми говоримо про наратив як нарративне оповідання, або оповідальний текст, з іншого – як про нарративну структуру, культурно опосередкований спосіб конструювання тексту, що приписує категорію і порядок його елементів та обумовлює вибір останніх [7–9]. У зв'язку із цим для контекстуального розмежування значень доцільно користуватися системою понять, яку пропонує Н. В. Чепелева, розрізняючи наратив (як оповідну структуру), історію, або нарративне оповідання (як розгортання цієї структури шляхом означення послідовності подій у зв'язному тексті) та розповідь (як персоналізовану та адресовану історію, історію, включену в діалог) [9, с. 26–27].

Поряд із суто науковими тлумаченнями особливе місце посідає наратив як психокорекційна практика і спосіб розгортання психотерапевтичного діалогу.

Висновки. Отже, сучасне соціогуманітарне дослідження можна інтерпретувати як конструювання наративу (знання) про наратив (соціальний процес) методом наративу (нарративного аналізу). Воно реалізується в епістемологічному контексті сугестивних можливостей наукового наративу, змісту його соціальної критики та впливу на соціальні конструкції, розгортається в межах якісної (конструктивістської методології), що базується переважно на феноменологічному підході до соціальних процесів і забезпечується неформалізованими, “відкритими на феномен” інструментами пошуку невідомого. Такий ракурс розгляду відкриває нові обрії інтерпретації специфіки соціальної психології як наукової дисципліни і дає змогу по-новому переписати її історію у світлі перспектив.

Література

1. Леонтьев Д. А. Неклассический вектор в современной психологии // Постнеклассическая психология. – 2005. – №1(2). – С. 51–71.

2. *Лиотар Ж.-Ф.* Состояние постмодерна. – М.; СПб.: Алетейя, 1998.
3. *Квале С.* Исследовательское интервью. – М.: Смысл, 2003.
4. *Можейко М. А.* “Постмодернистское состояние: доклад о знании” // Постмодернизм: Энциклопедия. – Минск.: Интерпрессервис; Книжн. дом, 2001. – С. 610–618.

© **К. О. Черемних**

З М І С Т

ОСОБИСТІСНИЙ ДОСВІД У ПОСТНЕКЛАСИЧНІЙ ПАРАДИГМІ

<i>Чепелева Н. В.</i> Розуміння та інтерпретація соціокультурного досвіду в контексті постнекласичної парадигми.....	3
<i>Титаренко Т. М.</i> Наративні практики організації особистісного майбутнього.....	11
<i>Смільсон М. Л.</i> Інтерпретаційні схеми опрацювання особистого досвіду в старості.....	19
<i>Андрієвська В. В.</i> Рефлексія професійного Я в наративі педагога: методи дослідження.....	28
<i>Гуцол С. Ю.</i> Есеїзм як засіб відродження міфологічної цілісності в сучасній культурі.....	37
<i>Полунін О. В.</i> Концепція об'єктивного теперішнього Е. Пьоппеля: критичний погляд.....	45

САМОЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

<i>Васютинський В. О.</i> Ліберальні цінності в мотиваційному просторі самоздійснення особи.....	63
<i>Зарецька О. О.</i> Ансамблі ситуативних чинників як складова життєвої ситуації особистості.....	70
<i>Кочубейник О. М.</i> Автентичність особистості в діапазоні “автономія – інтерсуб'єктивність”.....	77
<i>Зазимко О. В.</i> Врахування соціокультурних чинників у процесі психологічної діагностики.....	85

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ КОНСТРУЮВАННЯ МАЙБУТЬОГО

<i>Лепіхова Л. А.</i> Рівень психологічної готовності старшокласників до постановки життєвих завдань.....	93
<i>Лазоренко Б. П.</i> Особливості постановки життєвих завдань проблемною молоддю.....	102
<i>Татенко Н. О.</i> Стильова специфіка постановки життєвих завдань особистістю з ефективним життєздійсненням.....	110
<i>Ларіна Т. О.</i> Критерії дослідження ролі життєстійкості особистості у самопрогнозуванні.....	116
<i>Клятець О. Я.</i> Чинники формування життєвих завдань особистості, пов'язаних із шлюбом та сім'єю.....	123
<i>Крайчинська В. А.</i> Сфери життєвих завдань особистості.....	132
<i>Посохова В. В.</i> Особливості моделювання життєвих завдань користувачами інтернет-простору.....	140

НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ МОЛОДИХ УЧЕНИХ

<i>Гавриленко Я. А.</i> Особливості футуристичного автонаративу юнаків і дівчат, залежних від значущих стосунків.....	147
<i>Гундєртайло Ю. Д.</i> Ініціація як форма творення життєвих завдань особистості.....	158
<i>Копотун М. М.</i> Наративний метод вивчення життєвого цілепокладання студентської молоді.....	167
<i>Кравченко О. П.</i> Значущість події: можливі форми інтерпретації.....	173
<i>Савінов В. В.</i> Співвідношення варіантів ідентичності особистості із способами постановки життєвих завдань.....	180
<i>Черемних К. О.</i> Наратив як категорія сучасного соціогуманітарного дослідження: епістемологія, методологія, інструмент.....	189

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИЧНОСТНЫЙ ОПЫТ В ПОСТНЕКЛАССИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЕ

<i>Чепелева Н. В.</i> Понимание и интерпретация социокультурного опыта в контексте постнеклассической парадигмы.....	3
<i>Титаренко Т. М.</i> Нарративные практики организации личного будущего.....	11
<i>Смутьсон М. Л.</i> Интерпретационные схемы обработки личного опыта в старости.....	19
<i>Андриевская В. В.</i> Рефлексия профессионального Я в нарративе педагога: методы исследования.....	28
<i>Гуцол С. Ю.</i> Эссеизм как средство возрождения мифологической целостности в современной культуре.....	37
<i>Полунин А. В.</i> Концепция объективного настоящего Э. Пепеля: критический взгляд.....	45

САМООСУЩЕСТВЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ В СОЦИОКУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

<i>Васютинский В. А.</i> Либеральные ценности в мотивационном пространстве самоосуществления личности.....	63
<i>Зарецкая О. А.</i> Ансамбли ситуативных факторов как составляющая жизненной ситуации личности.....	70
<i>Кочубейник О. Н.</i> Автентичность личности в диапазоне “автономия – интерсубъектность”.....	77
<i>Зазимко О. В.</i> Учет социокультурных факторов в процессе психологической диагностики.....	85

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ КОНСТРУИРОВАНИЯ БУДУЩЕГО

<i>Лепихова Л. А.</i> Уровень психологической готовности старшеклассников к постановке жизненных задач.....	93
<i>Лазоренко Б. П.</i> Особенности постановки жизненных задач проблемной молодежью.....	102
<i>Татенко Н. А.</i> Стилиевая специфика постановки жизненных задач личностью с эффективным жизнеосуществлением.....	110
<i>Ларина Т. А.</i> Критерии исследования роли жизнестойкости личности в самопрогнозировании.....	116
<i>Клятец О. Я.</i> Факторы формирования жизненных задач личности, связанных с браком и семьей.....	123
<i>Крайчинская В. А.</i> Сферы жизненных задач личности.....	132
<i>Посохова В. В.</i> Особенности моделирования жизненных задач пользователями интернет-пространства.....	140

НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

<i>Гавриленко Я. А.</i> Особенности футуристического автонарратива юношей и девушек, зависимых от значимых отношений.....	147
<i>Гундерталло Ю. Д.</i> Инициация как форма создания жизненных задач личности.....	158
<i>Копотун М. М.</i> Нарративный метод изучения жизненного целеполагания студенческой молодежи.....	167
<i>Кравченко А. П.</i> Значимость события: возможные формы интерпретации.....	173
<i>Савинов В. В.</i> Соотношение вариантов идентичности личности со способами постановки жизненных задач.....	180
<i>Черемных К. О.</i> Нарратив как категория современного социогуманитарного исследования: эпистемология, методология, инструмент.....	189

CONTENTS

PERSONAL EXPERIENCE IN THE POST-NON-CLASSIC PARADIGM

<i>Chepeleva N. V.</i> Understanding and interpretation of the sociocultural experience in the context of post-non-classic paradigm.....	3
<i>Tytarenko T. M.</i> Narrative practices of the personality's future organization.....	11
<i>Smoulson M. L.</i> Interpretation patterns of working up personal experience in old age.....	19
<i>Andrievska V. V.</i> The reflection of professional self-concept in the pedagogical narrative: research methods.....	28
<i>Goutsol S. Y.</i> Essayism as a mean of mythological integrity revival in contemporary culture.....	37
<i>Polounin O. V.</i> The concept of subjective present time by E. Poppel: the critical look.....	45

PERSONAL SELF-FULFILLMENT IN THE SOCIO-CULTURAL SPACE

<i>Vasutynskyy V. O.</i> Liberal values in the motivational space of personal's self-realization.....	63
<i>Zaretska O. O.</i> Ensemble of situative factors as a part of personal life situation.....	70
<i>Kochubeynyk O. M.</i> Personal authenticity in the range 'autonomy – intersubjectness'.....	77
<i>Zazymko O. V.</i> Socio-cultural features in the process of psychological diagnostics.....	85

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF FUTURE CONSTRUCTION

<i>Lepikhova L. A.</i> The level of social-psychological readiness of high-graduate school student's to the life tasks statement.....	93
<i>Lazorenko B. P.</i> Peculiarities of life tasks statement by the problem youth.....	102
<i>Tatenko N. O.</i> Stylistic specificity of life tasks statement by a personality with an effective life-realization.....	110
<i>Larina T. O.</i> The criteria of person's vitality endurance in the process of self prognostication.....	116
<i>Kliapets O. Y.</i> Factors of personal life tasks forming concerning marriage and family.....	123
<i>Kraychynska V. A.</i> Personality life tasks spheres.....	132
<i>Posokhova V. V.</i> Peculiarities of vital tasks modulating by the Internet users.....	140

THE YOUNG SCIENTIST'S REPORTS

<i>Gavrylenko Y. A.</i> The futuristic autonarrative of young people who depend on significant relationship.....	147
<i>Goundertaylo Y. D.</i> Initiation as a form of personal vital tasks creation.....	158
<i>Kopotoun M. M.</i> Narrative method of study vital teleologism of student youth.....	167
<i>Kravchenko O. P.</i> Significance of event: possible forms of interpretation.....	173
<i>Savinov V. V.</i> Proportion of identity variants with the ways of life tasks statement.....	180
<i>Cheremnykh K. O.</i> Narrative as a category of modern socio-humanitarian research: epistemology, methodology, instrument.....	189

Наукові студії із соціальної та політичної психології :

Н12 36. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. – К.: Міленіум, 2009. – Вип. 22(25). – 200 с.

ISBN 978-966-8063-802

Цей випуск збірника підготовлено за результатами наукового семінару “Розуміння життєвого досвіду та конструювання майбутнього”, проведеного в Інституті соціальної та політичної психології АПН України лабораторією соціальної психології особистості спільно з лабораторією когнітивної психології Інституту психології ім. Г. С. Костюка 12 червня 2008 р.

Висвітлюється інтерпретація особистісного досвіду в контексті постнекласичної парадигми, соціально-психологічні проблеми самоздійснення особистості на різних вікових етапах, специфіка конструювання майбутнього шляхом постановки життєвих завдань.

Для соціальних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів, студентів.

Этот выпуск сборника подготовлен по результатам научного семинара “Понимание жизненного опыта и конструирование будущего”, проведенного в Институте социальной и политической психологии АПН Украины лабораторией социальной психологии личности совместно с лабораторией когнитивной психологии Института психологии им. Г. С. Костюка 12 июня 2008 г.

Освещается интерпретация личностного опыта в контексте постнеклассической парадигмы, социально-психологические проблемы самоосуществления личности на разных возрастных этапах, специфика конструирования будущего путем постановки жизненных задач.

Для социальных психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, аспирантов и студентов.

This issue presents materials of the scientific seminar “The interpreting of life experience and the future constructing”, organized by the laboratory of social psychology of personality (APS institute of social and political psychology of Ukraine) and laboratory of cognitive psychology (G. S. Kostiuk Institute of Psychology at the Academy of Pedagogical Science of Ukraine) on the 12-th of June 2008.

The interpretation of the personal experience in the post-non-classic framework, social-psychological problems of self-fulfillment of personality of different age groups and specific features of future constructing by the life-tasks forming are enlightened.

This collection of articles is of great interest and value to social psychologists, experts in contiguous sciences, educationalists, post-graduates and students.

ББК 88.5 я 4

Наукове видання

Наукові студії
із соціальної та політичної
психології

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 22(25)

Редактори: *М. О. Литвин, Т. А. Кузьменко*
Оператори: *І. В. Микитенко, О. В. Стрільчук, І. В. Трохимець*
Переклад анотацій (англ.) *А. С. Маматової*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології АПН України
Т. С. Гудименко

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 26.05.2009 р. Формат 84 × 108/32. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 14,08.

Наклад 300 пр.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-73-15, 222-74-35

Друк та поліграфія СПД Ятченко А.Д.
